

7.36.

A MAGYARSÁG BÖLCŐJÉNÉL

A MAGYAR—TÖRÖK ROKONSÁG
KEZDETE ÉS FEJLŐDÉSE

ÍRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN

Sobánszky
Johanna
72 ors.
névelés;
Göhring

563/17
14de

Motto:

Vox populi vox dei.

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1914

174

PH
2582
T8V3

ELŐSZÓ.

E mű kézirata nyomtatásra készen állott szerzőjének elhunytakor, s atyámat csak halála akadályozta meg abban, hogy maga tegye közzé. Csupán a kézirat csekélyebb jelentőségű simítására volt szükség. Ezt a fáradságot dr. *Németh* Gyula és *Balla* Mihály úr volt szives elvállalni: az előbbi nyelvészeti, az utóbbi stilisztikai nézőpontból végezte úgy a kéziratnak, mint a szerkesztésnek a revízióját, természetesen anélkül, hogy az eredeti szöveg érdemében bármit is változtattak volna. Önzetlen fáradozásukért e helyütt mondok köszönetet.

Vámbéry Ruzslem.

I.

Aki a történelem előtti idők sötét mezején etnológiai problémák megoldásán fáradozik s a homályba burkolt őstörténetre akar világot vetni, annak nem szabad visszariadnia semmiféle munkától, semmiféle fáradságtól. Meg kell próbálnia minden módot, követnie kell minden nyomot, hogy a mondák és mithoszok útvesztőjén keresztül eljuthasson az igazság óhajtott világosságához. Csak vasakarattal és rendkívüli kitartással lehetséges utat törni s eljutni az annyira kívánt világossághoz. Ez az elv vezérelt, midőn reá szántam magam, hogy kikutatom a magyar nép kialakulásának legkezdetét. Miután életem tavaszán forró képzelettel és megfelelő fizikai erővel éveken át a gyakorlati kutatás mezején gyűjtöttem az anyagot, munkás férfikorom idejében az elméleti kutatás területén hoztam napvilágra azokat a szerény eredményeket, amelyeket a magyarok őstörténetéről szóló eddigi munkáim ölelnek fel. E munkák közül első »A magyarok eredete« című 1882-ben megjelent könyvem; ebben nagyjában és álta-

lános vonásokban reámutattam arra az egyoldalúságra, amelybe az eddigi kutatást a magyar nép és nyelv finn-ugor elemeinek túlságos kiemelése sodorta. Hogy méltókép hívjam fel a figyelmet erre az egyoldalúságra, szükségesnek láttam, hogy a bizonyító anyagot a filológiának és etnológiának minden területén felhasználjam, kiemelve természetesen, hogy a magyar nyelv keveréknyelv és hogy az etnosz, már a legkezdetben mutatkozó finn-ugor és török-tatár keveredés ellenére, későbbi fejlődésében inkább a törökség felé hajlik, kulturális, etikai és politikai fejlődésében világosan török jelleget mutat. Második, erre a tárgyra vonatkozó munkám »A magyarság keletkezése és gyarapodása«; ennek főleg az volt a célja, hogy egyes, inkább hazafiúi buzgóságra és nemzeti hiúságra, mint tudományos bizonyítékokra alapított véleményekkel szembeszálljon és ezeket oly nézetekkel pótolja, amelyek az ural-altaji népekről és nyelvekről való mai ismereteinkkel megegyeznek. Mindig világos volt előttem, hogy ez a feladat mily nehéz. Európai és ázsiai népek egyformán a költői lelkesedés és a földöntúli nagyság tarka virágaival szeretik ékesíteni eredetük történetét, a természetes fejlődés egyszerű és szegényes ruháját pedig megvetik és ócsárolják. Nemzeteknek is megvan a gyermekkora s ez náluk még tovább tart, mint az egyes embereknél. Így érthető aztán, hogy a magyarok eredetéről szóló második mun-

kám, amelyben ezt a népet mint ugorokból, törökökből, szlávokból és egyéb néptörödékekből előállott nemzetet mutatom be, nem talált valami kedvező fogadtatásra. A magyart, ki harcos és hódító szerepére büszke, a »keveréknép« jelző kellemetlenül érintette, mert a nemzeti eredet fénye nem maradhat fenn sértetlenül, ha az *egységes* népnek őseire való büszkeségét olyan feltevés csorbítja, amely különféle elemekből kialakult kezdetről beszél. De a gyermekes nemzeti hiúság nem fér meg a történet száraz adataival és a nyelvészeti kutatás sokatmondó bizonyosságával, úgy, hogy az előbbinek az utóbbi elől szükségszerűleg vissza kell vonulnia.

De nemcsak a nemzeti hiúság, hanem a feladat nehézsége is okozta, hogy a magyarság eredetének kérdését mindeddig nem sikerült megoldanunk. A magyar ugyanis par excellence keveréknép és pedig olyan keveréknép, hogy hozzá hasonlót nehezen lehetne találni az etnográfia mezején ; abból az egyszerű okból, mert történeti fejlődése Ázsia és Európa határán ment végbe, azon a ponton, amelyen a népvándorlás idejében különféle népelemek kavarogtak, mielőtt nyugodt letelepüléshez láthattak volna. Az az állítás, hogy minden ismert nemzet többé-kevésbbé keveréknép és hogy tiszta, idegen elemektől ment népek évezredek óta nincsenek, aligha dönthető meg. De a keveredés természete és foka nagyon különféle lehet. Mert míg egyes

népek — akár valamely idegen elembe való erőszakos beolvasztás folytán, akár valamely fejlettebb kultúra befolyása következtében — a mindennapi élet és a gondolatvilág egyik vagy másik mezején nem kerülhették ki az átalakulást, más, többnyire kisebb néptöredékek tökéletes átalakuláson, azaz felszívódáson mentek keresztül. Az utóbbiaknál az etnológia feladata természetesen nagyon nehéz, sőt egyáltalában kérdéses, hogy lehetséges-e végleges megoldás. Az, amit a kémia folyékony vagy szilárd testeknél tudományos analízis segítségével elérhet, az etnológiai kutatásnál teljesen lehetetlen, különösen ott, ahol a történelem előtti idők sötétségében gyenge és megbízhatatlan fénycsillámok terjesztik a szükséges világosságot.

A magyar őstörténet kikutatására csak a nyelv bizonyosságai állanak rendelkezésünkre; a nyelv, amelynek eszerint a történeti hagyományt, a kultúra emlékeit s az antropológiai bizonyítékokat kell pótolnia. Ha a nyelv tanúsága a bizonyosság sziklaszilárd alapján állna, akkor nem volna semmi kétség, s a magyarság keletkezéséről legalább is olyan biztossággal beszélhetnénk, mint egyes európai vagy ázsiai népekről. De a magyarság mai nyelve teljesen kizárja ezt a feltevést, mert az olyan népnél, amely rendkívül erős keveredés folytán keletkezett, a nyelv is keverék és pedig olyan keverék, mely a filológiai okoskodásnak és vitatkozásoknak

szabad utat enged s amely a végleges döntést eddig szinte lehetetlenné tette. Ahol a filológia a vezércsillag, ott ez a főelv : azok a szók, melyek a társadalmi élet kezdetleges állapotában nélkülözhetetlen fogalmat fejeznek ki (mint például a testrészek neve, a számnevek, a természeti jelenségek és a legprimitívebb szükségletek megnevezése), a legnagyobb jelentőségűek és mint bizonyságoknak, a legnagyobb bizonyító erejük van. Természetesen. De ebben az esetben a kérdéses bizonyítékoknak egyik vagy másik területen túlnyomó többségben kellene lenniök s a nép kialakulása kezdetének legalább általában egységes jelleget kellene adniok.

A magyar nyelvre vonatkozólag valóban ez az eset áll fenn. A testrészek megnevezésében határozottan előtérbe nyomul az ugor elem, amint már ezt elégszer bebizonyították. De itt sem lehet szó kizárólagos többségről, mert az ilyen szóknak, mint *fej, térd, hát, láb, has, köldök, nyak, homlok, szakáll, bajusz* stb. török volta kétségtől való s ez a nyelvnek már kezdetben való keverék jellegéről tesz tanubizonytságot. Épp így a számnevek többségének ugor volta ellenére sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ilyen szók, mint *iker* (vö. tör. *iki* 'kettő'), *hat, hét* s a *-van, -ven* (a tizes számokban), a török *altı* 'hat', *jetı* 'hét', *on* 'tíz' alakokra emlékeztetnek. De az objektív kritika nem hagyhat figyelmen kívül biztos tényeket és ha a legprimi-

tívebb életre vonatkozó fogalmakat vesszük szemügyre, be kell vallanunk, hogy ezek a magyar nyelv első kultúrfogalmainak túlnyomólag ugor eredetéről tesznek tanubizonyságot és vak volna az, aki kétségbe vonná, hogy a magyar nyelv kialakulásának legkezdetén ugor jellegű. Mert lássuk a következő szókat :

magyar	ugor
<i>áll</i>	<i>ul</i>
<i>álom</i>	<i>ulom</i>
<i>bal</i>	<i>paljan</i>
<i>fa</i>	<i>puu</i>
<i>faggyu</i>	<i>polt</i>
<i>fen</i>	<i>pen</i>
<i>fiú</i>	<i>pi</i>
<i>fon</i>	<i>pona</i>
<i>forr</i>	<i>porise</i>
<i>fekete</i>	<i>pegde</i>
<i>fél</i>	<i>pil</i>
<i>fészek</i>	<i>pesä</i>
<i>hal</i>	<i>kala</i>
<i>hal-</i>	<i>kul-</i>
<i>hall-</i>	<i>kol</i>
<i>hamu</i>	<i>xulem</i>
<i>hold</i>	<i>kuu</i>
<i>holló</i>	<i>xulux</i>
<i>jég</i>	<i>jeng</i>
<i>kedv</i>	<i>kid</i>
<i>keserű</i>	<i>katkera</i>

könny
 máj
 mély
 menny,
 mez
 mos
 mul-
 nedv
 néz
 nyers
 nyíl
 nyúl
 savanyú
 sötét
 szél
 szőr
 tél
 tó
 toll
 vad
 vár-
 vas
 vékony
 velő
 vér
 vessző
 vév-
 víz
 vő

küünő
 májt
 mil
 miniä
 näs 'felölteni'
 muske
 mul
 neite
 mi
 nar
 nuol
 numil
 šapana
 säptem
 sil
 šäjär
 tele
 tuu
 tolga
 vuovde
 varli
 vaski
 vekind
 velim
 vür
 vesa
 vei ('nehmen')
 vit
 ven.

II.

Amit a szókincs megőrzötte primitív fogalmakról mondtunk, természetesen még inkább elmondhatjuk a magyar nyelv alaktanáról, mert bár a nyelvtant úgyszólván a nyelv szellemének tartjuk, senkinek sem fog ma már eszébe jutni, hogy tagadja az alaktanra való idegen hatás lehetőségét. Ime a magyar nyelv nyelvtana éppen olyan keverékjellegűt mutat, mint szókincse és amint Simonyi Zsigmond, az iskolázott filológus és a magyar nyelv legalaposabb ismerője »A magyar nyelv« című könyvében bizonyítékokat hoz fel a magyar hang- és alaktan elsősorban való, sőt kizárólagos ugor jellegére, legyen szabad nekünk a magyar nyelvtan néhány török-tatár jellemvonását hasonló bizonyítékokkal kiemelnünk. Mivel a legszigorúbb tárgyilagosságra törekszünk és kerülni akarunk mindenféle elfogultságot, már előre meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelv ugor nyelvtani alakjai mind minőség, mind mennyiség tekintetében túlsúlyban vannak a török-tatár alakokkal szemben. De cz a körülmény könnyen magyarázható, ha meggondoljuk, hogy a török nyelvtan még ma is egységes egész s dialektikus eltéréseinek alig van jelentősége; ellenben az ugor nyelvcsalád egyes tagjai helyben, időben rendkívül messze jutottak egymástól és sok olyan momentumot

megőriztek, amely az őskorból származik s amelyet a magyarság nyugat felé vándorlásában magával vitt. Egyes nyelvtani alakok, melyek a lappoknál Észak-Európában, az osztjásoknál és voguloknál Szibériában, a finneknél a Bottni-öböl mellett vagy a mordvinoknál és cseremiszeknél Dél-Oroszországban megmaradtak, mind megtalálhatók a magyaroknál, s a magyar nyelv uraltajai emlékeit teljes bizonyossággal a világ legrégibb nyelvi maradványai közé tartozónak tekinthetjük. Ezt később még bizonyítani fogjuk.

Simonyi először is az összetételnek arra a sajátos módjára utal, amely a magyar nyelvnek határozottan finn-ugor jellemvonása s felhossa azt az összetételt, melynek első tagja főnév (birtokos személyraggal vagy anélkül), a második pedig participium vagy melléknév, pl. *eszeveszett* s bebizonyítja, hogy az összetétel e sajátos módja megvan a vogulban, osztjákban és a finnben is. A törökben ez rendkívül el van terjedve s egészen közönségesek az ilyen mondatok : *gemisi batmîş kişi* 'hajója elsülyedt ember', *atîni, itini bulužak adam* 'lovát, kuttyáját (majd) megtaláló ember' ; sőt ezeket a mondatokat nem is lehetne másképp mondani.

Az igeképzésben Simonyi a magyar és finn-ugor gyakorító igeképző egyezéséről beszél ; ez a jelenség a törökre és a magyarra vonatkozólag sokkal világosabban szemünkbe ötlük ; pl. *jár, járkál*, vö. tör. *bar- 'járni', bargala- 'járkálni'*.

em- 'szopni', *emkele-* 'szopogatni'. A magyar igékben előforduló *s*, *sz*, is megvan a törökben hasonló jelentésben. Így a magyar *futos*-nak megfelel a tör. *jürüş-* 'futkosni', *kat-* 'hozzáilleszteni', *kataş-* 'hosszabb időre egyesülni' stb. Mint mozzanatos igeképzőt, amely mindkét nyelvben megvan, többek közt az *l*-t hozza fel Simonyi (pl. *feslik*). Azt hiszem, világosabb lesz a dolog, ha a tör. *boz-* 'elrontani', *bozul-* 'elromlani', *kır-* 'eltörni' (trans.), *kırıl-* 'eltörni' (intr.) példákra gondolunk. Mint közönséges denominális igeképzőt idézi Simonyi az *l* képzőt, mely az ugor nyelvekben is előfordul. A törökben ez még sokkal világosabban bebizonyítható, pl. *baş* 'kezdet, fő', *başla-* 'kezdeni', *ouri*, *ori* 'tolvaj', *ourla-* 'lopni', *gün* 'nap', *günle-* 'a nappalt eltölteni', *geže* 'éj', *gežele-* 'éjjelezni, az éjjelt eltölteni'.

A névszóképzés köréből az *ó*, *ő* participiumképzőt említi Simonyi; ebben *ő* eredeti *v*-t lát, amely a finnben is megtalálható. Én azonban valószínűbbnek tartom, hogy a magyar *-ó*, *-ő* participiumképző *-ak*, *-ok*, *-ük*-ből keletkezett; erről számos példa tanuskodik egyrésről magyar és török területen, másrésről a két nyelv kölcsönös viszonyában, pl. *seprő*, tör. *şeprek* 'seprő' (Hefe); *gyeplő* tör. *jeplük* 'gyeplő'; *turó* tör. *turak* 'turó'; *saru*, tör. *čaruk* 'saru'. A *fedél*, *lepel* főnevek *l*-je, melyről Simonyi azt hiszi, hogy csak a vogulban és osztjákban van meg, a törökben is előfordul, pl. *čatal* 'villa', *tökel* 'tökéletesség',

čukal 'lópáncél' stb. — Az *-im*, *-om* rag a magyar és török nyelvek egész területén mindenütt közönséges, pl. *barom*, tör. *barım* 'barom', 'vagyom'; *orom*, tör. *urun* 'magaslat, díszhely' stb.

A melléknévképzésben nagyobb számmal vannak a finn-ugor analógiák, de ez nem mondható el általában a ragokról, amelyekről még alább lesz szó.

Máskép áll a dolog a többesraggal. A magyar *k* többesrag ugor nyelvterületen csak a lappban van meg, míg a többi nyelvekben, épp úgy, mint a mongolban, a *-t* többesrag használatos. A törökben a közönséges *lar*, *ler* többesrag mellett a *k* is előfordul, habár csupán az igék egyes alakjaiban; rendes a praes. perf. és a conjunctivus többes első személyében, pl. *gelirik* 'jövünk' (azerb.), *baktik* 'néztük', *olmışik* 'lettünk', *geleik* 'jőjjünk' (azerb.).

A többesrag után a birtokos személyragokra tér át Simonyi s ezeknek egyezéséből egykori azonosságukra következtet. Ugyanezt konstatálhatnánk a török analógiáknál és pedig nem kevésbé meglepő módon, mint a finn-ugorban; pl.

magy. *szakálom*
szakálod
szakála

tör. *sakalım*
sakalın
sakalı,

Ha a magyar és ugor idő- és módképzők azonossága szembeötlő is, mint ezt Simonyi fel-

teszi, nincs ez másképp a magyarra és törökre vonatkozólag sem. Nem kell másra, mint a perf. -*t*, -*d*-jére, a conjunctivusi *j*-re s a csag. -*ban*, -*ben* és a magy. -*vány*, -*vény* gerundiumképző azonosságára utalnunk, pl.

magy. <i>szólok</i>	tör. <i>söjlerim</i>
<i>szólsz</i>	<i>söjlersin</i>
<i>szól</i>	<i>söjler</i>
<i>szóltam</i>	<i>söjledim</i>
<i>szóljak</i>	<i>söjlejim</i>
<i>szólván</i>	<i>söjleben.</i>

Ami az esetragokat illeti, a magyar genitivusi -*nak*, -*nek* és a török (ujgur) *nink*, *nunk*, *nünk* hasonlóságát nem lehet figyelmen kívül hagyni s amint a magyar genitivusnál a rag sokszor hiányzik, pl. *atyám bicsakja*, *atyámnak bicsakja* helyett, épp úgy gyakrabban használja a török az *atam biçagi* kifejezést, mint az *atamning biçagi*-t.

A számneveknél (helyesebben a tőszámoknál) az ugor analógia van előtérben, bár másrészt a *hat*=tör. *altı*, *hét*=tör. *jetı* rokonságát nem igen lehet tagadni. Még feltűnőbb az a körülmény, hogy a magyar -*van*, -*ven*, mely a tízes számok jelölésére való, a török *on* 'tíz' szóval azonos és hogy ez az affixum az altajiban ma is használatos, pl. *altban* 'hatvan', *jetben* 'hetven'.

Nagyon szembeszökő a hasonlóság a török

és magyar nyelv határozóiban, melyeknek egy része régebbi eredetű, másik kétségtől török származásról tesz tanúbizonyságot. Az előbbiekhöz tartozik a többi közt a locativus ragja, az *n*, mely Simonyi szerint finn-ugor s amely a törökben épp úgy megvan; a magyar *télen*, *nyáron* alakoknak megfelel a török *kışın*, *jazın*; *gündüzün* 'nappal', *tünün* 'éjjel' stb.; itt említem meg a *gyanánt* névutót, melynek megfelelője a török *janında* 'gyanánt, helyett'; magyar *ért*, *irt* török *jırde* '-ért, helyett'; magyar *melle* — török *bile*, *bele* 'mellett'; magyar *onnan* — török *ondan* 'onnan'; magyar *oda* — török *orda* 'oda'. A *-ra*, *-re* locativusi ragot illetőleg: török *içre* 'be', *üzre* 'rá', *taşra* 'ki', magyar *előre* — török *ileri* 'előre', magyar *hátra* — török *katra* 'hátra'. Az ótörökben ezt a ragot főnevekhez is lehetett függeszteni, pl. *ebre* 'otthon', *atra* 'lovon' stb. Továbbá magyar *-ig* török *dek*, *denk* '-ig'; magyar *-ként* — török *kemin* 'hasonló' stb.

Mindkét nyelvcsoporthoz nyelvtani sajátosságainak tárgyalásában vannak az egyik vagy másik oldalon kisebb vagy nagyobb analógiák, melyek filológiai vitákra adhatnak okot. A török személynévmások jobban hasonlítanak a magyarokhoz, mint a finn-ugorok:

magy. <i>én</i>	tör. <i>men</i>
<i>te</i> , <i>ten</i>	<i>sen</i>
<i>ő</i>	<i>o</i> ,

amit a magyar *az, az* névelőre is elmondhatunk (vö. török *oş 'az'*), persze csak akkor, ha nem akarjuk filológus nyakassággal bebizonyítani, hogy a magyar *az, az* jobban hasonlít a finn *to*-hoz, mint a török *oş*-hoz, amint ez eddig történt. Vö. még: magyar *enyém* — török *menim 'enyém'*, magyar *maga* — török *maka 'maga, egyedül'* stb.

De különösen feltűnő az analógia a magyar és a török nyelvek szóképzésében. Lássuk a képzők közül a következőket:

ás, és, iş, üş

magyar	török
<i>járás</i>	<i>jorış 'járás'</i>
<i>kelés 'das Kommen'</i>	<i>kiliş 'kelés, jövés'</i>

at, et, üt

<i>bánat</i>	<i>ögüt 'tanács'</i>
<i>szeretet</i>	<i>keçit 'hágó'</i>
	<i>ölet 'járvány'</i>

om, em, im, um

<i>álom</i>	<i>tutam 'marék'</i>
<i>futam</i>	
<i>türem 'das Aufgerollte'</i>	<i>bölüm 'rész'</i>

kán, ken, kény, kin

<i>hiszékeny</i>	<i>čalişkan 'szorgalmas'</i>
<i>törékeny</i>	<i>čekişken 'tartózkodó'</i>
<i>csalókány 'trügerisch'</i>	<i>sokulkan 'tolakodó'</i>

mány, mény, man, men

<i>adomány</i>	<i>kudaman</i> 'komaság'
<i>vetemény</i>	<i>alakman</i> 'lovasság'
<i>küldemény</i>	<i>karaman</i> 'néposztály'
	<i>tüšmen</i> 'ellenség'.

A törökben ez a képző melléknevek képzésére is szolgál, pl. *kožaman* 'nagyon nagy', *šišman* 'kövér, megdagadt' ;

lik, lék, lük

<i>törmelék</i>	<i>bataklík</i> 'mocsár'
<i>kötélék</i>	<i>geželik</i> 'éji ruha'
<i>csöcselék</i>	<i>kiriıklík</i> 'töredék.

dék, dik, ti, di

<i>jövedék</i> 'Gefälle'	<i>görültü</i> 'lárma, zaj'
<i>töredék</i>	<i>harıltı</i> 'lárma, zaj'
<i>söpredék</i>	<i>söprüntü</i> 'szemét'.

A törökben a szóvégi gutturalis elesett.

ancs, enč, enž

<i>kullanacs</i>	<i>ödünč</i> 'adósság'
<i>bilincs</i>	<i>ögünč</i> 'megbánás'.

Azt hiszem, ez elég bizonyosság arra, hogy ha a nyelvtant tekintjük a nyelv lelkének, a magyar nyelv tanúsága alapján elég okunk van rá, hogy a magyar és török nyelvtani alakok

sokoldalú hasonlóságára következtesünk. Az analógia kisebb vagy nagyobb foka, a rokon beszédrészek többé vagy kevésbé fontos volta lehet és lesz is még sokáig vita tárgya, de a török és magyar nyelv közt levő szoros és ősrégi rokon-ság tényét nem lehet oly könnyen kétségbe vonni. Ha két nyelv szókincse és alaktana oly szoros összefüggésben van egymással, akkor nem lehet szó történetesen felszedett kölcsönszókról. Belső összeolvadás, mélyreható keveredés ez, mely itt végbement, mint később még bővebben bebizonyítjuk.

III.

Hogy fogalmunk legyen a magyar és török nyelv közt levő belső vonatkozásokról, vizsgálunk kell e nyelvek kölcsönös hangtani viszonyát, mert ez a nyelvhasználásban legalább is olyan fontos, mint a nyelvtanban és szókincsben előforduló analógiák. Természetes tehát, hogy a magyar nyelv hangtani viszonyaiban a rendkívül erős keverékjelleg épp oly világosan látszik, mint az alaktanban és szókincsben. Vanak a magyarban egyes mássalhangzók, melyeket a török egyáltalában nem tud kimondani. Ilyen pl. a szókezdő *l*, *r*, és *n* s a *p* sem igen fordul elő mint szókezdő. A magyarban pedig körülbelül

197 szó kezdődik	<i>f</i>
160	<i>l, ly</i>
119	<i>n, ny</i>
139	<i>p</i>
141	<i>r</i>

hangon ; ezeknek tanusága igen súlyossá teszi a mérleg ugor serpenyőjét és némikép a magyar nyelv ugor elemeinek régebbi voltát mutatja.

Ha tehát a magyar nyelv erős keverékjellege a filológiai kutatás minden egyes mezején kétségen kívül bebizonyosodik, fel kell vetnünk a kérdést, miért beszéltek eddig a magyar nyelvészek kizárólagos, egységes ugor jellegről és miért tekintették a török elemeket jövevényszóknak. Erre a kérdésre adósak maradtak a felelettel a finn-ugor elmélet képviselői s nem is volna szükség erre a kérdésre, ha az eddig összehordott bizonyító anyag mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben nem volna tele a legképtelenebb tévedésekkel és a magyar nyelv kizárólagos ugor jellegének bebizonyítása helyett nem éppen az ellenkezőt bizonyította volna be. Arra a munkára gondolok, amely »Magyar-ugor összehasonlító szótár« címmel Budenz Józseftől a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1873—81-ben jelent meg ; ebben a munkában 1979 magyar-ugor szóhasonlítás van, anélkül, mondom, hogy a kitűzött célnak megfelelné. Az adott szóegyeztetések lehető legobjektívebb és elfogulatlan

vizsgálata azonban kimutatja, hogy Budenz munkáját három részre oszthatjuk. 1. Olyan szókra, melyeknek analógiája török nyelvterületen is, még pedig sokszor tisztábban és világosabban bebizonyítható. 2. Olyan analógiákra, melyek mind hangalakra, mind jelentésre nézve feltűnő erőszakosságról tanuskodnak és úgyszólván a hajuknál fogva vannak előhúzva. Olyan etimológiai szörnyűségek ezek, hogy az egész filológia területén hiába keressük párjukat. 3. Olyan analógiákra, amelyek speciális hangtani mivoltuknál fogva csak ugor nyelvterületen bizonyíthatók be, a törökben azonban csak nagyon gyenge vagy éppen semmi nyomuk sincsen.

A számbeli megoszlást illetőleg az első kategóriába körülbelül 400, a másodikba körülbelül 300, a harmadikba körülbelül 250 szó tartozik, tehát az ugor eredetűeknek tartott példák alig egy negyede fogadható el. Ezzel szemben itt kiadott magyar-török összehasonlító szótáramban 1100 szóegyeztetés van; ez tehát annyira más felfogásról tanuskodik, hogy ez semmikép sem lehet a szeszélynek, elfogultságnak vagy véletlenségnek a következménye. S most felmerül a kérdés, honnan van ez a rendkívüli eltérés az összehasonlító anyag megítélésében és a felfogás alapjában. Azt hiszem, nem tévedek, ha az összehasonlító nyelvtudománynak ezt a ritka jelenségét a következő okokkal magyarázom :

Először : a magyar és a többi ural-altaji nyelvek tanulmányozása már a XVIII. században kezdődött, tehát abban az időben, amikor a török nyelv még csaknem teljesen ismeretlen volt. Abban, amit az akkori szótárírók, Meninskij és mások, az oszmánlinak török szókinséről tudtak, semmi, vagy csak nagyon kevés eredeti ótörök elem volt, mert az oszmánok az igazi népies török nyelvet *kaba türkcë* 'durva török' néven nevezték, beszélni szégyennek tartották és sem írásaikban, sem mint az érintkezés nyelvét nem használták. Az oszmán nép történeti fejlődése különben is lehetetlenné tette az ótörök nyelvkincs megtartását, mert a szeldzsuk dialektuson alapuló oszmánli görög, örmény és szláv elemek felvétele után a Közép-Ázsiából hozott ótörök nyelvet idővel elvesztette s az eredeti török szókins az arab és perzsa kölcsönszók rendkívüli elszaporodásával feledésbe ment. Csak Közép-Ázsiának s a Volga alsó folyásának törökjei s a szibériai altajiak tartottak fenn meglehetősen tiszta török nyelvelemeket s a török irodalmi emlékek, az orchoni feliratok kivételével, tulajdonképpen csak az 1069-ből származó Kudatku Bilikkel s az újabban felfedezett turfáni töredékekkel kezdődnek. A mongol hadjáratban a Dzsengiz alkalmazta ujjur írók és hivatalnokok működése becsületet szerzett a török nyelvnek ; a Timur táborából is maradtak fenn török nyelvémlékek a törökül írott *jarlik* (fermán)-okban.

De úgy látszik, Timûr utódainak idejében már mutatkozott a sülyedés, mert csak e veszély láttára fogott hozzá Mîr Ali Šîr Nevāji, hogy a török mûzsát megszólaltassa s Muhākemet el Lugetejn (»A két nyelv — t. i. török és perzsa — bírálata«) címû munkájában s a török nyelv kiválóbb volta mellett törjön lándzsát. Hogy ennek jelentőségét teljesen megértsük, figyelemmel kell lennünk arra, hogy a Husszein Mirza Bajkara szultán udvarában támadt török nemzeti mozgalom egybeesik a perzsa irodalom fénykorával s hogy Nevāji tulajdonképpen Dšāmi irányítója volt. Különben a török nyelvnek ez a fellendülése, ha még ide számítjuk Babernek, a charezmi Mohammed Salih hercegnek, s a későbbi költőknek mûveit, csak legújabban vált ismeretessé és filológiai feldolgozásra még nem áll tökéletesen az összehasonlító nyelvtudomány rendelkezésére.

Másodszor az arab írásjelek, amelyeket már a Szeldzsukidák s később a Timuridák elfogadtak s melyek a török hangok jelölésére teljesen alkalmatlanok, megnehezítettek, sőt lehetetlenné tettek minden normális hangértékre épített nyelvhasználást. Az arab betűvel írott török szövegekben a filológus nem bízhatott és mivel a meglévő szótárak, Meninskij, Handšeri, Bianchi, Mallouv, Redhouse stb. kizárólag az oszmánlit tárgyalták, a középázsiai törököt illetőleg csak Budagov, Radloff, Verbickij és Pavet de Courteille munkáit használhatjuk. Ezekről

azonban semmikép sem lehet elmondani, hogy kimerítik az anyagot és teljes szótárat adnak. Különösen vonatkozik ez a két elsőre, mert e két szótáríró közül egyik sem érintkezett elég sokáig Közép-Ázsia törökjeinek törzseivel, ágai-val és rétegeivel, hogy összegyűjthesse a szükséges nyelvanyagot. A felsorolt szótárak közül egyik sem tarthatja magát tökéletesnek és tatár, keleti török s oszmánli szövegek olvasása közben gyakran hiába kerestem egyik vagy másik ismeretlen szót a felsorolt szótárakban. Egyébként nemcsak az özbegeknek, hanem az Oxus alsó folyásánál lakó karakalpakok, a Görgen és Hereirend melletti turkománok nyelve is teljesen figyelmen kívül maradt eddig, ami nagyon sajnálatos, mert például a szalorok és dzsandurok meglehetősen tisztán megtartották sok száz éves nyelvjárásukat. A török szótári munkák közül csak az Ahmed Vefik pasa Lehče-i-Osmani-ja és a Sami bej szótára, a »Kamus-i-türki« jöhetnek tekintetbe; ez utóbbi, ami az oszmánlit illeti, igen kiváló alkotás és valóban egyik elődje sem adja az egyes szók fő- és mellékjelentéseit akkora szabatos-sággal, oly kimerítően, pontosan és megbízhatóan, mint ő. Az, kinek nyomain haladt: Esad efendi, a sejk-ül-iszlám, 1725-ben kiadott Kitab Lehžet ul Logat című művével érdemes munkát végzett, de ez az arab interpretálás miatt nem túlságosan használható. Ugyanezt lehet mondani arról a török-arab szótárról is, melyet a tudós M. Th.

Houtsma adott ki Leydenben 1894-ben széleskörű tárgyi ismerettel. Ismétlem, hogy ez csupán az oszmánlira vonatkozik, mert a keleti törököt Sami bej csak futólag érinti s ő sem az ujugur, sem az orchoni és turfáni ótörök feliratokat nem ismerte. Ilyen körülmények között ugyancsak jogos a kérdés: honnan veszi az összehasonlító filológus azt az anyagot, amelynek alapján a török nyelv szókincsének hangtani és jelentésbeli viszonyairól kimerítően és olyan biztossággal tárgyalhat, amely az analógiának vagy az illető népek közt fennálló egyes rokonsági fokoknak megokolására elkerülhetetlenül szükséges.

Harmadszor különösen hangsúlyoznunk kell, hogy ha török szótárainkat hibátlanoknak s teljeseznek vesszük is, mégis nagyon merész, sőt egyenesen sikertelen vállalkozás, szótár segítségével fogni hozzá hangtani és fogalmi analógiák megokolásához. Hogy valaki egy nyelvnek mélyére hatolhasson, abszolút biztosan és otthonosan kell magát éreznie abban; nemcsak az egész szókincset kell emlékezetében tartania, hanem tisztában kell lennie mindkét nyelv összes finomságaival, fordulataival és szólásmódjaival. Jól kell tudni a szók fő- és mellékjelentéseit, sőt gondolkodni, beszélni, írni kell tudni az illető nyelveken, mert különben lehetetlen, botlás nélkül mozogni az etimológia síma és veszedelmes talaján. Ha a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* tudós szerzője annyi figyelemmel tanulmányozta volna a török

nyelveket, mint az ugorokat, nem lett volna kénytelen pl. a magy. *maga* szót a tör. *maka* 'ő' helyett az ugor *mög* 'hátsórész'; a magy. *apró* szót a tör. *oprak* 'kicsiny' helyett az ugor *nambir* 'szemét'; a magy. *áld* szót a tör. *alk-* 'áld' helyett az ugor *jolend* 'kér'; a magy. *az* szót a tör. *oš* 'az' helyett az ugor *tu, to* 'az'; a magy. *burok* szót a tör. *börüük* 'fejtakaró' helyett az ugor *pur* 'intrare'; a magy. *tet-* 'gefallen' szót a tör. *tat* 'tetszés' helyett az ugor *tidol* 'unhaltbar werden' szóval egyeztetni s mint közeli rokonalakokat egymás mellé állítani. Ezek és egyéb példák a finn-ugor elméletnek még tűrhetőbb tévedései közé tartoznak. De azért a fentnevezett szótár tudós szerzője menthető, ha meggondoljuk, hogy két nép nyelvének eredményes összehasonlításához a teljes nyelvanyagon kívül az illető népek gondolkozásmódjával és pszichológiájával is tisztában kell lenni. Ez állítás igazolására álljanak itt a következő példák:

Az 'idegen' fogalmára a magyar-török nyelveknek két szava van, t. i. 1) török *ütek, ütken*, magyar *üdegen* és 2) török *jaban* 'idegen, vad'. Látszólag nincs a kettő közt különbség, valóban azonban nem így van a dolog, mert az *ütek, ütken* és *idegen* szóval a nomád török azt nevezte, aki sátora előtt elment (*üt-, öt-* 'elmenni') és nem akart betérni, tehát nem akart *konak* 'vendég', azaz 'aki letelepszik' lenni; a *jaban* szóval ellenben a teljesen idegen, ismeretlen embert jelöli,

kit ellenségének tekint, mert a szó töve *jav* 'ellenség'.

A kutya fogalmára a magyar-török nyelveknek három szava van: 1. török *küček, kučak*, magyar *kutya* a *kut-*, *küt-* 'örizni' töből, tehát 'juhászkutya'; 2. török *köpek*, magyar *kopó* 'vadászkutya', a *kap-* 'fogni' tőszótagból; 3. török *it*, magyar *eb* gúnyos és megvető értelemben használva, pl. török *itden alčak* 'alávalóbb a kutyánál' és nem *köpekden* vagy *küčekden alčak*.

A 'szegény, alábbvaló, gyalog, meztelen' fogalmára a magyarban és a törökben a *jal*, *gyal*, *jaj* tőszótag használatos, mint ez a török *jalım* 'meztelen', *jajang* 'gyalog', *jalang* 'meztelen' magyar *gyalog*, *gyaláz* szók mutatják. A letelepült nem érti ezeknek a fogalmaknak összefüggését, de az ural-altajinak, és pedig a nomád töröknek egészen világos a dolog, mert az ő fel fogása szerint a gyalogos állapot megszégyenítő és lealacsonyító; így magyarázható ez a szólás: *sen anın janında jajan kalırsın* 'te kevesebbet érsz, mint ő', tkp. 'te őmellette gyalog maradsz'.

S most azt kérdem, hol az a szótár, mely megtanítaná a nyelvhasznító filológust még sok más ilyen finomságra?

IV.

Ezek volnának a mi szerény véleményünk szerint a főokok, amelyek miatt a magyarok őstörténetére vonatkozó nyelvi bizonyító anyagot különféleképpen ítélik meg. Anélkül, hogy mindkét irányban méltányosan és objektíven körületekintettek volna, ragaszkodtak a magyar nyelv egységes ugor jellegéhez, sőt idő multával mind jobban és jobban belerögződtek ebbe az elméletbe, anélkül hogy meggondolták volna, hogy ott, ahol keveréknépről van szó és ott, ahol két nép annyira összenőtt, összekapcsolódott és összeforrott, nem lehet olyan egyszerűen egységes nyelvről beszélni. Nem csoda, ha ilyen körülmények közt elkövették azt a még nagyobb hibát, hogy a magyar nyelv török elemeit jövevényszóknak nyilvánították, azaz olyan szókinsznek — mert alak- és hanganalógiákról egyáltalában nem is beszéltek — melyet a magyarok ugor népe vándorlása közben később vett át valamely szomszédos török néptől s mint idegen, kölcsön vett kincset a mai napig megtartott. Ennek az elméletnek felállításánál mégis meg kellett volna gondolni, hogy az olyan nyelvkonglomerátumnál, melynek két harmada török s alig egy harmada áll ugor elemekből, mégsem lehet kölcsönzésről beszélni. Mindenekelőtt a keveredés időbeli és helyi meghatározásával kellett volna tisztába

jönni. Ez eddig még semmiképpen sem történt meg. Azok a nézetek, melyek ebben a kérdésben napvilágot láttak, jórészt üres fikciók s alig érdemesek az említésre; a törökök és kabarok közt végbement nyelvkeveredés, melyet Porphyrogennitos említ, s amely egyesek véleménye szerint három, mások szerint 300 év alatt ért véget, tulajdonképpen csak dialektikus keveredésre vonatkozhatik. Azután nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni azt a belső viszonyt sem, amely az állítólag kölcsönzött török szókincs és a magyar közt van. Ezt is teljesen elhanyagolták, mert nem gondoltak annak a belső összeköttetésnek a kifejtésére, mely mindkét nyelv épületében mutatkozik s melyből világos, hogy a két nyelv etimológikus magyarázata egymás kölcsönös segítsége nélkül lehetetlen. Lássunk erre néhány példát.

Az *incselkedni*, *incselegni* szó magyarázatánál csak akkor juthatunk eredményre, ha figyelembe vesszük a török *inže*, *inče* 'vékony, finom, gyöngéd, ravasz' melléknevet, az *inžele-* 'ravaszkodni' igét s azt a fogalmi analógiát, mely a kfn. *klug* 'vékony, finom' és e szó újabb jelentése közt van.

A *kormány-t* kész szóval egyeztethetjük, vö. csagat. *koruman* 'őrség, hátvéd'. De a szó belső jelentése csak akkor lesz világos, ha a török *koru-* 'védeni, őrizni', *korun-* 'védekezni' igét s ennek származékait ismerjük.

A *keskeny* szót csak úgy érthetjük meg, ha a török *ken* 'szélesség' s *ensiz* 'keskeny', tulajdonképpen 'szélesség nélkül' szókat ismerjük s a magyar *kis ken* 'kis szélesség', azaz 'keskeny' szóval összehasonlítjuk.

Az *épít* igét csak a török *ep* 'kész' és *jap* 'építeni' és 'csinálni' szókkal magyarázhatjuk; s hogy a kettő összetartozik, bizonyítja a magyar *gyepű* szó, mely 'bekerítés'-t, eredetileg 'épület'-et jelent.

A *gyakori* szónkra etimológiai tekintetben csak akkor vethetünk világot, ha először a 'sűrű, vastag' és 'gyakori' fogalmak analógiájára s a török *jok-un*, *jogun* 'sűrű, vastag', *jokur* 'sűrűsödni, gyakorivá lenni' szókra gondolunk.

Végtelen számmal idézhetnénk ilyen példákat, mint a mellékelt magyar-török összehasonlító szótár bizonyítja. De ugyanígy áll a dolog a török szók etimológiájával is; itt meg nélkülözhetetlen a magyar nyelv segítsége.

Az oszmánlinak vagy keleti töröknek csak akkor lesz világos a *gibi*, *gimi* 'egyenlő, hasonló' szó, ha a magyar *kép*, *kíp* szót ismeri.

Az oszmanli csak akkor érti meg a *hajde*! 'előre!' szót, ha ismeri a magyar *hajt* (csag. *aita*-, *haita*-) igét.

Épp így világosítja meg a keleti és nyugati töröknek a *sur*, *sur-lak* 'sós puszta' és *tur-ši* 'savanyított, sós ételek' szókat a magyar *só*, *sav* 'Salz' s a *Torda* 'só-hely' helynév.

Ott, ahol két nyelvterület oly szorosan, oly mélyen össze van növe egymással, ott kölcsönzésről vagy idegen szókról nem lehet beszélni. A két nyelv oly belső rokonságban és összeköttetésben van egymással, s ez a rokonság oly messzemenő, hogy lehetetlen az egyik nyelv etimológiai magyarázata a másik segítsége nélkül, valamint a behatolás a belső alkotórészek viszonyába. Ez nemcsak az egyes szókra vonatkozik, mint fent kimutattuk, hanem egyes szó-lásokra s a mondattanra is, úgy, hogy a magyart egész könnyen lehet szóról-szóra törökre fordítani. A következő török mondatot pl. szószerint le lehet fordítani magyarra: *senin geldiginlen getirdigin atları axıra kogduk* 'az eljöttöddel hoztad lovakat az istállóba tettük'. Minden egyéb nyelven képtelenség volna ez a szószerinti fordítás. Arra, hogy ez a fordítás a mostani magyarban idegenszerűen hangzik, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelv elvesztett már egyet-mást primitív török-tatár jellegéből. A régi magyar nyelvemlékek mondata szembeszököen törökös. De mindkét nyelvben különösen feltűnik a hangváltozás hasonló volta; ezt a jelenséget jövevényszóknál aligha lehet bebizonyítani. Lássunk közülük egynehányat.

I. Magánhangzók.

A magyar magánhangzók tudvalevőleg két-félék, t. i. hosszúak :

á, é, í, ó, ő, ű,

vagy rövidek :

a, e, i, o, ö, ü ;

Hosszú és rövid magánhangzók közt levő különbség nyoma a törökben csak az egyes dialektusok összehasonlítása segítségével fedezhető fel ; így pl. a turkománban sokkal hosszabbak a magánhangzók, mint az oszmánliban.

De tökéletesen egyezik a két nyelvterületen a magánhangzóilleszkedés, kivéve a régi magyar nyelvemlékeket, melyekben *halál-nek*, *pokol-nek* alakok fordulnak elő a mai *halál-nak*, *pokol-nak* helyett. A törökben nincs ilyen kivétel, még a perzsa és arab kölcsönszókhoz függesztett ragok is követik a magánhangzóilleszkedés szabályait, pl. *allah-in* 'az istené', *melik-in* 'az angyalé'.

A hangváltozásra vonatkozólag felhozzuk az alábbi példákat ; ez a hangváltozás, a magyar és török nyelv rokonságát szem előtt tartva, annál inkább feltűnő, mert a magyar és finn-ugor közt levő kölcsönös viszonyban nem bizonyítható ilyen meglepően. Épp a hangváltozás az, melynek segítségével két nyelv rokonságát meg lehet okolni. Így pl. a magyar *csász*, török *čajuş*

'szakaszfelügyelő', tulajdonképpen *čau-*, *čav-* 'hívni' igétől származik, a két szó alapjelentése tehát 'kikiáltó, parancsnok'. Vegyük tehát tekintetbe a hangváltozás példáit mind az egyes területeken, mind a kölcsönös viszonyra vonatkozólag.

a — e

magy. *kavar* — *kever*; *csap* — *csépel*; *csal* — *csel*; tör. *alma* — *elma* 'alma'; *ata* 'atya', *etke* 'atyuska'; *bak-* 'látni', *bekçi* 'ör'; *aksak* 'sánta', *eksik* 'hibás'; magy. *ás*, tör. *eş-* 'kapar'; tör. *alaža* 'tarka' magy. *elegyes*.

a — o

magy. *az*, *oz*, tör. *oş* 'az'; magy. *arat*, tör. *ora-* 'aratni'; magy. *agy* tör. *oj* 'gondolat, agy'; magy. *bog*, tör. *bag* 'kötelék'.

e — ö

magy. *kell*, a népnyelvben *köll*; tör. *getir-*, *götür-* 'hozni'; magy. *begy*, *bögy*, *szeg*, *szög*; magy. *tőzeg*, tör. *tezeg*; tör. *geven-*, *güven-* 'bízni'.

e — i és i — ü

magy. *idő*, *üdő*; magy. *ész*, tör. *is* 'ész'; magy. *bér*, *bír*, tör. *birü* 'fizetés, bér'; tör. *kes-*, *kis-* 'vágni'; magy. *üszök*, tör. *isik* 'forró'; magy. *idegen*, tör. *ütegen* 'idegen'.

ō — ö — ü

magy. *od-* 'geben', tör. *ōde-* 'odaadni'; magy. *gomb*, *gömb*; tör. *son* 'vég', magy. *szün-*; magy. *szeg*, tör. *čögü*, *čügi* 'szeg'; magy. *borít*, tör. *böru-* 'eltakarni'; magy. *ő*, tör. *o*, *ol* 'ő'; tör. *ulu*, *ülkek* 'nagy'; tör. *uran*, *üren* 'jelszó'; magy. *ür*, tör. *ir* 'hely'.

II. Mássalhangzók.

b — p — v

magy. *-val*, *-vel*, tör. *bile*, *bele* '-val', '-vel'; magy. *bálvány*, tör. *palvan* 'hős'; magy. *bűz*, tör. *pis* 'büdös'; a szókezdő *b* mind a magyarban, mind a törökben eltűnhet, pl. tör. *bile* — *ile*, '-val', '-vel'; magy. *belle*, *bille* 'schaukeln', tör. *elle* 'rázni'.

cs — č — s — š — t

magy. *sok*, tör. *čok* 'sok'; magy. *seb*, tör. *čapi* 'vágás, ütés'; magy. *alsó*, tör. *alčı* 'a boka-csont alsó része'; magy. *bors*, tör. *borč* 'bors'; magy. *töporöd-* *csöporöd-* 'schrumpfen'.

d — t — z

magy. *búza*, tör. *budaj* 'búza'; magy. *bűz*, *büdös*; magy. *bíz*, tör. *büt* 'hinni'; magy. *dörög*, *zörög*; magy. *túzok*, tör. *tudak* 'túzok'; tör. *dirilti*, *zirilti*; tör. *adak*, turkom. *azak* 'láb'.

f — p (néha s)

magy. *forog*, tör. *pur-* 'forgatni'; magy. *fodor* tör. *potur* 'fodor'; magy. *fuj*, tör. *pula-* 'fujni'; magy. *főz*, tör. *piš-* 'főni'; magy. *fakad, szakad*; magy. *faj*, tör. *soj* 'fajta'.

g — k — j — v

tör. *deg-*, *dej-* 'érni vmit'- magy. *díj*; tör. *bügü, bögü*, magy. *bűv-* 'Zauber'; tör. *dök-*, *döj-*, *döv-* 'ütetni'; tör. *sög-*, *söv-* 'szidni', magy. *szid*; a szókezdő g néha eltűnik, vö. tör. *göz* 'ősz', magy. *ősz*; tör. *gök* 'ég', magy. *ég*.

h — k

A magyar szókezdő h többnyire török k-nak felel meg, pl. magy. *hajó*, tör. *kajuk* 'hajó, csolnak'; magy. *hagy*, tör. *koj-* 'hagyni, helyezni'; magy. *hajol*, tör. *kajıl-* 'hajolni'; magy. *hég*, tör. *kij* 'part, szél'. A magyar szókezdő h-nak a törökben gyakran magánhangzós szókezdet felel meg, pl. magy. *hajt*, tör. *ajta-* 'hajtani'; magy. *hambár*, tör. *ambar* 'éléskamra'; magy. *hárs*, tör. *arča* 'hárs'. Magában a törökben is megvan ez a hangváltozás, pl. *höl* és *öl* 'nedves'; *herkim* és *erkim* 'mindenki'; *öküz*, *höküz* 'ökör'. Vö. továbbá: magy. *hazug*, tör. *azuk* 'téves, hamis'; magy. *hang*, tör. *ong*, *öng* 'hang'. A k néha a szó elején eltűnik, pl. tör. *kara-* 'látni', *ara-* 'látni, keresni'; tör. *kariş*

'arasz', magy. *arasz*. Végül néha *k* — *s* változás tapasztalható a két nyelvben, pl. tör. *koku* 'szag', magy. *szag*; tör. *kuru* 'száraz', magy. *száraz*; tör. *kiz* 'lány' magy. *szűz* stb.

j — *gy* és *ny*

A magyar *gy* mind szó elején, mind szó végén gyakran *j*-nek felel meg, pl. magy. *gyarló*, tör. *jarlı* 'szegény, nyomorult'; magy. *gyerek*, tör. *jauruk* 'gyerek, magzat'; magy. *gyűlés*, tör. *jiılış* 'gyűlés'; magy. *nagy*, tör. *nai* 'nagyon'; magy. *hagy*, tör. *koj* 'hagyni'. A *j*—*gy* hangváltakozás után a magyar *ny*, tör. *j* viszonya tűnik különösebben szemünkbe. Vö. magy. *nyom*, tör. *jum* 'nyomni, szorítani'; magy. *nyár*, tör. *jaz* 'nyár'; magy. *nyüg*, tör. *jük* 'teher'; magy. *nyak*, tör. *jaka* 'gallér'. A szókezdő török *j* néha mind a magyarban, mind a törökben elveszett, pl. magy. *illa*, tör. *jilla* 'szaladni, menekülni'; tör. *jirak*, *irak* 'messze'; magy. *íj*, tör. *jaj* 'íj'; ez azonban a magyarban is megvan, pl. *inkább*, — *jonkább*, *irgalom* — *jorgalom*. Végül a *j* > *ž* változást kell még megemlítenünk; tör. *jilla* 'fényleni', *jildiz*, *žolduz* 'csillag, fény', magy. *csillag*. A volgai törökben a *j* *ž*-vé változott, ezért az ótörök *mažar* ('magyar') szó ma az egész Keleten *mažar*-nak hangzik, mert ez a szó a Volga alsó folyásának vidékeiről terjedt szét.

l — j

magy. *láng*, tör. *jang-* 'égni'; magy. *lapu*, tör. *japa* 'felület, lapos'; magy. *lassú*, tör. *jaš* 'titkos, csendes'; magy. *legény*, tör. *jegen* 'vő'.

m — b

magy. *mint*, *ment* 'als, gleich', tör. *ming-*, *meng* 'hasonlítani'; magy. *más*, tör. *baš* 'kezdet, újra'; tör. *moru*, *boru* 'cső, trombita'.

n — l

magy. *dalol*, *danol*.

s — š — sz — t — d

magy. *sőre*, tör. *šijr* 'szarvasmarha'; magy. *sör*, tör. *šira* 'sör'; magy. *szül*, tör. *tül-* 'szül'; magy. *szel*, tör. *del-* 'vágni'; magy. *szál*, tör. *tal* 'fatörzs'. Az sz—č hangváltozásra is van példa: magy. *szög*, tör. *čügi* 'szeg'; magy. *szügy*, tör. *čüg* 'az állatok melle'.

t — d — j

A szóvégi magyar *d*, *t* helyén a törökben gyakran *j*-t találunk, pl. magy. *til-*, *tit-* 'verbieten, verheimlichen', tör. *tit-*, *tij-* 'megtiltani'; magy. *tud*, tör. *tuj-*, *tut-* 'érezni'; tör. *kuj*, *kut*, 'mély, kút' magy. *kút*; tör. *böjük*, *bötük* 'nagy'.

v — b

A *v*—*b* változással már fentebb foglalkoztunk; a magyar *v* szókezdő esetében a törökben

igen gyakran magánhangzós szókezdetet találunk, pl. magy. *var*, tör. *or* 'var'; magy. *váj*, tör. *oj-* 'ásni, vájni'; magy. *vás*, tör. *aš-* 'vásik'; magy. *ver*, tör. *ur-*, *vur-* 'ütni, verni'.

Ezekkel a töredékes hangtani jegyzetekkel csak azt akartuk bebizonyítani, hogy a nyelvkeveredés oly szabályok szerint történt, amelyek idegen szók átvételénél nem érvényesülhetnek és nem lehetnek irányadók. De vannak még egyéb fontos momentumok, amelyek a magyar nyelv kizárólagos ugor jellege ellen szólnak. Ide tartozik először az a körülmény, hogy magyar és török szók elején nem lehet két mássalhangzó. Amint a magyar *karajcár*-t és *Kirisztus*-t mond *krajcár* és *Krisztus* helyett, épp úgy mond a volgai tatár *kerešen*-t *kreščanin*, *Istolipin*-t *Stolipin* helyett; az oszmánli a *Stambul*-t *Istambul*-ra, *stavros*-t *istavros*-ra alakította át. Másodszor: a hangsúly a magyarban és a törökben mindig a szó első szótagján van, amit a magyar és ugor nyelvek kölcsönös viszonyáról nem lehet elmondani. Filológiai okoskodással lehet a hangsúlyt illetőleg kivételeket felfedezni, de ilyet én még nem találtam, bár több mint hatvan éve foglalkozom a török nyelvek elméleti és gyakorlati tanulmányozásával.

V.

Az előző fejezetekben a nyelv törvényeivel és sajátágaival foglalkoztunk ; lássuk most a szókincset művelődéstörténeti szempontból, azaz vegyük szemügyre azt a befolyást, amely az emberi élet egyes primitív fogalmainak megjelenésében törököknél és ugoroknál kisebb vagy nagyobb jelentőségre emelkedett. Mint már fentebb jeleztük, itt az ugor befolyásnak kell adni az elsőséget, azaz *a magyar nép és nyelv fejlődési folyamatának legelején inkább az ugor, mint a török elem van előtérben ; de a magyar nép etnikumának későbbi fejlődéséről már nem lehet ezt elmondani, mert ekkor a török elem az irányadó, s a családi életre, vallásra, államszervezetre, hadi dolgokra, etikai és morális fogalmakra vonatkozó szók nagyobbára török eredetűek.* Röviden ezt így lehetne mondani : *a magyarság ugor származék, mely idők multával eltörökösödött s a világtörténetbe már mint török lépett be.* Senki sem térhet ki e meggyőződés elől, aki filológiai előítélet nélkül vizsgálja azokat a kulturmozzanatokat, melyekről »A magyarok eredete« című művem 261—391. lapjain szóltam. Mindenekelőtt nincs nyelv a világon, amelyben a kölcsönszavak oly túlnyomó többségben volnának, mint a török szókincs a magyarban. Az európai nyelvekben az idegen szavak száma azokra a fogalmakra korlátozódik, amelyek vala-

mely előrehaladottabb kulturális körből valók s mint idegen szók kerülnek be a nyelvbe. És ha látunk olyan nyelveket, amelyek rendkívüli mennyiségben vettek fel idegen szókat, mint például az oszmán-török nyelv, akkor csak az irodalmi, nem pedig a népnyelvről lehet szó, az oszmánli irodalmi nyelv pedig tudvalevőleg olyan arab-perzsa-török keverék, amelyet az alsóbb rendű törökök egyáltalán meg sem értenek. A magyar nyelvkincs török része, mely — mint mondtuk — az egésznek kétharmada, rég polgárjogot kapott s oly fogalmak kifejezésére szolgál, amelyek minden nép kezdetlegesebb és magasabb kultúrájában nélkülözhetetlenek; azonkívül pedig arról a jellegzetes egyszerűségről tanuskodik, mely a világ összes ismert nyelvei között egyedül a törököt jellemzi.

Erről az egyszerűségről szólva, a többi közt a testrészek megnevezésére utalok; ezekben rendszeren célzás van az illető testrész rendeltetésére vagy alakjára s az alapjelentés az illető tevékenységet is kifejti. Így pl. a 'fej' kifejezésére szolgáló *baş* és *bej* magy. *fej* 'fej' és 'vezető' jelentésben használatos, ezért *başla*- 'vezetni', *beşe* vagy *başa* 'vezető, vezér'; a '*homlok*' neve *alin* vagy *önlük*, azaz 'előrész', magy. *homlok*; a 'szem' neve *köz* a *kör*- 'látni' igéből; a *borun* 'orr' szón a 'kiemelkedő rész'-t értik, ezért ez a szó 'hegyfok' jelentésben is használatos; vö. skand. *näs* 'hegyfok' és 'orr'; a *tutak* 'ajak' szó tulajdonképpen

'megfogó, megragadó'-t jelent a *tut-* 'megfogni' igéből; az *agiz, ajiz* 'száj' szó az *aj-* 'nyitni' igéből származik; *tiš* 'fog' a *tiš-* 'áttörni, átlyukasztani' igéből; a 'kéz' neve *elik* az *al- el-* 'venni' igével rokon és tulajdonképpen 'vevő'-t jelent; *atak* 'láb' tulajdonképpen 'menő', az *ata-* 'lépni, menni' igéből, vö. *atım* 'lépés'; a *kulak* 'fül' alapigéje ma már csak az ugor és magyar nyelvben fordul elő: *kol-*, *hal-* 'hallani'; *tırnak* 'köröm', vö. *tırma-* 'mászni, kapaszkodni'. Ez az egyszerűség a magyarban, mint keveréknyelvben, csak részben látható, de ez a körülmény semmi esetre sem érinti azt az állításunkat, hogy a török szerepe a magyar szókincsben rendkívül fontos. Lehetne-e mást gondolni arról a nyelvről, amelyben pl. a következő állatnevek török eredetűek (vö. a »Magyar-török összehasonlító szótár« illető cikkeit): *ló, ökör, farkas, borz, sakál, párdúc, bölény, bögöly, csabak, csóka, csürhe, csuka, túzok, tulok, tinó, turul, tyúk, tokló, tehén, ürü, zerge, hattyú, harkály, héja, hiúz, hód, karvaly, nyuszt, kecel, kerecsen, kopó, ölyű, oroszlán, kecske, görény, szárcsa, sáska, sőreg, söre, sólyom, tok*.

A növénynevek közül török eredetűek a következők: *alma, mag, sárma, sás, üröm, káka, kender, körte, kobak, kökény, kökőrcsin, komló, köris, gyékény, gyapor, hárs, galagány, gyümölcs, csalán, csalit, csuta, csomór, búza, bors, borsó, bor, topoly, bojtorján, burján*.

A rokoni vagy baráti viszonyt kifejező ma-

gyar szók közül török eredetűek a következők: *atyá, anya, déd, néne, ük, törzs, társ, rokon, kor.*

A háborúra, kormányzásra, fegyverekre, ruházatra vonatkozó török eredetű szavaink közül álljanak itt a következők: *hős, bátor, háború, csata, vezér, jobbagy, vért, ködmön, bicsak, fúró, kócsag, koporsó, kormány.*

A mellékelt »Magyar-török összehasonlító szótár« ezenkívül sok más, a családi életre, vallási dolgokra, kereskedelemre és szellemi életre vonatkozó szót tárgyal; ezekre itt külön felhívjuk az olvasó figyelmét. Ezek mind olyan bizonyítékok, melyek a nép életével a legszorosabb összefüggésben vannak, melyek minden nap, minden időben használatosak s kérdem: lehet-e azt állítani, hogy mindezek a megnevezések hiányoztak a magyarok ősnyelvéből s hogy az ősmagyarok kénytelenek voltak ezeket egy idegen nyelvből venni kölcsön. Nem. Még a legnagyobb filológiai fanatizmus is — pedig az valóban a legszörnyűbb dolgokra képes — aligha merné állítani, hogy voltak népek, amelyek eldobták volna öröklött anyanyelvüket, anélkül hogy külső ok kényszerítette volna őket rá, és pusztá alázatosságból vagy hiúságból idegen nyelvet vettek volna fel. Ezek a szók, amelyek az emberi élet legkezdetlegesebb fogalmaira vonatkoznak, amelyeknek száma sok százra rúg és amelyek azonkívül egy speciális társadalmi jellegről tanuskodnak, ezek a szók nem idegen szavak, nem kölcsönzött kultúr-

fogalmak. Ezek a szók csak úgy állhattak elő, hogy *egy kisebb, művelődésben hátramaradt néptörzs egy nagyobb, műveltebb néphez csatlakozott s ennek vezetése alatt fejlődött tovább.*

Ha a magyar nép tiszta ugor származásának bizonygatói arról akarnának meggyőzni bennünket, hogy ezek az ugorok, akik tehát északról származtak s vadászattal és halászattal foglalkoztak, valaha harcias, országokat romboló és országokat alapító nomádok voltak s a világtörténetben már mint ilyenek lettek nevezeteseek, ezt történeti bizonyítékok hiányában nehéz volna megcáfolni. De ha így van, mi akkor annak a magyarázata, hogy a hadügyre és kormányzásra vonatkozó szavak, mint : *kormány, árpád, ország, kende, sereg, csata, had, jobbágy, béke, vért, tusa* kétségkívül török eredetűek ; lehetne utalni a modern európai nyelvekre, amelyekben bizonyos, a katonaságra vonatkozó kifejezések, mint *Infanterie, Cavallerie, Escadron, Lieutenant, Major, Maréchal* stb. a franciából indulva ki, eljutottak különféle európai nyelvekbe, anélkül, hogy érintették volna az illető nemzetek katonai jellegét. Ám ezek idegen szók, melyek az időnként magasabb francia kultúra befolyása alatt kerültek be a nyelvekbe s az illető nyelvek egyikéről sem lehetne elmondani, hogy szavainak kétharmada francia eredetű, mint ahogy a török-magyar vonatkozásban elmondható.

De az eredet kérdésében nem csupán a nyelv

tanuságára kell hallgatnunk, hanem meg kell kérdeznünk a néplélektant is. Mert a közös etnikai szellemnek egyes vonásai, melyeket közönségesen faji tulajdonságoknak neveznek, elgyengülhetnek és új tulajdonságoknak adhatnak helyet, de az alap, a legjellegzetesebb vonások megmaradnak s csak a nép elpusztultával halhatnak ki. Sok erre vonatkozó példát láttam utazásaim közben. Közép-Ázsia iráni őslakossága, bár évszázadokon át keveredett a törökkel, mindig megtartotta letelepült, nyugodt, békés életmódját s egy töredéke, a szártok, bár nyelviileg törökké lettek, ural-altaji szomszédaiak harcias szellemének nyomát sem mutatják. A dzsensiditörzs a Paropanisus-hegységben évszázadok óta a szárik-, szalor- és tekke-turkománok szomszéd-ságában lakik, háborús viszonyban van velük, de a törökök harci és rablókedvét hiába keresnők benne. Esténként, mikor a Murgub partja mellett hallgattam dalaikat, nem Köroglunak és Alamane-nak kalandjait, hanem Rusztemnek tetteit hallottam dicsőíteni. Az ugor népcsoportok, melyek mindig kisebb töredékek voltak s nagyobb számban és nagyobb jelentőséggel sohasem szerepeltek a világtörténetben, ha nem tagadhatunk is meg tőlük bizonyos mértékű bátorságot és kalandvágyat (hiszen a kézművességhez és vadászathoz mindkét tulajdonság szükséges), mint hódítók és államalkotók sehol sem tüntették ki magukat. A történelem nem hazud-

tolja meg magát és a magyarokban levő harcias szellem s az ő különböző nevek alatt és különböző időkben véghezvitt harci tetteik már abból az időből származnak, midőn az ugorokkal már régen egyesültek s a közös szövetségben úgy számarányukkal, mint szellemi befolyás tekintetében a túlnyomó többséget alkották.

A néplélektani motívumokat tárgyalva, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a területszabta feltételeket sem, amelyek az ural-altajiaknak, azaz a török-tatároknak Pannoniában való letelepedését eldöntötték. Belső-Ázsia pusztáitól kezdve a Duna középfolyásáig nincs olyan vidék, amely az állattenyésztő nomádokat jobban csábította volna, mint Magyarország rónaságai. A Volga alsó folyásánál elterülő puszták, a kalmükök és nogaji tatárok kóborlásainak színhelye, nem állják ki a versenyt a Duna-Tisza közti puszták kiterjedésével s ez utóbbiak a török-tatár nomádokat már rég vonzották. Itt volt az ural-altaji, különösen pedig a török-tatár nomádoknak az *Ultima Thule*-ja, innen indultak ki a római kultúrbefolyás alatt betelepült vidékek sarcolására és csak így volt lehetséges, hogy e föld az ugor-török népkeverék letelepültével úgyszólván határállomás lett Európa és Ázsia között.

VI.

Aki elfogultság és a minden érzéket megzavaró filológiai fenhéjázás nélkül olvasta az előző lapokat, bizonyára meggyőződött a magyar nép rendkívüli keverékjellegéről. Ott, hol két, lényege szerint különböző alkotórész tesz egy egészet, az egyes alkotóelemek minőségéről és mennyiségéről sokat lehet ugyan vitatkozni, de a végbement keveredés ténye kívül van minden kétségen. Most már tehát arra kell gondolnunk, hogy tisztázzuk a keveredés helyi és időbeli meghatározásának kérdését, mert a probléma megoldására mindkét momentum rendkívül fontos. Először is mindkét alkotórésznek, azaz a végbement keveredési folyamatnak korát kell vizsgálnunk s kutatásunk irányát kitűzött célunk és a rendelkezésünkre álló anyag szerint kell megszabnunk; először természetesen a török részt fogjuk vizsgálat alá vetni. Hogy következetesek legyünk, történeti fejlődésük szerint kell követnünk a magyar nyelv török elemeit, azaz meg kell vizsgálnunk a meglévő török nyelvemlékeket, mily mértékben mutatnak rokonságot a magyar szókinccsel és alaktannal. Az ilyen módon meghatározandó rokonsági fok bizonyos mértékben világosságot fog vetni a végbement keveredés korára. Régebben, egy félszázaddal, sőt néhány évtizeddel ezelőtt is lehetetlen lett volna ily irányú kutatás,

mert még a török nyelvjárások anyaga sem volt teljes, s régebbi török nyelvelmékekről szó sem volt. Ma már sokkal jobban állunk e tekintetben. Az ótörökről, tudniillik az ujjurról való ismeretünk is jelentősen bővült a Kudatku Bilik egy arabírású példányának felfedezése folytán, az orchoni és turfáni feliratok felfedezésével pedig több, mint ezernégyszáz éves török nyelvelmékekhez jutottunk. Ha majd kiadják s lefordítják a Stein Aurél hozta ujjur és köktörök szövegeket is, akkor még messzebbre fog nyúlni ez a kor s még biztosabban lesz meghatározható. Mindenesetre rendkívül jellemző, hogy a most alacsony kultúrfokon álló törökök nyelvelmékeik korát illetőleg kiállják a versenyt hatalmas műveltségű nyugati népekkel. Ez annál értékesebb reánk nézve, mert a magyar nyelvelmékek a XIII. századig, a Halotti Beszéd koráig nyúlnak s az ugor nyelvekről meg úgyszólván semmi régi emlékünk nincs.

Ha már most a 730-ból származó orchoni feliratok szövegét összehasonlítjuk a magyarban levő török nyelvkinccsel, akkor az alább következendő tűnik szemünkbe. Meggondolva, hogy az ótörök feliratokat még nem tudjuk biztosan olvasni s még az egyes szók jelentésében sem vagyunk biztosak, mindenesetre merész dolog határozott, szilárd következtetésekbe bocsátkozni vagy biztos elméleteket felállítani; mindazáltal lehetetlen észre nem venni az orchoni feliratok

török nyelve és a magyarban levő török szókincs közt levő kapcsolatot. Hangtani tekintetben pl. feltűnő, hogy a nyugati török szóvégi *j* helyén az orchoni feliratok szövegében és a magyarban *d* vagy *t* van, pl. nyug. tör. *tuj-* 'érezni', ótör. *tut-*, id. magy. *tud*; nyug. tör. *uj-* 'követni', ótör. *ut-*, id. magy. *ut-án* 'nach'; nyug. tör. *oj* 'gondolat', ótör. *ot-* 'gondolkozni', magy. *ötlet*; nyug. tör. *tij-* 'tiltani', ótör. *tit-*, id. magy. *tit-*, *tílt*, id.; nyug. tör. *kuju* 'kút', ótör. *kutuk* id. magy. *kút*.

Ami az ótörök és a magyar-török közt levő kölcsönös viszonyban az egyes ragokat illeti, azokról kevés a mondanivaló; mégis kiemeljük a következőket. A *-ra, -re* (tör. *-ru, -rü*) ragnak locativusi jelentése van s míg a csagatájban és oszmánliban csupán adverbiumokban fordul elő, pl. *tašra*, 'ki', *ičre* 'be', addig a magyarban és az ótörökben főneveknél is előfordul, pl. ótör. *tengrüre* 'isten-nél', *ebrü* 'otthon', *jagru* 'háborúban', *tirigrü* 'életben', magy. *lóra*, *szekérre*. A szókincsben még több analógia van, így pl. a turkológusok előtt eddig ismeretlen *bünksiz* 'végtelen', melyben a *bünk*, *bűn* a magy. *vég*, *víg* szóval azonos. 'Osztani, mérni' az orchoni feliratokban *öle-*, *üle-* és nem *ölže-*, mint a csagatájban és oszmánliban; ez az alak világot vet a magy. *öl* 'Klafter', tulajdonképpen 'Mass, Teil' szóra. Az ótörök *bag*, *baj* 'nemzetség' szóban felismerjük a magyar *faj* megfelelőjét; érdekes a *türk tanrisi* 'törökök

istene' szólás, mely a *magyarok istene* megfelelője. Az ótörököknek tehát határozottabban kifejezésre jutott nemzeti érzésük volt, mint utódjaiknak s ezt a vonást a magyarok is változatlanul megtartották. Már előbb utaltam e momentumok közül egynehányra s most még csak azt akarom hozzátenni, hogy a magyar nyelv és az orchoni feliratok török elemei között bizonyos kapcsolat áll fenn és ezzel a magyar-török vonatkozásoknak igen régi volta minden kétségen kívül van.

Időrendben az orchoni feliratok után az uigur Kudatku Bilik következik, amely a 463. (1069.) évből származik s amely sok török gyökeret és tőszót mentett meg a feledéstől. Ez időknél török irodalmi termékeitől egyébként semmit sem várhatunk, mert az iszlám kulturális befolyásával a török az arab-perzsa mellett teljesen háttérbe szorult.

A törökség legrégebb nyelvemlékeivel kapcsolatban emlékezzünk meg a törökség legkeletibb tagjáról, az altaji törökök törzséről, melynek nyelvében az igen régi kor nyomai határozottan felismerhetők. Ez a nyelv különösen méltó a magyar nyelvész figyelmére. Azokra a tőszókra célok, amelyek feltűnő egyezést mutatnak a magyarral, pl. alt. *maka*, magy. *maga*; alt. *köö*, *küö*, magy. *hő*; alt. *kep*, magy. *kép*; érdekes még a tízes számoknak a magyarral közös végzete, mint alt. *alton* 'hatvan', *jettön* 'hetven', melyben a tör. *on* '10' látható; ezzel a jelenséggel sem

Közép-Ázsiában, sem a nyugati törökségben nem találkozunk.

Hogyan történt, hogy itt régebbi alakok s egyúttal a rokonságnak szembetűnőbb bizonyítékai maradtak fenn, azt most nehéz volna megérteni. Ha nyugati irányban haladunk előre a török nyelvterületen, a régi és eredeti török szókinsz nyomai egyre kevesbednek, mert az úgynevezett csagatáj vagy keleti török nyelv csak az iszlám elterjedése után állapotodott meg irodalomilag. Ennek az volt az oka, hogy a három kánságban a XI. századig az iráni elem volt fölényben és hogy a törökség csak a Dzsingizidákkal vonult be a városokba Közép-Ázsia kánságaiban. Közép-Ázsia legrégebbi csagatáj nyelvemlékei — nem szólva a Dzsingizidák törökül írott okmányairól — Timur idejéből valók s a különbség köztük és a Kudatku Bilik nyelve közt nagyobb, mint az utóbbi és az orchoni feliratok közt. Csak a kirgizek nyelvében látjuk ismét a magyarral való rokonság egyes momentumait ; ilyen pl. a *č, š* hangváltozás, mint magy. *sok*, kirg. *šok*, csag., oszm. *çok* 'sok' ; magy. *sátor*, kirg. *šatir*, csag., oszm. *čadîr* 'sátor' s néhány szembetűnő egyezés magyar tőszókkal. A kirgizek délnyugati szomszédainál, nevezetesen a turkománoknál, az arabok *guz*-ainak az utódjainál, még kevésbé látszanak régi kornak a nyomai, mert az úgynevezett nyugati törökök, akikhez még az oszmánlik és azerbajdsániak számítandók, csak akkor tűn-

tek fel a történelemben, mikor a magyarok már régen letelepedtek Pannóniában. Egyébként a nyugati törököknek, valamint a kazároknak és besenyőknek nyelvéről semmiféle irodalmi emlék nem maradt fenn s a volgai törökök nyelvének sajátosságai sem oly természetűek, hogy világos fogalmat alkothathnánk belőlük ennek a nyelvnek régiségeire s a magyar nyelvhez való viszonyára nézve. Ami a nyugati törökök a magyarra való befolyását illeti, arról még majd későbbben lesz szó.

Ezzel azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar nyelv török szókincse a legrégibb a maga nemében s rendkívüli fontosságú mindkét nyelv kutatására, mint a következő példákból látható. A tör. *mak-ta-* 'dícsérni, magasztalni' magyarázatához a magy. *magas* s egy régi *mag*, *mak* 'magas' szó felvétele legjobban elsegít bennünket. A tör. *tagit-* 'szétszórni, kiterjeszteni' igét a magy. *tág*, a tör. *jamak'* 'segéd', *jamalak* 'segítő' szót a magy. *gyám* segítségével érthetjük meg. Épp így a tör. *oku-* 'felfogni, olvasni' alapjelentését csak a magy. *ok* és *okos* világosíthatja meg. A tör. *begen-*, *bejen-* 'tetszeni, vágyakozni' ige etimológiailag tökéletesen érthetetlen, de a magy. *vágy* azonnal világossá teszi előttünk, hogy volt valaha egy tör. *bag*, *baj* 'kedv, vágy' tőszó s ez a magyarban, azaz a legrégebbi nyelvanyagban megmaradt. S ezeket a példákat még tetszés szerint folytathatnám. *Ha tehát a magyar nyelvünk része régebb,*

mint az orchoni feliratok szövege, amelyek dátuma legalább is a VII. század végére nyúlik vissza, akkor a magyaroknak Pannóniában való első megjelenése 896-ra, tehát 200 évvel későbbre, mint az orchoni feliratok nyelve, aligha tehető és már csak ezért is sokkal korábbi időpontra kell tenni a törökök és ugorok közt végbement keveredést is.

Éppen ez az ugorokkal való keveredés ténye az, ami a magyar nép régi volta mellett bizonyít és pedig a következő okokból. Mint tudjuk, az ugor összefoglaló néven a vogulokat, osztjákokat, votjákokat, zürjéneket, mordvinokat, lappokat, cseremiszeket, észteket és finneket értjük ; kisebb népcsoportok ezek, amelyek most a Szozva partjától a lappok földéig s déli irányban a Volga középfolyásáig elterülő óriási területen laknak ; oly néptöredékek, melyek nemcsak nyelvileg, hanem antropológiai és etikai tekintetben is elkülönülnek egymástól. *Mivel pedig az ugorok a homályos őskorban egységes egészet alkottak és mivel a magyarok nyelvében a felsorolt nyelvek mindegyikének van nyoma, ennélfogva a magyar nyelv ugor elemei csak abból az időből származhatnak, mikor az ugor törzs még nem szakadt szét s az egyes ágak még együtt voltak azokkal a töredékekkel, amelyek később beolvadtak a magyarságba.* Ily körülmények között természetesen szó sem lehet arról, hogy az évszámot csak valamennyire is meghatározzuk. Oly etnikai alakulás folyamata van itt előttünk, melynek körvonalai és okai sötét

homályba vannak burkolva s melynek megoldása rendkívül nehéz. Hiszen a hozzánk közelálló kultúrnépek kialakulásának problémái is csak nagy nehézségekkel oldhatók meg. Elég, ha megállapítjuk azt a tényt, *hogy a magyar nép és nyelv születésének ideje sokkal régibb korba teendő, mint eddig csalékony, fantasztikus és megbízhatatlan történeti adatok alapján tettük.* Ahol Klio nem vezet biztosan, vagy néma hallgatásba merül, ott csak a nyelvet vehetjük elő a régmúlt idők tanujául.

VII.

Eddigi szerény vizsgálódásunk folyamán az ugor-török keveredés időbeli viszonyával foglalkoztunk. Most fordítsuk figyelmünket a színhely kérdésére, azaz lássuk : hol és milyen körülmények között ment végbe a keveredés. Csakis ily módon tisztázhatjuk a lehetőséghez képest a magyar nép kialakulását. Ez irányú kutatásunkban mindenestre sokkal nehezebb feladattal állunk szemben. Mindenekelőtt hiányzik itt a nyelvi bizonyítékok világossága és semmiféle kőbe vésett bizonyosságra nem támaszkodhatunk. Azután meg nincs a szüksézávú történeti forrásokban semmi, ami útmutatónk lehetne. Sem a bizánci, sem az arab források nem beszélnek a nyugat felé vonuló magyaroknak ugor, hanem tisztán török néptörzséről. De szerencsére

vannak itt egyéb természetű momentumok, amelyek segítségünkre vannak ; olyan momentumok, amelyek a kérdéses etnikai mozgalmak természetében és lényegében gyökereznek s bizonyító erő dolgában nem maradnak mögötte a nyelvtudomány bizonyságainak. Ezzel arra a kétségbevonhatatlan tényre akarunk utalni, hogy népkeveredés csak úgy jöhet létre, hogy egy nagyobb műveltségű nép befolyást gyakorol kevésbé művelt szomszédjára vagy alattvalójára ; vagyis : az erősebb és műveltebb erőszakkal a maga eszmekörébe vonja s idő multával erejéhez képest átalakítja a gyengét és műveletlent, s az új eszmekörrel együtt mennek át az idegen szók egyik nyelvből a másikba. Hogy a nyelvváltozás e folyamata mennyi ideig tart, az természetesen különböző okoktól függ, de ezek közt a társadalmi élet milyensége a legfontosabb. Mert erős és tartós kultúrális befolyás csak félig vagy egészen letelepedett népeknél lehetséges, nomád népeknél semmiképpen. Nem ismer a történetírás olyan nomád népet, mely keveréknyelvet beszélt volna, mert a részben vagy egészen való átalakulásnak a letelepültség a feltétele. Gyakran volt alkalmam, hogy magam is meggyőződjem e megdönthetetlen igazságról a Görgennél és Etreknél lakó turkománok közt való tartózkodásom idején. Évszázadok óta laknak jomutok, göklenek, tekkék, szárikok és szalorok Irán északi szélénél a perzsa lakosság közvetlen közelében.

Száz meg száz perzsa férfit és nőt hurcoltak rabszolgául a pusztaságra, s mégis alig valami az a nyelvi, etikai és társadalmi befolyás, melyet a műveltségben sokkal magasabban álló irániak a hirkániai pusztá ősidők óta nomád népeire gyakoroltak. Ugyanezeket tapasztaltam Khiva északnyugati részén s az Oxus középfolyásának bal partján, hol nem gyűlöltek irániak és átkozott siíták, hanem a vére és hitre egyformán rokon özbekek voltak a magasabb kultúra képviselői; itt sem kedvelte meg a nomád a letelepülteknek sem erkölcsét, szokásait, sem világnézetét. Ismerni kell a nomád társadalom speciális társadalmi intézményeit, a külvilágtól való teljes elzárkózottságát, tapasztalni kell a kultúrember iránti bizalmatlanságát és gyanakodását, hogy megérthessük, mily nehezen fér a kulturális befolyás az ősrégi, egyszerű világnézetben élő pusztai lakóra.

Ha az említett szempontból indulunk ki, feltétlenül ki kell mondanunk azt a véleményt, hogy azok az ural-altaji eredetű népek, melyek a történelemelőtti időben s még később is Belső-Ázsiából nyugatra vándoroltak, par excellence állattenyésztő nomádok voltak. Mint a kietlen, pusztá természet gyermekei, jobb haza keresésére indultak, vagy a legrosszabb esetben harci és kalandvágytól űzve, nagy messzeségre elkóboroltak. Semmi esetre sem voltak azok földműveléssel, iparral, vagy kereskedelemmel foglalkozó emberek,

kik gyors paripáikon nyájaikkal és családjukkal együtt az óvilág belsejéből Pannónia felé vonultak. Ezt bizonyítják az akkori történetírás gyér adatai is. Mert bár homályosak, zavarosak és megbízhatatlanok az akkori idők krónikásainak tudósításai, mégis ki-kicsillan belőlük egy-egy gyenge szikra, mely a történelemnek hasznára lehet. A középkori adatoknak nyelvi és néprajzi momentumaira gondolok, melyek az ural-altajiaknak Pannónia mezőin való első történeti fel-lépéséről szólnak; továbbá azokra az adatokra, melyeket az ázsiai nomádok életét ismerő arab és perzsa földrajzi tudósításokban lelni. Nem lehet elmondani ugyanezt a bizanci forrásokról. Mert az, amit Bölcs Leó és Porphyrogennitosz mondanak a törökök hadáról és harcmódoráról, kiket páncélos, szigorú fegyelmet tartó lovasoknak írnak le, legkevésbé sem illik török-tatár nomádok szokásaira és erkölcsére. Amit Priszkosz Rhetor (448.), a hún fejedelemhez, Attilához küldött bizanci követ mond el a húnokról, töredékes, de mindenesetre értékesebb, mint a rómaiak és bizanciak merész, meseszerű tudósításai, melyek bő alkalmat adnak földrajzi és történeti találgatásokra, anélkül, hogy csak némileg is lehetőségessé tennék a húnok, avarok és egyéb ural-altajiak etnikai hovátartozásáról való tájékozódásunkat. Az imént említett bizanci követtől tudunk néhány hún tulajdonnevet, mint Mondzuk, Ojbars, Okatar, Saragur stb., melyekről

bőven szoltam »A magyarok eredete« című munkámban. E tekintetben jó szolgálatot tesznek más bizanci krónikások is, mint Jordanis, Menander, Teophylactus és mások, kik hún és avar tulajdonneveket közölnek ; mivel pedig ezek a nevek a gyakori hangtani eltorzítás mellett is határozottan török eredetűek, ennél fogva a húnok és avarok török nemzetisége kétségen kívül van. Nagybecsű bizonyíték például Priszkosznak a húnok kedves italáról való tudósítása, melynek *kamosz*, helyesebben *kumisz* a neve s melyet a nomád törökök máig is kedvelnek. »A magyarok eredete« s »A magyarság keletkezése és gyarapodása« című munkáimban bőven foglalkoztam a húnok és avarok nemzetiségével s felesleges volna, tovább időzni e kérdésnél. Ha most már a török nemzetiség tényét megállapítottuk, biztosak lehetünk Pannónia első ural-altaji lakosainak nomád jellegéről is. Már pedig nomád társadalomban alig képzelhető el, hogy etnikai keveredés menjen végbe. Először is — mint már mondtuk — a nomád sokkal büszkébb és sokkal inkább összeférhetetlen természetű, semhogy a keveredésben részt vegyen, másodszor pedig ez a keveredés csak idegen kulturális befolyás következtében történhetett volna meg, de kulturális befolyás csak félig vagy egészen letelepült népnél tehető fel. A Közép-Ázsiából Pannónia mezői felé való vándorlás közben tehát a keveredés folyamata semmi esetre sem mehetett volna végbe. Ha az ember erre vo-

natkozólag véleményt merne nyilvánítani: *csakis Pannónia síkságait mondhatná annak a helynek, ahol az egyszer húnok és avarok, máskor ugorok és törökök gyanánt szereplő ural-altaji néptörödékek születése és keveredése végbement*, még pedig egyszerűen azért, mert a történeti világosság csak a húnok megjelenésével kezdődik és mert a történelmi-etnológiai kutatásoknak egyedüli szilárd alapja Attila hódító hadjárata lehet. Megeshetnék, hogy az ember, lehetetlenségnek tartván a nomád népek etnikai keveredését, arra a feltevésre jut, hogy a magyarok már mai hazájukba való bevándorlásuk előtt átmentek a keveredés folyamatán s már mint egységes egész vándoroltak be. De ha a dolog így állna, hogyan és honnan jutottak volna be a magyarba ószlovén nyelvelemek oly nagy számmal? Az ószlovének tudvalevőleg nyugati Pannóniában laktak s az úgynevezett honfoglalás idejében — s már korábban — kiszorították őket a frankok s az északi szlávok. A magyar nyelv szláv jövevényszavai pedig többnyire az ószlovénből valók.

Semmi esetre se engedjük félrevezettetni magunkat az egyidejű krónikások tarka, bizonytalan és egymásnak ellentmondó adataitól (ők az avar gyűjtőnév alatt egész sereg törzset, nemzetséget, ágat és családot mutatnak be), s ne fantasztikus adataikra támaszkodva akarjuk megrajzolni az események és a vezérlő hősök képét. Amaz idő szuroksötét, fekete éjtszakája, melyben a vak

tudatlanság, az önhittség s a középkori kereszténység ostoba fanatizmusa vetélkednek egymással, lehetetlenné tette, hogy lássa vagy hallja, s még inkább, hogy leírja valaki, milyen volt Pannónia az avarok uralma idejében, mely néphez tartoztak az avarok s hogyan nevezték magukat. Mert hogy maguk nevezték volna magukat avaroknak, az semmiképpen sem bizonyos. Hadi erejükre és politikai hatalmukra vonatkozólag is csak sötétben tapogatódzunk. De ha figyelembe vesszük, hogy mekkora ijedelmet okozott Bizancban a Szávánál való állásuk, mekkora haderővel küzdött ellenük Nagy Károly nyolcéves hadjáratában és végül, hogy az avarok feletti »győzelme« után még Pipin is csak a Duna balpartjáig folytatta üldözésüket — a magyar Alföldet, az avarok tulajdonképpeni székhelyét azonban sohasem érhetette el —, látnunk kell, hogy Pannónia ural-altaji pogányainak megsemmisítése a jámbor keresztény nagyozolásnak csak *pium desideriuma* volt. Egy ural-altaji nomád népelem, mely Jászvásártól a bécsi Kahlenbergig uralkodott, bizonyára nem tűnt el oly könnyen a föld színéről, sem a föld, a levegő vagy a víz el nem nyelhette, mint az akkori idők fantasztikus krónikái alapján feltehetnők. »A magyarság keletkezése és gyarapodása« című munkámban már régebben szoltam erről a kérdésről s itt még csak az alakulás további menetére vonatkozólag tartom szükségesnek az alább következő megjegyzéseket tenni.

A törökök és ugorok közt végbement keveredés helyének és idejének tárgyalásával együtt meg fogjuk kísérelni, hogy leírjuk, hogyan képzeljük ezt a folyamatot. Az előző lapokon reámutattunk, hogy az alapelemet alkotó ugorokat a szellemileg magasabban álló törökök elnyomták, azaz eltörökösítették. Ebből folyik nagyon természetesen, hogy a mai magyar nyelvben az ótörök kultúrszók túlnyomó többségben vannak. Törökök voltak a vezetők a vallási, politikai, társadalmi és hadi életben s török volt az összekötő kapocs nemcsak törökök és ugorok, hanem egyéb néptörödékek között is, amelyek résztvettek az akkori pannóniai népkeveredésben. Emellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az Ázsiából Európába jövő költözési áramlat több korszakban történhetett, melyek a különböző török törzseket nyugat felé hozták. Eszerint megkülönböztetünk őstörököket és később érkező török törzseket. Mivel e törökség előkelőbb része egész bizonyosan az ázsiai kultúrának mezében jelent meg, mely akkor messze felülmulta a keresztény nyugat kultúráját, könnyű megérteni, hogy szellemi fensőbbisége védelmében egy népet alkotott, s így megtarthatta feljebbvalóságát, kormányozhatott és parancsolhatott. Hozzájárultak ehhez még hadi erényei és szabadságérzése, s megérthető: hogyan történt, hogy miután a török költözési áram a magyarok néptörzsének felléptével megszűnt, sőt, már korábban, meg-

erősödött és megszilárdult az ugor-török keverék uralkodó és állami jellege. Amily bámulattal, csodálattal és félelemmel tekint a mai Ázsia Európa felé, ugyanoly bámulattal és csodálattal nézte akkor Kelet-Európának primitív, barbár, középkori keresztény világa a szellemileg felette levő Ázsiát. Mert ha nem így lett volna, nem tarthatta volna fenn magát az avarok hatalma s nem hívhatta volna küzdelemre a nyugat egyesült keresztény hatalmát. Avar néven tehát azok a török-ugor hegemonia alatt egyesült ural-altajiak értendőek, akik a húnok hatalmának összeomlása után megmaradtak Pannónia síkságain s egy ideig csendben, ismeretlenül, majd erejüket összegyűjtve, vagy valamely kiváló vezérük hatása alatt — mint például Baján idejében — fényesen szerepeltek a világtörténet színpadán. Nem szabad megfélemlkezni arról az etnikai összevisszaságról, amely a római hatalom megdőlte után Pannónia síkságain bekövetkezett s figyelembe kell venni a különböző, kisebb-nagyobb néptörödékeket, hogy bebizonyíthassuk, hogyan sikerült annak az ural-altaji hatalomnak, melyet mi avaroknak nevezünk, megőrizni katonai és politikai szupremáciáját. Az imént említett harci erényeken kívül a helyadta előnyök is segítségére voltak. Akkor még Pannónia volt Ázsia és Európa között a határterület, s miként ma a Volga, akkor a Duna volt a két kultúrvilág határvonala. Századokig tartott, míg nyugalom állott be a

különböző áramlásokban s a két világrész szétválása határozottan megtörténhetett. Az új korszak csak a magyarok török törzsének fellépésével következett el s Pannónia a kereszténység megszilárdultával a nyugaté lett. Ki tudja, hogy a magyarság és a kereszténység nélkül mi lett volna Pannónia etnikai zűrzavarából?

VIII.

Hogy megérthessük az avaroktól a magyarság kialakulásának időpontjáig való átmenetet, mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a nyugatnak Nagy Károly hadjárata előtt és után halvány sejtelme sem volt arról, mint vannak a dolgok Pannóniában. Amily tudatlanságban éltünk mi a mult század elején Belső-Afrikát, a Ruvenzorit vagy egyéb vidékeket illetőleg, melyeket Stanley és Livingstone fedezett fel, épp oly keveset tudott a keresztény nyugat Pannónia belső állapotáról a frankok hadjárata előtt és után. Nagy Károly történetírójának, a jámbor Alcuinnak gyér adataiban csak az író apostoli urának hősiessége tükröződik. Az egyidejű bizanciák irataiban is csak zavaros, jelentéktelen mesék vannak a pogány, tehát barbár népekről. Hogy következetesen ítélhessünk, meg kell gondolnunk, hogy az Európa keleti határától kelet felé levő területet borzalmas vadonnak tekintet-

ték és féltek tőle. Amily óriási veszedelmek közt és életük veszélyeztetésével hatoltak be — térítő és felfedező buzgalmuktól hajtva — a mi hitünk és tudományunk buzgó apostolai a közelmúltban a sötét világrész belsejébe, épp oly merészen indultak el a nyolcadik, kilencedik és tizedik században jámbor lovagok és lelkes térítők Német-, Cseh- és Olaszországból a gyér népességű, ismeretlen Pannóniába. Bizonyára nem egy szenvedett közülök vértanuhalált, bár kimondott vallási fanatizmust az akkori idők ural-altaji nomádjairól nem lehet feltenni. De az akkori Pannónia etnikai állapotáról a hit e hőseinek egyike sem hagyott hátra megbízható tudósítást. Mégis teljes biztossággal feltehetjük, hogy az etnikai tenger hullámai amaz időig a Kaspi-tó és a Fekete-tenger északi részétől délkeleti irányban folyvást mozgásban voltak és hogy a török-tatár néptöredékek költözési vonalain, melyek később váltak ismeretessé, folyvást újabb és újabb csoportok jöttek. Merő lehetetlenség volt abban az időben, melyet a történeti hagyomány teljes hiánya jelleméz, feljegyezni minden egyes népet, amely az óvilág északnyugati részéből a húnok nyitotta úton Magyarország alföldei s a Duna középfolyása felé igyekezett. Tulajdonképpen csak egyes epizódok juttatnak némi világossághoz. Ilyen epizódnak tekinthetjük a németek és szlávok akkor kitört háborúját ; Arnulf császár és király, midőn háborúba keveredett Szvatoplukkal, a szláv

fejedelemmel, kénytelen volt idegen segítséget keresni. Mivel pedig akkor a magyarok, kiket a besenyők nyugat felé költözni kényszerítettek, legközelebb voltak Pannóniához s megmutatták erejüket a bolgárokon való győzelmükkel, Arnulf először is Simon bolgár fejedelem legyőzőihez fordult s az ő fegyveres segítségüket használta fel a szlávok ellen. Pusztá véletlen, hogy magyarok s nem besenyők voltak legközelebb Pannóniához ; e véletlen nélkül ma Szent István koronájának nem Magyarország, hanem Besenyőország volna a neve. Bizonyos, hogy a magyarok örömmel fogadták Arnulf meghívását, mert a kalandra és zsákmányra vágyó nomádok minden időben készek voltak hadi vállalkozásokhoz csatlakozni és hódításra indulni. A magyarok török törzse hát bejött az országba, egyesült ott talált ural-altaji rokonaival ; s mivel az új jövevények száma legfeljebb néhány ezer lehetett, mert táborukat és asszonyaikat, míg távol voltak, a boszúálló bolgárok megtámadták és megsemmisítették, kétségtelen, hogy a *magyar* név alatt ismeretessé vált csekély számú török-tatár harcosok beleolvadtak a Pannóniában talált rokonok tömegébe és tiszta török nyelvüket felcserélték a Pannóniában talált rokonok keveréknyelvével. Csekély számmal voltak a magyarok, de harcias szellemük, mely ősi nomád életmódjukból s a letelepülésben még el nem puhult voltukból következett, nagy hatással volt a frank háborúban erő-

sen megfogyatkozott úgynevezett avarokra, s új tettekre sarkalta őket. Különben a magyaroknak a Pannóniában talált keveréknéphez való csatlakozása nemcsak az utóbbinak vált hasznára, hanem az előbbiekné is, mert lassanként elvesztették féktelen nomád jellegüket s a nyugathoz való asszimiláció folyamata ezáltal könnyebbé vált számukra. Az avarok nélkül nem ment volna oly könnyen a magyarság művelődése. Megerősödve, lelkesen, felfrissülve, csak most kerítették igazán hatalmukba Pannóniát az egyesült ural-altaji harcosok. Felvették a győzelmes jövevényeknek, az erős, hamisítatlan nomádoknak nevét s ezentúl magyaroknak nevezték magukat, amint ez Ázsiában hasonló esetekben sokszor megtörtént. Így például a közép-ázsiaiak Dzsengiz-kán fiának nevét, a *Csagatáj* nevet vették fel, majd utóbb özbegeknek nevezték őket az arany hordából való Özbegről.

Rokonaik segítségével mehettek a magyarok a keresztény nyugat elleni hadjárataikra, melyek messze földön félelmesek voltak s a szomszédos Németország egyesült hadi erejét kényszerítették ellenállásra. A pannóniai szlávokkal vegyült uralaltaji harcosok győzelmi hadjárata sokáig, természetesen, nem tarthatott. A németek lassankint megszokták a magyarok idegenszerű, vad külsejét, eltanulták hadi tudományukat s midőn egy pár hatalmas győzelemmel békésebb életmódra kénysze-

rítették s a nyugati kultúra előnyeivel megismertették őket, akkor bekövetkezett az a fordulat, melynek következtében a magyarok keveréknépe kénytelen volt újabb átalakuláson menni keresztül. Mint mindenütt, itt is az előkelőbbek voltak a kezdők ; a dolog annál könnyebben ment, mert a Pannóniában talált rokonok a német, szláv és olasz térítőktől valamennyire ismerték már a kereszténységet, s a magyarok még száz éve sem voltak az országban, midőn Géza (helyesebben *Jajčy* 'vadász, nyilas'), megkeresztelkedve, a keresztény fejedelmek sorába lépett s népét végkép a nyugathoz csatolta.

Magától értődik, hogy ez a letelepedés, ez a társadalmi és vallási átalakulás nem ment oly könnyen. A keleti ember, de különösen a nomád, rendkívül konzervatív természetű, s ha figyelembe vesszük a középkori kereszténység világnézete és az uralaltaji pusztalakó erkölcsi világa közt lévő óriási különbséget, könnyű megértenünk, hogy a jövevények többre becsülték a szabad természetben gyökerező sámánkultuszt, mint a nekik merőben idegen, érthetetlen keresztény dogmákat. A történelem feljegyzése szerint még a későbbi időkben is törttek ki lázadások a kereszténységre való erőszakos térítés miatt, amelyeket természetesen nem volt nagy dolog elnyomni, mert az akkori Pannónia lakosainak túlnyomó többsége — különösen a városokban — szláv volt, vagy olyan

ural-altaji, aki a frankok és a szomszédos németek befolyása alatt már régebben hajlott a kereszténység felé. Mindenekelőtt nagy tévedés amaz idők népességi viszonyaira későbbi, vagy éppen-séggel mai mértéket alkalmazni. A Duna alsó folyásánál elterülő országok, de különösen Pannónia, nagyon gyéren voltak benépesítve a középkorban s a néhány városnak és megerősített helynek — mint a név mutatja — szláv volt a lakossága. De bizonyára különösen csekély, szinte elenyészően kicsiny volt az uralkodó ural-altajiak száma, és semmi esetre sem tévedünk, ha fel tesszük, hogy ezek mint *natio militans* csupán vezetőszerpet játszottak és hogy a tulajdonképpeni nép csak lassanként keletkezett, részint az ország földművelő szlávjaiból, részint a német-, olasz- és franciaországi portyázásokról hozott foglyokból. Csak így érthető meg, hogyan jutott a magyarba az a rengeteg szláv jövevényszó, és hogy az ugor-török nyelv oly szókkal bővíthetett, mint : *tanya, puszta, kanca, drága, beszélni, barát* és sok száz más szóval, amelyek a mindennapi élet nélkülözhetetlen fogalmaihoz tartoznak. Látva a szláv elemnek az avarokra gyakorolt e rendkívül erős befolyását, kétségtelennek látszik előttünk, hogy a magyarok török törzsének bejövetele nélkül az avar néven ismeretes keveréknép tökéletesen beolvadt volna a szlávságba. De a keletről folyvást érkező ural-altajakkal erősödve, az avarok időnkint sértet-

lenül megtarthatták hatalmukat s uralkodó katonai hatalmuk — mint már említettük — a bécsi Kahlenbergtől Jászvásárig terjedt ; ők ekkor nemcsak a katonai hatalmat, hanem Ázsia magasabb kultúráját is képviselték Kelet-Európának barbárságba süllyedt keresztényei mellett. Csakis ez a szellemi fensőbbiség lehet az oka, hogy a keresztény világtól gyűlölve, szorongatva és üldöztetve, megalapíthatták hatalmukat és megmaradhattak Pannónia már akkor tarka népelemeinek élén. Ha fogalmat akarunk alkotni az Európába benyomult ural-altajiak igazi jelleméről és etnikai tulajdonságairól, világért sem szabad feltétlenül hitelt adnunk az egyidejű keresztény krónikásoknak. Végtelen tudatlanság és fanatizmus jellemzi azt a képet, melyet ők az Európába nyomult ural-altajiakról hátrahagytak. Nemcsak a középkorban, hanem még az újkorban is az volt a szokás, hogy mindent, ami nem keresztény és nem árja, a barbárság és vadság megvilágításában mutassanak be, mintha Európa népe kizárólag az emberség és lelki nemesség mintaképeiből állana. Abban, hogy helyesen fogjuk fel és ítéljük meg az Ázsiából bevándorolt ural-altajiakat, nagyon hátráltat bennünket az a körülmény, hogy ezek egy árva szót sem hagytak hátra magukról. Külső képükről egyetlen vonás sem szállt reánk ; még nevüket illetőleg is sötétben tapogatódzunk. Arról, hogy hogyan nevezték magukat a húnok és avarok, soha sem fogunk

megtudni semmi bizonyosat. Mert hiszen még az újkorban is kínai, tibeti, afgán és perzsa néven ismerünk bizonyos népeket, holott azok sohasem neveztek magukat úgy. Mit várhatnánk hát Nagy Károly történetírójától, Regino apáttól és Ekkehard szerzetestől, mikor Róma és Hellász fénykorának képviselői is teljes sötétségben hagynak bennünket az úgynevezett barbárokat illetőleg? Attila pályafutására vonatkozólag is rendkívüli túlzásokkal találkozunk. Akár Attila, Timur vagy Dzsengiz a világhódítók neve, akár Nagy Sándor, Nagy Károly vagy Napoleon : mindig, mindenütt egyformák lesznek. A győztest a legyőzött mindig mint a barbárság, vadság és minden egyéb bűnetovábbját festi le, s különösen fekete lesz a győztes emléke, ha ő maga elmulasztotta, hogy védekezzék, vagy hogy tudósítást hagyjon hátra pályafutásáról.

IX.

A forrásanyag ez egyoldalúsága és megbízhatatlansága a főoka annak, hogy elődeinknek a magyarok eredetéről való nézetétől ily lényegesen el kell térnünk. Eddig az volt a közfelfogás, hogy a magyarok a IX. század vége felé vándoroltak be Pannóniába, az ott talált szlávokat uralmuk alá hajtották s a kereszténység elfogadása után államot alapítottak, miután előbb

rablóhadjáratokban bejárták Európa északi, déli és nyugati részét s mindenütt félelmet gerjesztettek. A Duna középfolyásánál elterülő ország ez új jövevényeit a legtöbb krónikás és történetíró mint önálló, egyesek szerint több ezer, mások szerint több százezer lélekből álló népet írja le, melyet az akkori idők zivataros hullámmzésában a szomszédos besenyők délnyugati irányban hajtottak előre. Ebben a felfogásban van az első hiba a magyarok őstörténetének megítélésében. Mert a magyarok nem alkottak se nemzetet, se népet, hanem csak egy törzse voltak azoknak a törököknek, kik akkor a Kaspi-tó és a Fekete-tenger északi vidékein különböző törzsekben, mint magyarok, besenyők, kúnok, kazárok és úzok kóboroltak egész a mongolok fellépéséig. Ha keressük: voltaképen hogyan történt, hogy a Pannóniában rég letelepült ugor-török lakosságot tökéletesen félreismerve vagy egyáltalában nem ismerve, az újonnan megjelent török törzset vagy ágat önálló, államalapító népnek nézték, olyan népnek, amely Lebediából való útjában a Duna alsó folyásánál hadat viselt a bolgárokkal s később a mai Magyarországon hazáját lelte: a hibát első sorban amaz úgynevezett történelmi forrásokban fogjuk megelélni, amelyek vajmi kevés ügyet vetettek a való tényállásra, de nem is igen volt módjukban, hogy azt megismerjék. E forrásanyagra vonatkozólag a Magyar Tudományos Akadémia 1900-ban egy nagyon hasznos

munkát tett közzé, melyben sorrendben megvannak az úgynevezett honfoglalásra vonatkozó források. Ezek a következők : I. Bizánci források. II. Keleti források. III. Nyugati források. IV. Szláv források. V. Hazai források. VI. A honfoglalás idejéből való emlékek. Hogy a magyaroknak mai hazájukba való bevonulását kellőleg megvilágíthassuk, természetesen meg kell vizsgálnunk — habár csak futólag is — ezeket a forrásokat ; kezdjük tehát a bizánciakkal és pedig Bölcs Leóval, kinek a szomszédos idegen népek hadi taktikájáról írott munkáját különösen nagyra becsülik. A görög császár, aki 886-tól 912-ig uralkodott, leírja a magyarok harcmódorát, fegyvereit és katonai szervezetét ; állandóan törököknek nevezi őket s kiemeli katonai jó és rossz oldalait. Aki figyelemmel olvassa el ezeket az adatokat és ismeri a török nomádoknak évszázadok, sőt évezredek óta változatlan erkölceit, szokásait és harcmódorát, azonnal látja, hogy itt alig van valami a török nomádok tulajdonképpeni jellemzéséből, és a bölcs császárnak fogalma sincs a nomádeletről, hanem csak hallomás szerint ír. Aki ismerni akarja a nomád seregek taktikáját vagy katonai szervezetét, olvassa el a *Jaszav-Dzsengiz*-t (Dzsengiz törvénye) vagy a *Tüyükat-i-Timur*-t (Timur rendeletei). A Leó iratában közölt részletek inkább római szervezetű seregre illenek, mely letelepült emberekből állt, de nem nomád pusztai lakókra, kik taxisról és para-

taxisról semmit sem tudtak, mindig kisebb csoportokban az *iki deng, üčde dōng* (kétszer próbáld meg, harmadszor fordulj vissza) elve szerint támadták meg az ellenséget. Az meg éppen érthetetlen, mikor a bizánci császár a nomád törököket és lovaikat páncélba öltöztötteknek írja le. Hogy honnan vették volna a pusztalakók a drága páncélt s hogyan mozgott volna a nomádok villámgyors lova a páncélban, az a görög történeti források kritikusaiknak nem jutott eszébe. Egyébként úgy látszik, hogy Bölcs Leóra a magyarok etikai tulajdonságainak leírásában nagy hatással volt a Bizáncban uralkodó fanatikus keresztény korszellem, mert hitszegést és kapzsiságot vet szemére a nomádoknak, pedig ezek a bűnök akkor sokkal inkább megvoltak a bizánciakban, mint a magyarokban, akikről a görög császár körülbelül ugyanazzal a lekicsinyléssel és megvetéssel beszél, mint a mai szájhős görög az oszmán-törökről.

Sokkal fontosabbnak látszik előttünk Porphyrogennitosz Konstantin császárnak a magyarok őskoráról való tudósítása ; e tudósítás, mely szintén törököknek nevezi a magyarokat, nagyobb tájékozottságról tanuskodik. Ezt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert a magyarság őstörténetének újabb kutatói Porphyrogennitosz adatait teljesen elfogadják, de a magyarok török nemzetiségére vonatkozó tudósítását kétségbe vonják. Épp úgy, mintha elfogadnók Tacitusnak a régi németekről való tudósítását, csak a *germán*

nevezetet vonnók kétségbe. Hogy Porphyrogenitosz honnan vette tudósítását, arról keveset tudunk s csak hozzávetőleg gondolja Marczali, ki az imént említett magyar történeti forrásgyűjteményben az illető részt írta, hogy a részletek részint a véletlenül Bizáncban tartózkodó magyar követektől, részint a magyarokhoz küldött követségektől, részint pedig a szláv vagy kazár forrásokból származnak. Természetes, hogy a jó Konstantin császár édeskeveset tud a nomád török társadalom berendezéséről és jellegéről, mert ő sem egyetlen törzset vagy nemzetséget, hanem egy egész népet lát a magyarokban. Ugyanezt a hibát követi el a besenyőkre, kazárookra, úzokra vonatkozólag, épp úgy ; mintha most valaki a jomutokat, csangirokat, erzarikat önálló népeknek tartaná, vagy valami idegen a poroszokat, szászokat, bajorokat megannyi önálló nemzetnek gondolná. Mind Konstantin, mind elődje csak nagyon kevésbé ismerik az akkori török nomádok életmódjának, világnézetének és vallásának egyes részleteit. Amit a magyarokra, besenyőkre és kazárookra vonatkozólag tőle tudunk, az főleg ideiglenes tartózkodásukra és politikai viszonyaikra vonatkozik, melyek arra készítették őket, hogy új hazát keressenek. Feltűnő, hogy Porphyrogennitosz csak a magyarokat nevezi törököknek (turkoi), de a besenyőknél, kazároknál és úzoknál, akiknek török voltát pedig ugyancsak jól tudta, ezt az etnikai megnevezést, mint egészen magától

értődött, elhagyja. Porphyrogenitosz tudósítását semmi esetre sem szabad betűszerint venni. Mert először is egynémely adatának erősen bizánci íze van s nem egyezik meg a nomád törökök fel fogásával. Hihetetlen például, hogy a magyarok a kazár fejedelemtől uralkodót vagy vezért fogadtak volna el. Ilyen dolgot a nomádoknál általában csak a nép választása intézhet el. Nem illik a törökökre az a magyaroknak tulajdonított kijelentés sem, hogy félnek a besenyőktől, mert ilyen gyengeséget egyetlen nomád nép sem árulna el. Másodszor: szembeszökő egyes adatoknak a hézagos volta. Például a bizánci udvarnál levő magyar követek még fejedelmük nevét sem mondták meg. Mert Árpád (Arpadis) nem tulajdonnév, nem is méltóságnév, hanem törökül nemesiséget, uralkodást, kormányzást jelent s *alpaut*, *alpat* alakban s 'nemesség, nemes' jelentésben ma is megvan a kazániban és kirgizben. Általában igen rejtélyes körülmény, hogy Porphyrogenitosz úgynevezett forrásai, vagyis tájékoztatói, mint újabban állítják, nem mondták meg helyesen a magyarok nevét. Mert vagy nem volt még akkor teljes a kialakulás és ezért a közös nevet nem használhatták, vagy csak az újonnan érkezett törökök uralkodó törzséről beszéltek, mint alább bizonyítjuk. Harmadszor: a besenyőkről és magyarokról szóló tudósításban a tulajdonnevek — pedig az egész tudósításnak ez a része volna a legbecsesebb — annyira el vannak torzítva,

hogy habár az egész nomenclaturának török nyelvi jellege minden kétségen kívül van, egyes szavaknak a magyarázása és helyesbítése nagyon nehéz és merész vállalkozás. De nem is szólva arról a lenézésről és megvetésről, melyet a bizánciak a barbár nomádok iránt mindig tanúsítottak s amely a török tulajdonnevek teljes eltorzítását vonta maga után, a görög betűk legkevésbé alkalmasak török szók átírására. Az *ö, ü, i* magánhangzók s az *š, z, č, ž* mássalhangzók a görögben nincsenek meg s a négyszáz éves együttélés mellett ma is alig találkozik görögember, aki helyesen ki tudná ejteni a törököt.

Nem lehet ki nem emelnünk még egyes momentumokat, amelyek különös fényt vetnek a magyarok etnikai viszonyaira. Első helyen említjük itt a kazároktól szenvedett vereséget, mely a törzs kettéoszlását okozta. Ez alkalommal az egyik rész Lebedias vezérlete alatt Etelkuzu, a másik keleti irányban Perzsia felé vonult vissza. E töredék utolsó maradványait pedig határozottan a Kaukázus nyugati részén, az Elbrusz-hegység völgyében ma is élő karacsáj-törökökben kell felismernünk. E törzsnél a magyarokkal való rokonság mondája máig fennmaradt. Már Besse J. magyar utazó megemlékszik erről 1838-ban megjelent útikönyvében. Mivel pedig a karacsájok emberemlékezet óta törökök (a név jelentése 'fekete patak'), ez kétségtelenül bizonyítja, hogy helyesen nevezik a magyar törzset töröknek a

régi krónikások ; ez a törzs Ázsiában maradt török testvéreivel való összeköttetését Pannóniában való letelepedése után is megtartotta, követekeket küldött hozzájuk s feleletet is kapott tőlük. Erre a régi korban történt követségküldésre vonatkozik az Ázsiában maradt magyaroknak a magyar népben ma is élő emléke. Az *ősi magyarok* kifejezés általánosan ismeretes és még az újabb korban is sokakat lelkesít a vágy, hogy felkeressék ezeket az ősmagyarokat.

Nem kevésbé nevezetes az a rész, mely a magyarok és kabarok közt végbement keveredésről beszél. Ez alkalommal, a Porphyrogennitosz kijelentése szerint, a magyarok megtanulták a kazár nyelvet (mert a kabar nép a kazárnak egy ága volt) s a kazárok a magyar nyelvet. Mivel a kazárok s velük együtt a kabarok is kétségtől a törökséghez tartoztak, ennél fogva itt csak két nyelvjárás közt végbement keveredésről lehet szó ; körülbelül olyan lehetett az, mint a mai szárik- és tekke-turkománok nyelvközössége. Valamikor azoknak is külön-külön nyelvjárásuk volt, holott ma közös dialektust beszélnek. Hunfalvy Pál, a Magyarország Ethnographiájának tudós szerzője szerint (177. l.) e keveredés a csuvas (a kabarok és kazárok vélt nyelve) és a magyarok ugor nyelve között történt. De ez már azért is teljesen lehetetlen, mert először is a kazárok a nyelvemlékek tanúsága szerint törökök voltak, a csuvas pedig olyan török dialektus, melyhez a magyar-török szó-

kincsnek nincs köze. Másodszor, mert a csuvasok létele oly korán — a IX. században — nem bizonyítható be. És harmadszor, mert két oly lényegesen különböző nyelvnek a keveredése, mint a csuvas meg az ugor-vogul, a Lebediában való tartózkodásnak aránylag rövid ideje alatt nem történhetett volna meg. A végbement keveredés idejéről való tudósítás annyira homályos, hogy egyesek három, mások háromszáz évről beszélnek. A nagy hiba egész egyszerűen abban az apriorisztikus felfogásban van, hogy a mai magyarok tisztán ugor eredetűek s ezért az alaptévedésért az akkori idők etnikai viszonyaiba való minden tiszta bepillantásnak s a józan emberi ész minden ösztönzésének áldozatul kellett esnie.

Ha általában a Porphyrogennitosz adatainak értékeléséhez fogunk, először is az tűnik szemünkbe, hogy a földrajzra vonatkozó előadása sokkal helyesebb és kimerítőbb, mint a néprajzra vonatkozó, a társadalmi viszonyokra vonatkozó tudósítása pedig másod vagy harmad kézből származik s kevés hitelt érdemel. Nem is lehetett az másképpen, ha meggondoljuk, mily óriási különbség választotta el a bizánciakat a turáni nomádoktól. Mind Leó, mind Konstantin oly tetteket, erkölcsöket és jellemvonásokat tulajdonítanak a nomád harcosoknak, amelyek a nomád társadalom alapfeltételeivel teljes ellentétben állanak, s én azt hiszem, hogy az a fontosság, melyet Porphyrogennitosz tudósításának tulajdonítanak, mindenesetre túl-

zott. Nem szólva arról, hogy ezek a magyarokra vonatkozó adatok bizonytalan forrásból származnak, — mert senki sem tudja, kik voltak a bizánci udvarnál járt magyar követek, s a Magyarországon járt bizánciakat sem ismerjük — mindenesetre feltűnik, hogy ezeknek az adatoknak Magyarországon nyoma sem maradt. Mert az, ami a Lebedián keresztül Pannóniába való vonulásról, a törökök, kazárok és besenyők közötti politikai összeköttetésekről, Álmosnak, Árpádnak a személyiségéről stb. emlékezetben maradt, nem a nemzeti hagyományból származott, mint általában gondolják, hanem egyes-egyedül a középkorban ismert bizánci forrásokban volt található, melyeknek adatait a középkori magyar krónikások felhasználták. A magyar közfelfogásban mindez sokkal később vert gyökeret. Ha nem így volna, akkor bizonyos tulajdonnevek nem a görögös átírás adta alakban, hanem ősi ural-altaji formában maradtak volna fenn; Jajčyt mondanának, nem Gézát, Alpautot, nem Árpádot stb.

Ha már most a bizánci kútfőkről az arab-perzsákra fordítjuk figyelmünket, akkor némileg világosabban látjuk a dolgok tulajdonképpeni állását. De a kívánt végeredményre, azaz arra a viszonyra vonatkozólag, melyben a madzsarok (így nevezik őket a perzsák és arabok) a mai hazájukban lakó magyarokhoz állnak, még sem kapunk semmi, különösebben sokatmondó,

biztos adatot. Dšajhāni, Ibn Roste és későbbi másolóik mind török népnek írják le a madzsarokat vagy madzsgarokat — amint helyesírási hiba folytán írják —, kiknek lakóhelye a Fekete-tenger keleti részén, a besenyők szomszédságában van ; s általában oly lényegtelen tudósításokat adnak róluk, amelyek csak hallomásból származnak s reáillenének minden nomád török népre. A mohammedán földrajzi íróknak általában sohasem tulajdonítottam különös fontosságot s földrajzi adataikat legkevesébbé sem tekinthetem megbízható forrásanyagnak a magyar őstörténetre vonatkozólag. Mindenekelőtt tudni kell, hogy milyen lekicsinyléssel és megvetéssel tekintenek a régibb és újabb kor mohammedán írói minden olyan irodalmi munkára, mely nem vallásos tartalmú. Mikor Perzsiában vagy Közép-Ázsiában, ahol az iszlám még meglehetősen megőrizte régi típusát, világi könyveket kutattam, a bámulat és megvetés pillantásait éreztem magamon. De az arab írásjelek egyébként sem alkalmasak idegen nyelvű földrajzi és néprajzi nevek közvetítésére, mert a hibás pontozás a legtöbb tulajdonnevet a felismerhetetlenségig eltorzítja, úgy hogy ezek megfejtéséhez valósággal jóstehetségre van szükség. Ehhez járul végül még a másolók hanyagsága, kik nem ismerve az anyagot, a legfontosabb munkát is hasznavehetetlenné teszik. A keleti forrásoknak a bizánciak felett az az egyetlen előnye van, hogy

nekik, mint ázsiaiaknak, amaz idők és vidékek török népeinek világszemlélete nem oly tökéletesen idegen, s hogy ők az erkölcsökről, szokásokról és külső megjelenésről több tárgyismerettel és igazságszeretettel szólnak, mint a bizánciak. Az ilyen fajta leírásokhoz tartozik a többi közt a Gurdēzi tudósítása a házassági szokásokról, melyek élénken emlékeztetnek a kirkizeknél és a turkománoknál ma is meglévő szokásokra. Így például a *kalim*, vagyis az az ár, melyet a vőlegény fizet s az a szokás, hogy a vőlegény apját a menyasszony apja sátrába vezeti és megajándékozza. Végül még azt akarom megjegyezni, hogy az egykorú arab és perzsa földrajzíróknak az egyes török népek földrajzi helyzetére és hazájára vonatkozó adatai sokkal megbízhatóbbak, mint a többi kortársakéi. Egészen helyes például az Ürgendzsből a besenyők lakóhelyére vezető út leírása, azé az útvonalé, mely a kazárokhoz vezet, s a magyarok akkori lakóhelye határainak a leírása. Minden egyebet illetőleg — mint mondtuk — nehéz e források anyagában oly adatokat fedezni fel, amelyek különösebb fényt derítenének a Kaspi-tó és Fekete-tenger északi részén lakó török nomádok belső életére és egymáshoz való viszonyára. Hiszen maga a madzsar név is azt mutatja, hogy ez a szó nem eredeti forrásból származik, hanem, mint a *j > ž* hangváltozás mutatja, a volga-törökből van kölcsönözve. A szó eredeti alakja *majar* 'úr, parancsoló'; v. ö. turkom.

majarim 'uram'. S amint a *j* a volga-törököknél *ž*-vé lett, épp úgy változott ez a hang az ugoroknál *gy*-vé. Épp így lett az ugorból törökké vált *koj*bal-karagaszoknál *gy* a *j*-ből.

De a magyaroknak Pannóniában való felépésére és tetteire vonatkozólag semmit sem találunk. Csak a magyarok etnikai viszonyaira, azaz török voltára vonatkozólag értenek egyet a bizánci, arab és perzsa kútfők, és bizonyára nagyon különös, hogy a mi modern kutatóink az egyidejű íróknak tudatlanságot vetnek a szemökre s tagadják a magyarok török voltát.

X.

Ha tehát a keleti források oly kevés világosságot derítenek a magyarok őstörténetére, amennyiben török nemzetiségükre s néhány költözködési mozdulatukra vonatkozó adaton kívül nem foglalnak magukban semmi megbízható történeti és néprajzi adatot sem, hogyan várhatnánk többet a keresztény nyugat egyidejű krónikásaitól? Képzeljük csak el a művelődésnek azt az irányzatát, mely a VIII., IX. és X. században Európában, jelesen délkeleti Európában uralkodott; vegyük tekintetbe azt a határtalan tudatlanságot, fanatizmust és elbizakodottságot, mely az akkori keresztény nyugatot a mohammedán és pogány Ázsiával szemben jellemezte, s látni fogjuk, mi

vezette a magyarokról szóló egykorú tudósításai-
ban. Vak düh, féktelen gyűlölet és rettenetes
félelem jellemzi e források mindegyikét, melyek
Marczalinak a Magyar Tudományos Akadémia ki-
adásában »A Magyar Honfoglalás Kútfeői« címmel
megjelent művében találhatók. De hogyan is lehe-
tett volna másképp? Századokkal utóbb, sőt a leg-
újabb korban is alig tudott valamit a szabad,
képzett, felvilágosodott Európa a török népek
s általában az ural-altajiak etnikai, társadalmi
és politikai viszonyairól. S hogyan várhatnók,
hogy a középkor vak sötétségében különb veze-
tőnk legyen Klió? Először is az tűnik szemünkbe,
hogy az akkori krónikások a magyaroknak még
a nevét sem tudták, mert a Pannóniában lakó
ural-altajiakat avaroknak, ugoroknak, húnok-
nak, ungereknek s egyszer törököknek is nevezik,
mindig a szerint a forrás szerint, amelyből merít-
ettek. E tudatlanság tulajdonképpeni oka az,
hogy nomád társadalmakban az etnikai gyűjtő-
név csak nagyon ritkán fordul elő s ehelyett
inkább a nemzetség- és törzsnevezetek használa-
tosak. Így például középpázsiaiakkal való érint-
kezésem alkalmával mindig csak özbegekről,
kirgizekről, kazarookról, szárikokról, tekkékről
hallottam, de sohasem törökökről; körülbelül
úgy, mint ma a német nép egyes részei a
szász, porosz, bajor nemzetségneveket fontosabb-
nak tartják, mint közös nevüket. Ez a körülmény
szabad utat nyitott az elméleti okoskodásnak, s

így a középkorban Pannóniában élő etnikai keverék nemzeti jellege még a későbbi századokban is tökéletesen ismeretlen volt. Nem szólva az etnikai apróságokban való tudatlanságról, különösen feltűnik a számok nagysága, melyeket a krónikások a harcias és békés tömegek leírásában adnak. Ezt a hibát már a húnoknál is elkövetik a krónikások, mikor kolosszális hadtestekről, óriási csatákról s rendkívüli embertömegekről beszélnek, nem gondolva meg, hogy abban a vad korszakban nagyobb tömegek mozgása már az ellátás miatt is teljes lehetetlenség volt. Így például a mai Magyarországnak csaknem egész északi részét őserdők borították s ebből csak egyes telepek emelkedtek ki ; ami pedig a völgyeket illeti, még a későbbi századokban is napokig lehetett utazni, anélkül, hogy egy lélekre akadt volna az ember. A számbeli viszonyoknak e bizonytalanságából vagy vad túlzásából indulva ki, nem csodálkozhatunk, hogy a régi Pannónia szomszéd országaiban csak rendkívül zavaros, bizonytalan tudósítások voltak elterjedve azoknak a vidékeknek etnikai és politikai állapotáról, — ha ugyan nem volt tökéletes a tudatlanság. Csak az ország régi földrajzi nomenclaturája árulja el, hogy az egyes városok és várak építői és lakói szlávok voltak, és pedig keleten bolgárok, nyugaton szlovének. Mert a szláv helyneveknek, mint Zemplén, Debrecen, Szoboszló, Csongrád, Szolnok, Balaton, Pest, Tihany, Kanizsa stb. több a

történeti jelentősége, mint az ízléstelen, tudatlan és fanatikus krónikások egész világának. Ezek csak a nemzeti és vallási dicsőséget tartották a szemük előtt, de a dolgok tulajdonképpeni állapotával, azaz minden egyébbel, ami e törekvésen kívül esett, semmit sem törődtek.

Ily körülményekkel állva szemben, hiábavaló minden fáradságunk, hogy az egykorú keresztény krónikákból és feljegyzésekből megbízható adatokat merítsünk a magyarságnak Pannóniában való kialakulásáról. Amit Porphyrogenitosz gyanított magyar tájékoztatójától Bizáncban vagy a magyar vezérek udvaránál levő görög követétől megtudott, az már későbbi keletű, azaz arra az időre vonatkozik, mikor a magyarok török törzse az országban már letelepedett s összeolvadt az ott talált rokonokkal. Ami a görög köntösben ránk maradt tulajdonnevek nyelvi jellegét illeti, a vezető személyiségeknek eredetileg török tulajdonnevei oly eltorzulásokat mutatnak, amelyek részben ellentmondanak a török-magyar hangzó-illeszkedés szellemének, részben félreismerhetetlenül mutatják a már kialakult török-magyar nyelvkeverék nyomait. Így lett az *alpat* 'uralkodás, kormány' szóból az *Árpád* tulajdonnév, *salmažji* kötélvető'-ből *Salmuces*, *jajči* 'lövész'-ből *Gejza* stb.; sok más földrajzi és tulajdonnév a felismerhetetlenségig eltorzult. Az ember, mikor olvassa ezeket az egykorú nomádokról szóló tudósításokat, önkénytelenül is úgy látja, hogy

a nomádoknak és az ázsiai népeknek élete, működése és gondolkozásmódja a bizánciak előtt teljesen ismeretlen volt. A bizánciak nem tartották fáradságra érdemesnek, hogy a barbárokkal foglalkozzanak, nyelvüket megtanulják és szokásaikat ellessék. Pedig a törököknek abban az időben, mint az újabb kutatások kiderítették, már volt irodalmi nyelvük s voltak írott emlékeik, és semmi esetre sem voltak oly meztelen, vad barbárok, mint amilyennek nyugati, keresztény kortársaik leírják őket.

Még kevesebb világosságot terjesztenek a szláv krónikások adatai. Az *ugri*-k, kikről Nestor beszél és akik 888-ban keletről jöttek, mint már nevük is mutatja, nem tévesztendőek össze a Pannóniába becsapó magyarokkal. Nestor *ugri*-jai tulajdonképpen az ujgurokhoz tartoztak, kik abban az időben hatalmas török nép voltak a mai Keleti Turkesztán északi részén; mert ujgurokon az összes, Oroszország délkeleti határánál keletre és délkeletre lakó ural-altaji elemeket értették. Azt, hogy a szláv krónikások *ugri*-jait a magyar törökökkel nem lehet azonosítani, bizonyítja az a körülmény is, hogy az oroszok a magyarok nevét csak később, a lengyelek közvetítésével ismerték meg. A *vengri* szó is, ahogyan az oroszok a magyarokat nevezik, lengyel eredetű. A magyarok eredetére vonatkozólag tehát a szomszéd árja népek krónikásai teljesen cserben hagynak bennünket; még szomorúbb dolog, hogy

maguktól a magyaroktól is csak monda, legenda, mithosz alakjába öltöztetett tudósításokat kapunk. Bár a magyar krónikások, mint Kézai (1282), Márk (1330), Thuróczi (1464) a gyermekes mesék egész sorával vezetik be a magyarok történetét, a sokat emlegetett Anonymust pedig mint főforrást idézik s legújabban szobrot is állítottak tiszteletére: e krónikások adatai ama régi kor etnikai, földrajzi, történelmi és társadalmi állapotának teljes nemismeréséről tanuskodnak. Felesleges fáradság volna e gyermekmesék cáfolásába bocsátkozni. Hunfalvy Pál a Magyarország Ethnographiájának 185—196. lapjain már elvégezte ezt a feladatot. Ami pedig Anonymust illeti, Marczali teljesen meggyőzően bebizonyította, hogy a Gesta Hungarorum részben Aeneas Sylvius Nagy Sándorról szóló könyvének nevetséges hamisítása, részben pedig ügyetlen meseköltés szülötte. De hát nem is lehetett másképp; gondoljunk csak az akkori világ, különösen délkeleti Európa rendkívül kezdetleges műveltségére. Aztán meg nehéz volna feltenni, hogy az olyan nép, amely már alakulásának legkezdetén két meglehetősen külön elem keveredéséből származott (s az idők multával ez a keveredés még erősödött is), képes lett volna nemzeti hagyományok és legendák megőrzésére. Tiszta csoda, hogy a történelem előtti idők vak sötétségéből néhány, bár gyenge világító szikra eljutott hozzánk. Azokra a néphagyományokra

gondolok, amelyek megőrizték a magyarok és az Attila serege közt levő történeti kapcsolat emlékét, bár a *hún* nevet nem ismerik. Egyébként az, hogy az Európába betört ural-altajiak húnoknak nevezték volna magukat — mert csak Európában ismerték őket ezen a néven —, nagyon is kétséges, aminthogy nagyon kérdéses egy közös gyűjtőnév feltevése is. Gyenge bizonyítékot szolgáltat néhány tulajdonnév, mint *Álmos, Etele (Attila), Buda, Csaba, Emese, Kadar, Bendegúz* stb., melyeknek töröknyelvi jellege kétségen kívül áll s azt bizonyítja, hogy a magyarban a török elemek befolyása a régebbi ugor befolyás ellenére már korán túlsúlyba került. Lehet, hogy ebben a tekintetben tévedünk és hogy ezek az emlékezetben maradt keleti tulajdonnevek abból a szoros összeköttetésből származnak, amely a középkorban állott fenn Magyarország és Ázsia között. Szóval mindaz, amit az úgynevezett magyar krónikások a magyarok őstörténetéről elbeszélnek, egyedül a forró, hazafias képzelet születte, tehát nem komoly dolog. S a modern magyar tudomány, mikor ezeket a meséket mégis komoly kritikára méltatja s ezek alapján akarja megrajzolni a magyar nép kialakulását, csak a nemzeti hiúságnak hódol, de a tudománynak semmit sem használ. Ha az ember a nemzeti hiúság érzéseit követi, megmagyarázható, hogy elhiszi a nagy, több százezer főből álló sereg bevonulásáról szóló fantasztikus tudósítást. De

meg kellene gondolni, hogy lehetséges lett volna-e a Volgától Pannónia belsejéig teljesen lakatlan vidékeken átvezetni kísérettel, nyájakkal és lovakkal együtt egy olyan nagy embertömeget. Az emberek és állatok ellátásáról szó sem lehetett volna, mert *kurut*-tal (száraz sajttal) a nomád csak rövidebb utakra látja el magát. A nomád seregek számát is mindig képtelenül túlozza a hagyomány. Ahol százezrekről beszélnek, ott legfeljebb ezrekről lehet szó a valóságban, s ezek is csak kisebb csapatokban mehettek előre. Nem szólva a számbeli nagyság túlzásáról, a honfoglalásnak, a meghódított terület felosztásának, a Pannóniában kötött szövetségnek s a legtöbb részletkérdésnek leírása arról tanuskodik, hogy akitől e leírás származik, egyáltalán nem ismerte a török-tatár nép életmódját és harci szokásait. Az ügyetlen és tudatlan kompilátornak a *res gestae* leírásakor római vagy nyugati haditettek képe volt a szeme előtt s ez a munka, melyet a magyar történet főforrásául használtak, eddig csak útjában állt a kutatásnak s lehetetlenné tette a magyar nép keletkezéséről szóló helyes felfogást.

XI.

Eszerint a rendelkezésünkre álló forrásanyag a magyarok eredetének megvilágítására tökéletesen hasznavehetetlen; nincs más hátra, mint figyelmünket egyrésről a nyelv tanubizonyására,

másrészről a jelenkor török nomádjainak jelleméről, élet- és gondolkozásmódjáról való ismereteinkre fordítani, s erre vonatkozó ismereteinket értékesíteni a magyarság őstörténetének kutatásában. E bizonyító anyagot illetőleg először is a nyelvvel fogunk foglalkozni s mindjárt reá fogunk mutatni az egyes momentumokra, melyek nemcsak az etnikai bizonyosság csalhatatlan bizonyítékai, hanem a rokonság közelebbi fokát s a rokonság közelebbi jellegét is megjelölik. Bármily szűkösek legyenek is a török dialektusok régi nyelvemlékeiről való ismereteink, mégis a Kr. u. VI. vagy VIII. századig nyúlnak vissza s egyre növekednek, amint a török nép a történeti alakulásoktól szoríttatva, délnyugati Ázsiába, illetve Kelet-Európába ér. E tekintetben három korszakot különböztetünk meg. Az első korszakba tartoznak a turfáni és orchoni emlékek (IV—VII. század) és a Kudatku Bilik (1069), melyeknek alaktana és szókincse talán még régebbre nyúlik vissza, mint keletkezésük dátuma. A második korszakban inkább nyugati, mint keleti török emlékek állnak rendelkezésünkre s ezek a szeldzsuk-törökök fellépésétől s a Timuridák korának emlékeitől a tulajdonképpeni oszmán-törökség megszilárdulásáig, azaz Konstantinápoly elfoglalásáig tartanak. Ide tartoznak 1. a *Rebābnāme* (1312), 2. az *El ferež ba'd eš šidde*, melyet én adtam ki (1451) és a H. L. Fleischer említette *Šamasp-name* s több kisebb irat. A

harmadik korszakba tartozik a modern oszmánli, továbbá a kazáni irodalmi termékek s középázsiai költők néhány munkája, melyekben az ótöröknek már nincsen különös fontossága. Ha most e különböző korszakokból fennmaradt irodalmi emlékeket szemléljük s alaktanukat és szókincsüket pontosabban megvizsgáljuk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy a magyar nyelv alaktana és szókincse sokkal régibb, mint az összes nyelvemlékéké. Mint e jelenség természetes következményét, megállapíthatjuk, *hogy a magyarban a három korszak egész török szókincse kimutatható s e területen évek hosszú során át folytatott tanulmányaim közben nagyon kevés török tőszót találtam, melynek etimonja nem lett volna meg a magyarban.* E körülményre már korábban történt utalás, s ez kényszerít bennünket annak a kérdésnek a felvetésére, hogy vajjon a magyaroknak, mint államalkotó elemnek Pannóniában való megjelenése valóban a IX. század vége felé ment-e végbe s vajjon nem jóval korábban történt-e meg ez az esemény. Történeti adatok hiányában e kérdés biztos megoldása aligha fog valaha sikerülni. Amit Amianus Marcellinus a jazigokról s Pannónia egyéb nomádjairól elbeszél, illik az ural-altaji népre is; de mivel megbízható történeti adatok csak a húnok fellépése óta állnak rendelkezésünkre, ezért az ural-altajiaknak mai hazájukban való megjelenése, csak az első történeti bizonyítékkal, azaz a húnok

fellépésével azonosítható. *A magyar nyelv világos keverékjellegének tanúsága szerint a magyarok a hún seregnek ama maradványaiból keletkeztek, amelyek Attila halála és a birodalmának összeomlása után Pannónia síkságain maradtak s amelyek sok, századokig tartó küzdelem után összeolvadtak egymással s mint etnikai egész megmaradtak.* Emellett bizonyít a magyarban levő török nyelvelemek nagy kora, melyet őstöröknek nevezhetünk, másodszor az a magyar népnél ma is megélvő hagyomány, amely az ország második elfoglalásáról beszél s mely Attilát mondja az első, Árpádot a második hódítónak. Ebből az okból választottam könyvem mottójául e mondást: *vox populi vox dei*. Ami aztán az ugor-török keverék további sorsát, azaz alakulásának részleteit illeti, e tekintetben — mint már említettük — csakis az előttünk ismeretes nomádok erkölcsi és jellemző tulajdonságai vethetnek fényt az ugyanolyan etikai és társadalmi viszonyok közt élő elődök tetteire és gondolkodására. A mindennekfölött szigorúan konzervatív nomád ritkán és nagyon nehezen változtatja életmódját és világszemléletét s egy pillanatig sem kételkedem, hogy azok a nomádok, akiket annak idején a Gőrgennél, Etreknél, az Oxus alsó folyásánál és a Herirudnál láttam, alig különböznek az arab földrajzírók úzaitól vagy a besenyőktől és magyaroktól (azaz törököktől). A nomádok ősrégi életmódja oly kevésbé változott, hogy jártam

olyan helyeken, ahol a XIX. század közepén a kenyér ritkaságszámba ment s ahol tüzet csak száraz saxaul-gyökök összedörzsölésével tudtak gyújtani.

Az Attila seregében levő nomád harcosok bizonyára nem állottak alacsonyabb fokán a kultúrának, mint a jomutok, csandurok, karakalpakok a XIX. században. Elsősorban nomádok voltak, azután harcosok, kiknek a ló és a fegyver volt a főgondjuk, s kik vadabbak és féktelenebbek voltak, mint szomszédaik. Attila seregének egyes részei, melyek hihetőleg szétszóródtak és ottmaradtak Pannónia síkságain, midőn felismerték politikai hatalmuk romlását s a magyar Alföld kövér legelőit elhagyni nem akarták, mert az leginkább vonzotta őket, kénytelenek voltak szorosan egymáshoz, azaz fegyvertársaikhoz és a többi, Pannóniában levő ural-altaji rokonukhoz csatlakozni. Bár az ugorok és törökök eredetük szerint meglehetősen távol álltak egymástól, de a közös életmód és világszemlélet, különösen pedig a nem ural-altaji lakosok részéről fenyegető közös veszedelem úgyszólván kényszerítette őket, hogy összetartsanak: az ural-altaji törzsnek e két testvérága idők multával szorosan összekapcsolódott. Arra a nagy és fontos kérdésre, hogy melyik volt a két alkotórész közül a nagyobb és hatalmasabb s melyik volt tulajdonképpen a magva az alakulásnak, nehéz volna most határozott feleletet adni. Aki sine ira et studio szemléli

a magyarban található primitív kultúrfogalmakat, annak arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy *ugorok voltak azok, kik az alapelemet alkották; de ehhez az alaphoz az idők során oly nagy mértékben járult hozzá egyre több török-tatár elem, hogy a török elem fölébe kerekedett az alapot alkotó ugoroknak s ily módon állt elő az a tarka népkeverék, mely később a magyar néven lett ismeretessé.* Első pillantásra úgy tűnhetik fel, hogy ez a feltevésünk csak merész képzelet szülötte. De aki figyelembe veszi a mai magyar nyelv hangtani viszonyait, a testrészek többségének, a tőszá-
moknak és sok más, a mindennapi életre vonatkozó, nélkülözhetetlen fogalmaknak ugor nevét, aligha fogja kétségbevonni feltevésünk helyességét. Ha már most a kialakulás első fázisára vonatkozólag valamennyire szilárd állásponthoz jutottunk, akkor elvünk további alkalmazásával, egészen természetesnek fogjuk találni, hogy amint az alakulás folyamán növekedett a török etnosz, úgy növekedett a török szókincs is; és ma már a magyar szókincs kétharmada török s csak egy harmada ugor jellegű. Ha e körülményt kellőképpen figyelembe vesszük és méltányoljuk, mindenestre merész dolog azt állítani, hogy a magyar akár török, akár ugor nyelv volna; a magyar par excellence keveréknyelv, amint az a nép is, mely e nyelvet használja, keveréknép, melyhez hasonlót — mint már említettük — nehéz volna találni a néprajz hatalmas területén. Lehetetlen,

hogy az olyan keveréknépnél, mint a magyar, egységes, etnikailag eredeti nyelvről beszéljünk.

Ha figyelembe vesszük ez intenzív keveredést, csodálnunk kell, hogy a keverék egyes alkotórészei még mindig mutatnak fel oly vonásokat, melyek részint az őshazára, részint az illető népcsoportok költözésének időpontjára vallanak. E helyen természetesen csak a magyar nyelv török-tatár bizonyítékaival foglalkozunk s erre vonatkozó kutatásunkban arra az eredményre jutunk, hogy a török nyelvterület észak-keleti része az, ahol a magyar-török nyelvelemek legrégebbi hazája keresendő. A rokonság egyes nyomai — mint már mondtuk — az altajiak törzsénél találhatók fel; ezek a többi töredékeknél, melyek az Altajtól az Adriáig laknak, már nem találhatók meg, bár néhány összekötő kapocs régi voltát tekintve, ez mindenesetre feltűnő. Tehát a keleti török az, mellyel a magyar nyelv nagyobb fokú rokonságot mutat, s az Altajból a mai hazába való vonulás aránylag gyorsan és nagyon korán történt, mert az úton található rokonokkal való érintkezés nem tett reá nagyobb terjedelmű nyelvi hatást. Ezzel magyarázható a magyar-török szókincs régi kora is; ennek filológiai szempontból rendkívül nagy a fontossága, ha meggondoljuk, hogy *a magyar nyelv szókincsében s bizonyos mértékig alaktanában foglaltatnak a török-tatár nyelvek legrégebbi emlékei*. Ha már most meggondoljuk, hogy a Pannónia völgyeiben fél-

nomád állapotban élő ural-altajiakhoz idő multával újabb török-tatár elemek csatlakoztak, ami a népvándorlás akkori örökös folyamában nagyon is természetes : akkor hamarosan szemünkbe tűnik, hogy a túlnyomó többségben levő keleti török nyelvelemekhez hogyan járultak új nyugati török elemek, melyek ma egymástól pontosan megkülönböztethetők s melyek úgyszólván egyedül jellemzik az alakulás egyes történeti fázisait. Míg például ezek a szók : *örök, tő, kép, szó, árt* stb. csak a legrégibb török nyelvemlékekben vannak meg s a későbbi török nyelvjárásokból teljesen hiányzanak, addig mások, mint : *küld, gyanánt, előre, onnan, ajang* stb. (l. a szótárt) határozottan újabb, azaz nyugati török befolyás nyomai. E nyugati török befolyásnak a török népcsoportok ama részei voltak a főképviselei, melyek a Kaspi-tó és Fekete-tenger északi részén *úz* vagy *gúz* (a mai turkománok), *kazár, besenyő, magyar* és *kún* néven később léptek a világtörténet színpadára ; abban az időben, mikor a magyar-török nyelvkverék Pannóniában már megalakult s a nyugati török elemek annál jobban kitűntek. Az, hogy a török nomádvilág örökös vándorlása lassan elcsendesült, egyedül annak a körülménynek köszönhető, hogy a magyarok harcias törzse az iszlám okozta hatalmas népeltolódásokban nyugatra szorult s Arnulf német fejedelemnek a cseh Szvatopluk ellen szövetségese lett. Attól a pillanattól fogva, mikor a magyarok Szent István

alatt a kereszténység elfogadásával a nyugat államai közé léptek s Ázsiában élő rokonaikkal megszakították az összeköttetést, megszakadt a török-tatár népek áramlása is. Egyes töredékek, mint a besenyők és kúnok, még Szent László idejében is megkísérelték, hogy átszakítsák azt a gátat, melyet a magyarok a délkeleti Európa előtt alkottak, de hiába. Amint a magyarok a kereszténységet, az arabok az iszlámot elfogadták, az Oxus és Ural vidékének egész mozgalma lecsendesedett ; azontúl a török nomádok csak azokon a területeken kóborolhattak, melyeket megtartottak egész az újkorig. Az orosz-szláv elem terjedése aztán mint végső menedékhelyre, Dél-Oroszország és Közép-Ázsia homokpusztáira szorította a nomád törökséget.

XII.

Miután nagy és általános vonásokban megismertük a mai magyarság létrejöttét, feltétlenül szükséges, hogy szemügyre vegyük az alakulás részleteit is, mert csak a fokozatos fejlődés kifejtésével állapíthatjuk meg a keveredés történetét. Mindenekelőtt különösen érdekel bennünket megtudni, hogyan történt az ugor elemnek a török-tatárral való egyesülése s körülbelül mi volt a két alkotórész számbeli viszonya. Hogy a tulajdonképpeni magvat az ugorok alkották,

arra már többször rámutattunk. Arról tanuskodik az emberi élet legelső fogalmainak, a testrészek túlnyomó részének, egyes természeti jelenségeknek és a tőszámoknak megnevezése. Ámde épp oly bizonyos, hogy a török elem már nagyon korán hozzácsatlakozott az ugorhoz, s az alakulásban nem egy, a primitív életre vonatkozó fogalomnak hagyta nyomát. Vegyük csak figyelembe a török testrészneveket, mint *kar, térd, hát, köldök* stb. s ha valaki erőszakkal letagadná ezt az azonosságot, azt kérdezzük, vajjon a magyarok e testrészek nélkül jöttek a világra? Mivel a mindennapi élet primitív fogalmaira vonatkozó szavak túlnyomó többsége ugor eredetű, ebből az ugor elem nagyobb számára lehetne következtetnünk, ha másrésről a társadalmi élet további fejlődésére vonatkozó szavak nem volnának kizárólag török eredetűek. Merész dolog volna itt határozott feleletet adni. Mert nem az egyik vagy másik rész számbeli nagyságáról, hanem a létrejött keverékbe való korábbi vagy későbbi belépéséről van szó. A kezdetleges ugor fogalmak nagyobb száma mindenesetre az ugor elem javára billenti a mérleget; de a kezdet kezdete csak bizonytalanul és homályosan mutatkozik, míg a későbbi körvonalak egyre világosabbak, mert a növekvő török befolyás s a növény- és állatvilágra, vallásra, állami szervezetre és hadügyre vonatkozó kifejezések túlnyomóan török volta a végbement átalakulás képét

elég világos körvonalakban mutatja. Ha tehát a keveredés első mozzanatai homályosak is előttünk, a továbbiakra vonatkozólag már másképp áll a dolog, mert itt már a török elem átvette a társadalmi és politikai vezetést. S bármilyen néven nevezzék is az egykorú krónikások a Pannóniában lakó ural-altajiakat, a méltóság- és személynevek, mint *bajan*, *khagan*, *bokolaur*, *tudun* stb. egész világosan a keverék török jellegét bizonyítják. Ily körülmények közt fel lehet tenni, hogy az ugorok önként engedték át a hatalmat a harcias törököknek és tulajdonképpen sohasem igyekeztek a maguk kezébe venni a vezetést. Körülbelül ilyen viszonyban vannak az oszmán-törökök és az autochton görögök az anatóliai tartományokban, mint a régi Kappadokiában, Lygiában, hol a görög elem beolvadt a hódítókba s felvette nyelvüket és vallásukat is. Ez utóbbi esetben azért volt tökéletes a beolvadás, mert itt győztesek és legyőzöttek álltak egymással szemben, míg a törökök és ugorok az őket körülvevő árjáktól szorongatva, önként csatlakoztak egymáshoz s ezért nyelvük nem keveredhetett tökéletesen. Lehetetlenné tette a teljes beolvadást az a körülmény is, hogy mindkét rész egészen vagy félig nomád életet élt; olyanformán kell ezt elképzelnünk, mint az iráni dzsemsidiknek Khivában megkísérelt törökösítését, kiket a Paropamisusból a turkománok közelébe telepítettek s kik jó ideig keveréknyelvet beszéltek.

Szóval: az ugor-török népkeverék, melyet a nyugatiak hún, unger, avar, türök és magyar néven neveznek — hogy az maga használt volna valamely gyűjtőnevet, nem bizonyos — a húnok visszavonulása után meglehetősen ismeretlenül és zavartalanul folytatta életét. Abban, amit az egyidejű krónikások mondanak róla, nem bízhatunk, mert a ránk jutott, alaposan eltorzított etnikai megnevezések legfeljebb elméleti okoskodásokra adnak anyagot, de tudásunkat nem bővítik. Pannónia állapotának a középkor első felében való teljes ismeretlenségén különben nem csodálkozhatunk, mert délkeleti Európának az a része akkoriban épp oly hozzáférhetetlen és ismeretlen volt, mint Közép-Afrika még a XIX. század elején is. A bizánciaknak az avarokkal való összeköttetéséből az világlik ki, hogy Pannóniában akkor Baján vezérlete alatt egy hatalmas harcias hatalom állott fenn, mely a keletrómai birodalomnak sok gondot okozott s amellyel ajánlatos volt békében élni. A bizánciaknak természetesen gondjuk volt rá, hogy a legsötétebb színekkel fessék le az avarok erkölcsseit s hogy olyan zsarnokoknak ábrázolják őket, kik alattvalóik asszonyait az igavonó állatok mellé ekébe fogják s a legszörnyűbb kegyetlenségeket követik el. A görög nagyzás és elbizakodottság rajzolta kép nem érdekel bennünket; mi csak azt a tényt akarjuk kiemelni, hogy a VI. században Pannóniában ural-altaji harcosok jelentős hatalmat alkot-

tak, melynek fejedelme török nevet viselt ; oly hatalmat, melynek etnikumában a már akkor kész ugor-török keverék volt a főalkotórész. Attila után éppen Baján alatt volt Európában az ural-altaji nomádok uralmának második fénykora. Ez uralom emelkedéséről és hanyatlásáról csak annyit tudunk, hogy a szomszéd keresztény országokba való becsapásai rengeteg kárt okoztak és főokai voltak annak, hogy a keresztény nyugat felfegyverkezett s később Nagy Károly alatt háborút is indított ellene. A nagy frank király történetírójának tudósítása szerint a keresztény világnak ez első keresztes hadjáratát, melyet nem mohammedánok, hanem samán-vallásúak ellen folytattak, győzelem koronázta ; amiben semmi okunk sincs kételkedni. Másrésről azonban kétségtelen, hogy a frankok és szövetségeseik csak a Duna jobb partján található táborot támadták és semmisítették meg. A Tiszán túl sem Károly, sem fia, Pipin, nem hatolt, ott minden a régiben maradt. Hogy mily kevésbé kell elhinni a pogány avarok tökéletes kiirtásáról szóló keresztény dicsekvéseket, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a frankok visszavonulása után az ural-altajiak a Duna közép-folyásánál és Erdélyben zavartalanul megtartották a vezető szerepet. Csak Pannónia nyugati részén gyengült egy időre a hatalmuk a szlávok előrenyomulása folytán. A keleti részek tágas pusztái azonban elzárva, ismeretlenül maradtak

a keresztény harcosok s a szlávok előtt, s ott az ural-altaji harcias nomádok zavartalanul folytathatták szokott életmódjukat.

Az avar néven ismert ural-altaji harcosokról való nézetünkkel egyedül állunk. Éppen azért nem mulaszthatjuk el, hogy elő ne adjuk erre vonatkozó bizonyítékainkat. Mindenek előtt kiemeljük, hogy a középkori keresztény világnak a pannóniai ural-altajiakról való teljes tudatlansága nem elég arra, hogy ezt a népet, amelyről csak mások tudósítanak s amely semmiféle emléket nem hagyott hátra, fel se vegyük, vagy kevésre becsüljük. Azzal az állítással, hogy nem hagyott hátra építészeti vagy egyéb kulturális emlékeket, melyek tanusíthatnák, hogy volt, szembeállíthatjuk politikai hatalmát, mely a mai Moldvától a Bécs melletti Kahlenbergig terjedt, továbbá azt a tényt, hogy magába olvasztotta az Erdélyben lakó szláv elemeket. A turkómánok, kik a legkülönbözőbb nevek alatt évszázadokig laktak és laknak ma is a Fekete-tenger és a Kaspi-tó északi részén, szintén nem hagytak hátra semmiféle épített vagy egyéb emléket, de azért senkinek sem jut eszébe kétségbevonni, hogy a régi időkben is azokon a területeken laktak. A nomádság, különösen a török, féktelen szenvedéllyel csügg a vándoréleten s az ugor-török népkeverék, mint már korábban rámutattunk, különösen kedvező területet nyert Pannónia völgyeiben, hogy e szenvedélyének élhessen. A VIII.

és IX. században e két etnikai elem bizonyára annyira össze volt már olvadva, hogy szláv vagy egyéb támadások ellen teljes biztosságban voltak s politikai hatalmukat sértetlenül fenntarthatták. Már többször említett, Ázsiából hozott szellemi fensőbbségük következtében ők voltak egyes néptöredékek alakulásának a közép-pontjai ; ez a politikai hatalom, amelyről nyugaton semmit sem tudtak s nem is akartak tudni, a későbbi magyar állam tulajdonképpen magvává nőtt. A frank háborúk megfogyasztották őket s mérsékeltek nyugatra való becsapásaikat, de úgy látszik, hogy az őshazájukkal való állandó s csak időnként megszűnő összeköttetés folytán újabb töredékekkel gyarapodtak. Keletnek és nyugatnak nyílt költözködő útján, a Kaspi-tó és a Fekete-tenger északi részén és a Duna középfolyásánál elterülő földek között soha sem lehetett hiány betörő nomád törzsekben vagy egyes harcias csapatokban, mert a turáni etnikai tenger örökös mozgásban volt. Legjelentősebb és leghatalmasabb volt e töredékek között a magyarok török törzse, melyet Arnulf hívott az országba ; ők adtak az etnikai keveréknek végleges politikai alakot, tulajdonképpen való nemzeti színezetet.

XIII.

A magyarok eredetéről való elméletünkben sokan főkép azon fognak megakadni, hogy a magyaroknak Arnulf behívta török törzse hogyan csatlakozhatott a Pannóniában talált ural-altaji rokonokhoz s hogyan jutott köztük azonnal a főhatalomhoz. Hogy e részben valamivel világosabban lássunk, mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a magyarok, kiket a besenyők délnyugati irányban szorítottak, nagyon kevesen voltak, mikor megérkeztek Pannóniába. Nagyobb részt csak harcosokból álltak, mert családjukat és állataikat magában foglaló táborukat, melyet az Al-Dunánál hagytak, a boszúálló bolgár Simon megtámadta és megsemmisítette. Ez a Dunáig hatoló harcias csapat, melyben a középázsiai puszták szelleme, az ősrégi hősi erények hamisítatlanul megvoltak, új erőt és eleveniséget adott az avar maradékoknak, melyeket a frank hatalom erősen szorongatott. Valamint a mostani magyar néphit is a keleten maradt ősi magyaroktól vár segítséget a nyomorúság és a balsors idején, úgy lehetett az régebben is. Az országba jött török törzset megmentőnek, a szükségből való kisegítőnek tekintették, tisztelték és fensőbbiségét önként elismerték. Nyelvi tekintetben e törökök hamarosan csatlakoztak a rokonok itt talált többségéhez ; emellett szól azoknak a

szóknak a nagy száma, melyek a keleti törökségben ismeretlenek s csak a nyugatiban fordulnak elő. De etnikai tekintetben ez utóbbiak adtak példát; ők élesztették fel a régi harci kedvet s ők voltak az intézői azoknak a becsapásoknak, melyek megérkezésük nyomán Németországot és Nyugat-Európát félelembe ejtették s annyi bajt okoztak. Bármint érezte is a keresztény világ e becsapások mondhatatlan keserveit, az újonnan jött ázsiai harcosok mivoltáról és külsejéről, nevéről és jellegéről semmiféle megbízható adatokat nem hagyott hátra, ha ugyan nem akarjuk komolyan venni az ostoba szt-galleni barát jelentéktelen tudósítását. Amint az újkor turkománjai portyáztak Perzsiában a szélrózsa minden irányában, s csak erős ellenállással lehetett őket visszavonulásra kényszeríteni: a magyarok is csak a németek lech-mezei s egyéb győzelmei után nyugodtak meg s kezdetben félnomád, majd lassanként egészen letelepült életmódra adták magukat. De még a későbbi időben is többre becsülték a magyarok a sátor alatt való életet a letelepülésnél, mint az özbegek is, kik barmaikat kőépületben tartják, maguk pedig nemez-sátorban laknak.

Ha már most szem előtt tartjuk az Arnulfnak Szvatoplukkal való harcáról szóló történeti tudósítást és a magyaroknak mai hazájukban való megjelenését a IX. század végére tesszük, látjuk, hogy egy századnyi időközre volt szükség, míg a ma-

gyarok török törzsének a Dunánál talált ural-altaji népkeverékekkel való egybeolvadása megtörténhetett, és az előbbi az utóbbiba úgyszólván beolvadhatott. Idők multával aztán egyre növekedett azoknak a kalandvágyó harcosoknak és jámbor szerzeteseknek a száma, kik a szomszéd keresztény országokból elindultak a régi Pannóniába világi és egyházi babérokat aratni, amint azt tapasztalhatjuk egyéb oly területeken is, melyek csak újabban nyíltak meg kultúránk előtt. Az összeköttetés a magyarok előkelői s a szomszéd németek és szlávok között egyre élénkült, házasságok történtek köztük s amint ezek az összeköttetések erősödtek, épp oly mértékben szorította vissza a kereszténység terjedése a régi magyarok nomád ősjellegét. Amint Magyarország belépett Európa államszövetségébe, vége volt a nép ázsiai nomád jellegének. Bár voltak még egyes nyakas magyarok, kik fanatikusan csüggték a régi samán valláson, mint a Koppány és Vajda (*bajta* 'zászló'?) lázadásai bizonyítják, de az egyre nagyobb méretű letelepedés annál könnyebben letörhette a harcias szellemet, mert az előkelők beolvadtak a keresztény világgal már korábban érintkezésbe jutott nagy ural-altaji konglomerátumba.

A második nehézséget a mai magyarság létrejöttéről való elméletünkben az a kérdés alkotja, hogyan volt lehetséges, hogy az ugor-török népkeverék a hún hatalom elvonulása után meg-

őrizte függetlenségét, sőt megtartotta vezető szerepét is, mint az avarok idejében s a későbbi küzdelmekben is láttuk. Erre a kérdésre csak akkor felelhetünk, ha tekintetbe vesszük a következő körülményeket : 1. Az avaroknak a hatalma és száma sokkal nagyobb volt, mint a nyugati krónikások fantasztikus, zavaros és bizonytalan egyidejű adatai alapján feltehetnők ; mert annak a népnek, melynek serege minden szomszéd országba benyomult s mindenütt félelmet gerjesztett, rendkívül erősnek kellett lennie. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az a félelem és ijedtség, amelyet a turáni harcosok megjelenése a nyugaton okozott, oly hatalmas és nagyhatású volt, hogy később a régi nagyság hátramaradt gyenge töredékei is elegendők voltak ahhoz, hogy féken tartsák a túlnyomó számmal levő alattvalókat. 2. Ezek az alattvalók többnyire szláv eredetűek voltak ; ez a nép sohasem tűnt ki bátorságával és harciasságával ; ismeretes, hogy küldötteik a görög seregben lanttal vállukon jelentek meg, mert, amint mondták, a fegyverforgatáshoz nem értettek. Csak az avarok hatása alatt lettek később a szlávok alkalmasak arra, hogy az ural-altajiak segédcapatait alkossák. A szlávok közül csak a török-tatár vérrel vegyült oroszok váltak hódítókká. 3. Az avarok és törzsrokonai erkölcsi tekintetben már csak azért is felette voltak a szlávoknak, gepidáknak, longobárdoknak és egyéb európai elemeknek, mert a turáni,

helyesebben török-tatár nomádok szelleme volt bennük s ősi mivoltuk szerint sokkal harciasabbak voltak, mint letelepült életmódra hajló, árja eredetű szomszédaik. Másrésről az akkori ázsiai világ műveltsége — mint már említettük — nagyobb volt, mint az európai emberisége, s mint-hogy az avarok vezetőit és rokonait ez a műveltségi szellem hatotta át, lehetséges volt az uralmat magukhoz ragadniok és ugyanazt a történeti szerepet játszaniok, melyet a török-tatórok, mongolok és mandzsuk az óvilág egyéb részein játszottak. 4. Ezt a harci fensőbbiséget új rokon törzsek szakadatlan csatlakozása folyvást erősítette s ezzel együtt a nemzeti szellem is emelkedett. Az egykorú krónikások silány tudatlansága csak sejteti ezt a körülményt, de hogy ez a folytonos csatlakozás valósággal megvolt, azt bizonyítja az a tény, hogy török-tatár elemek századokkal a magyar királyság megalapítása s a magyar népnek már részben megtörtént európaivá válása után is hatoltak be Magyarországba. 5. Különösen ki kell emelni, hogy a magyarokkal, kiknek sikerült államot alkotniok, a magasabb fokú ázsiai kultúra vonult be a régi Pannóniába, mely enyhítette a nomádok erkölcsi vadságát és elősegítette a keresztény nyugathoz való alkalmazkodást.

Hogy a húnok és az avarok milyen úton jutottak el a Duna középfolyásához, arról határozottan keveset mondhatunk. De azt, hogy a magyarok

legközelebbi rokonai a besenyőknek, kazárok-
nak és úzoknak, kik a Kaspi-tó és Fekete-tenger
északi vidékein kóboroltak, s hogy e terüle-
ten hosszabb ideig tartózkodtak, bizonyítja a
perzsa kölcsönszók jelentékeny száma, melyek a
magyar nyelvbe kerülve, eljutottak a pannóniai
ugor-török népkeverékig. Ilyen szók : *isten, bál-
vány, sárkány, levente, vásár, ezer, száz, csésze,
vár, vad, csárda, kincs, párdúc, pad, nád, pajta,
bojtár, ravasz, róka, dajka, párta, pajzs, papucs,
perc, nap* ; személynevek : *Kusid, Töhötöm, Bende-
guz* stb., melyek megmaradtak a hagyományban.
Nem lehet eltagadni, hogy az a nép, mely ily
sok fontos jövevényszót vesz át egy magasabb
műveltségű szomszéd néptől, bizonyos fokig ma-
gasabb műveltségre vágyik s már ez is elég
bizonyíték arra, hogy az országba jött magya-
rok előkelői és vezetői műveltebbek voltak, mint
a Pannóniában talált rokonok. Sőt azt lehet
mondani, hogy a magyarok vezetői annyira át vol-
tak hatva a *párszi*-világ perzsa szellemétől, hogy
műveltségben a velük egyenlő rangú európaiakat
is felülmúlták. Az *ex oriente lux* jelszava, melynek
az egyház a vallásra vonatkozó jelentést tulaj-
donít, akkor még minden tekintetben igaz volt.
A kelet nem találta fáradságra érdemesnek,
hogy számot adjon az akkori keresztény világ
meztelen barbárságáról és azért, hogy a nyu-
gati önhittség sohasem szűnt meg a kereszttel
együtt a szellemi felsőbbiségre is jogot tartani,

még nincs okunk, hozzájárulni dicsőítéséhez. A magyarság vezetői, keleti műveltségükre támaszkodva, államot alkottak, és csak politikai tekintetből vették fel később a nyugat vallását és intézményeit. Ha a magyarok szilárdan ragaszkodtak volna ázsiai műveltségükhöz, a túlnyomó számban levő árják Pannónián belül és kívül megsemmisítették volna őket. Csak tartós, erős asszimiláció biztosíthatta fennmaradásukat.

XIV.

Azt, hogy az előző lapokon tárgyalt körülmények mindeddig figyelmen kívül maradtak s hogy a magyarok őstörténete mindezideig téves adatokon alapuló fantasztikus mese: főleg a nemzeti hiúságnak és az ország politikai törekvéseinek kell tulajdonítani. Ami a nemzeti hiúságot illeti, nem lehet csodálnunk, ha egy nép szívesebben származtatja magát erős, egységes őstől, mint különböző kisebb néptörzsekből álló etnikai keveréktől. Ez a felfogás mindenesetre gyermekes és kicsinyes, mert a legtöbb nemzet rokon és idegen elemek keveredése folytán jött létre, de az emberi gyengeség nemcsak egyeseknek, hanem nagy közösségeknek is egyformán tulajdona, és az a téves nézet, hogy a nemes származás elválaszthatatlan az őstörzs egységétől és nagyságától, ma is általános. Ez a nemzeti hiúság a

magyaroknál annál inkább megérthető, mert a turáni nomádot különösen jellemzi szigorúan arisztokratikus érzülete. A kirgizek még ma is megkérdetik az idegentől a hét őset (*jeti ata*) s ha nem tudja előszámlálni, nem tarthat számot tisztességre. A magyar ez arisztokratikus előnyével egyrésztől oligarcha-állásának jogát akarta erősíteni, másrésztől pedig nem akart elmaradni azok mögött, kik a szomszéd nyugati országokban vele egyenlő rangúak voltak. Miután Szent István megalapította a királyságot, a keresztény nyugat erkölcsi világa egyre jobban áthatotta a magyarokat s a szomszéd országokkal való politikai összeköttetések egyre bensőbbek lettek; annál jobban felébredt aztán bennük a vágy, hogy a keresztény nyugattal minden tekintetben egyenlőek legyenek. A frank törvények és intézmények behozatala és a kereszténység megszilárdítása után, ami a turániak ősi konzervativizmusa mellett rendkívüli nehézségekkel volt összekötve és csak az árják túlnyomó számánál fogva volt lehetséges, természetesen gondolni kellett a történeti vonatkozásokkal is. Nemzeti hagyományra és nemzeti törvényekre nem lehetett támaszkodni, mert hiszen ilyenek a magyar népkeverékben nyoma sem volt. Ami a hagyományt illeti, már előbb rámutattunk, hogy oly par excellence keveréknél, mint a magyar, nem lehetett, mert még egységes nomád népeknél is hiába keresünk történeti hagyomá-

nyokat. Gondosan kutattam ilyenek után mind a kirgizeknél, mind a turkománoknál, de csak jelentéktelen, gyermekes meséket találtam. Csak fővonásokban és csak a közelebbi multra vonatkozólag lehet kivételeket észrevenni. Így a jomut-turkománok még ma is emlékeznek arra, hogy az oszmánlik az ő régi időben nyugatra vonult testvéreik. A törvényekre vonatkozólag még ezt a nyomot sem fedezhetjük fel, mert a társadalom kezdetleges állapotában mindenütt csak szokásjogról lehet szó, melynek neve a törököknél *jasav* 'a csinált' és *töre* 'a teremtett', magy. *töre*-vény 'Gesetz' vagy *deb* 'erkölcs' < arab *edeb* 'szokás'. Feltétlenül ki kell még emelnünk, hogy a magyar krónikások és az újkor európai történetírói súlyos hibát követnek el, mikor a régi kor nomádjainak olyan erkölcsöket és világszemléletet tulajdonítanak, melyeket azok soha sem ismertek. Ha Magyarországon még mindig hisznek Béla király névtelen jegyzőjének s Pannónia Árpád vezérlete alatt való elfoglalásának leírását s az országnak a vezérek közt való felosztását még mindig komolyan veszik, méltóképp sorakozik ez a képtelenség ahhoz a naiv felfogáshoz, mely a kúnoknak Moldvában és Oláhországban való egykori uralmáról s egyéb nomád hódítók állítólagos hasonló viselkedéséről beszél. A nomádok csak ott alapítottak uralmat, ahol azt már megtalálták az ország lakosainál. A kisázsiai szeldzsukok csak a bizánci kultúrára

támaszkodva rendezhették be országukat. Épp úgy használta fel a török elem Perzsiában az ó-iráni műveltséget s épp úgy szilárdították meg a mogul uralmat Baber és utódai az indiai kormányzati viszonyokra támaszkodva. A török hódító ott, ahol nem talált államilag rendezett viszonyokat, vagy ahol nem volt kényszerülve arra, hogy letelepedjék, tovább folytatta nomád életét, s hatalmát csak a haladásra törekvő lakosság időnkénti fosztogatásán és sarcolásán gyakorolta ; azért találunk Kis-Ázsiában még ma is jürükket, göcsebéket és kizil-basokat, kik félig vagy egészen nomád életet élnek.

Ezért az Anonymus tudósítása nem egyéb, mint hiú fecsegés, esetlen, tartalmatlan költemény. A magyarok uralma a gyér népességű Pannóniában csak addig hatolt, ameddig kardjuk ért s a nyugattól kölcsönzött törvények csak azután kezdtek érvényre jutni, miután a kereszténység megszilárdult s a samán-vallásra, a nomád világnézetre s a pusztai élet korlátlan szabadságára való emlékezés már meggyengült vagy elmúlt. Ezt a gyengülést természetesen a Nyugat-Európából egyre nagyobb számban beözönlő idegen harcosok, papok, iparosok és földművesek beköltözése okozta, kik az ország művelődését nagyon előmozdították. Ám a tulajdonképpeni uralom s a dolgok vezetése mindig a magyarok kezében volt, a harcosokéban vagy nemesekéban — amint később nevezték őket —,

kik az előbbi évszázadokban magasabb ázsiai műveltségüknél, valamint kiváló hadi erényeiknél fogva megőrizték fensőbbiségüket. Ugyanilyen esetet találunk Ázsia és Európa más országainak történetében, ahol a győztes harcosok uralomra jutottak s ezt a körülmények szerint hosszabb vagy rövidebb ideig meg is tartották. Ahol a hódítók száma kicsiny volt, mint teszem a normannoké Angliában és Sziciliában, a varégoké Oroszországban s törököké Perzsiában és Indiában, ott az uralkodó kisebbséget hamarosan beolvasztotta a leigázott többség. Magyarországon egészen másképpen történt a dolog. Itt az ugor-török keverék, melyet *ungar* vagy *magyar* néven ismerünk, mindazoknak a viharoknak és átalakulásoknak ellenére, melyek a régi Pannónia területén végbementek, az új korig megtartotta politikai fensőbbiségét, bár etnikai-fizikai ismertetőjeleiben eredeti származásának nyomát sem őrizte meg. E tekintetben a magyarok kivételek a világ politikai történetében. Ha kutatjuk e jelenség okát, akkor a következő momentumokra bukkanunk, melyek e talány megoldásában segítségünkre vannak. 1. Úgy látszik, hogy az uraltaji harcosok száma az ország árja népességével szemben mégsem volt oly csekély, mint a pannóniai állapotok teljes ismeretlenségénél fogva általában felteszik. Ezt bizonyítja az a rendkívüli hadierő, mellyel Nagy Károly és fia, Pipin, az úgynevezett avarok ellen hadba szálltak.

Azután azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ország nem ural-altaji elemeinek leigázására és kormányzására, a nagy területi kiterjedésre való tekintettel, csekély számú nép nem lett volna elég. 2. E politikai felsőbbbséget határozottan az az erkölcsi erő döntötte el, amely a középkor vak sötétségén felülemelkedő, — már többször említett — Ázsiából hozott műveltség következménye volt; ez a politikai felsőbbbség a keresztény művelődési körbe való belépés után is több tekintetben sértetlenül fennmaradt. Magyarország társadalmi szelleme az európai államszövetségbe való belépést követő első évszázadokban mindenesetre csak nagyon kevés nyomát mutatta az ázsiai világszemléletnek, de nem is volt teljesen európai, s úgyszólván nyugat és kelet között állott. 3. Az ural-altaji hódítónak Pannóniában már csak azért sem lehetett az a sorsuk, ami a normannoknak, varégoknak és törököknek, mert azon a területen, melyet meghódítottak, nem lakott egységes nép, hanem különböző népcsoportok éltek, s az ezek egyikébe való beolvadás lehetetlen volt. A büszke ural-altaji hódító sohasem olvadt volna bele a szlávok, vagy a nyugatról magával hozott rabszolgák tömegébe, s mint úr és parancsoló, mindig távol tartotta magát tőlük. Így volt lehetséges, hogy a magyarok szerencsésen kikerülték a többi hódító sorsát, megmaradtak az uralmon, s helyzetüket csak újabban veszélyezteti az ország nem magyar

lakosainak nemzeti ébredése. Ez a kivétel, melyet a magyarok az emberiség történetében alkotnak, azt mutatja, hogy az anyag, ha külső körülmények elmyomják, elenyészhet, de a szellem törhetetlenül él tovább, ha fennállásának motívumai változtak is.

Ezt a szellemet a későbbi időkben, mikor már Szent István megalapította a kereszténységet, még mindig táplálta az a költözési vonal, mely időnként megszakadt ugyan, de folyvást nyitva volt a szomszéd Ázsiából, a Fekete-tenger északi részéről és a Volga mellől való részint nomád, részint korábban letelepült török-tatárok számára. A besenyőket és a kúnokat, mint a történelem tanusítja, a magyarok török törzsének sikere ösztönözte arra, hogy a későbbi századokban is behatoljanak. Ugyanígy van a dolog a magyarországi volgai törökökkel és mohammedá-nokkal, az izmaelitákkal vagy bösörményekkel (< *busurman*, *busulman*), akik nem igen váltak hasznára a nyugati kultúra terjedésének s inkább az ázsiai kultúrára való emlékezésnek tettek volna szolgálatot, ha az egyház nem lett volna résen s nem követelte volna megtérésüket.

XV.

Ha az előző lapokon sikerült bebizonyítanunk egyrészt a mai magyarság keverékjellegét, másrészt azt, hogy Magyarország völgyeibe a régi időben szakadatlanul jöttek be ural-altaji elemek, most már csak az van hátra, először, hogy megközelítőleg megállapítsuk az alakulás időbeli viszonyait, másodszor, hogy megvizsgáljuk azokat a momentumokat, melyek a magyar nép mondáiban, hagyományaiban és legendáiban megmaradtak s a magyar nép őstörténeti viszonyairól tudósítanak. Ami a történelmi kezdetet illeti, már többször rámutattunk arra a körülményre, hogy az egyetlen történelmi alapra támaszkodva, főleg a hún maradékokról beszélhetünk, bár az ugor-török keverék igen régi nyelvjellegének alapján könnyen kockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a magyar etnoszban amaz ural-altajiak elemei is feltalálhatók, kikről a görög és római írók, mint Ptolemaeus, Amianus Marcellinus, Plinius, Strabo és mások beszélnek; mert például az a leírás, melyet a szkíthákról és jazigokról adnak, csak ural-altaji nomádokra vonatkozhatik. De ha elgondoljuk azt a vak sötétséget, amely a középkor elején Pannónia etnikai viszonyait takarta, amely sötétség egész az első évezred végéig tartott, pozitív kiindulópontul csak a húnokról szóló történeti adatokat fogad-

hatjuk el. Ha tehát ebből az álláspontból indulva ki, kétségtelen ténynek tekintjük, hogy az ugor-török keverék már a Kr. u. IV. században, sőt talán már korábban megvolt, akkor egész világos, hogy a magyarok még a szlávoknak Pannónia völgyeibe való érkezése előtt ott laktak, azaz ott legalább is félnomád életet éltek és *mint kiválókép harcias nép, annak a vidéknek többi, kevésbbé harcias lakosait, tehát az ugor maradványokat is, uralmuk alá hajtották.* Mivel most még el van terjedve az Árpád vezérlete alatt való honfoglalás meseszerű mondája, magyarellenes körökben politikai okokból arra a gondolatra jöttek, hogy a magyarok csak betolakodott jövevények, kik, mint például Palacki mondja, a szlávtságot kettévágták és a szláv elemnek a Balti-tengertől az Aegaei-tengerig terjedő világuralmát megnehezítették, sőt talán lehetetlenné tették. De hát ez határozottan tévedés. A magyarok, mint bebizonyítottuk, török néptörzs, mely a régóta a régi Pannóniában élő ugor-török népkeverékhez csatlakozott és később abba egészen beolvadt. *Ezeké az ural-altajiaké az országban a legrégebbi uralkodó osztály joga. Számbeli kisebbségük ellenére, az akkori Ázsiából magukkal hozott magasabb kultúra segítségével az uralomban felváltották a hún, avar néven ismeretes és más ismeretlen ural-altajiakat s hatalmi állásukban századokig tartó küzdelmeik közepette is megmaradtak.* Ezt az elsőbbségi jogot természetesen

csak politikai fensőbbtség értelmében lehet felfogni. Mert etnikai-fizikai tekintetben a mai magyarok a világ elképzelhető legtarkább népkeveréke, melyben az árja elemek beolvasztása után többé egy csepp ural-altaji vér nem maradt, de amely szellemi fensőbbségét és politikai kiváltságait a mai napig meg tudta tartani. Ily rendkívül erős a szellemi erő hatása a testi befolyás hatása mellett. Meglehet, hogy az etnikai keverékből való származás gondolata nem tetszik a mai magyarság nemzeti hiúságának; de a történetírás nem mond bókokat s igazság az ő legszebb ékessége.

Az etnikai átalakulásban leginkább sajnálandó a megbízható mondák, hagyományok és legendák teljes hiánya, melyek a népben fennmaradva, a különböző korszakokról és eseményekről világosíthatnának fel bennünket. Már Hunfalvy Pál, a Magyarország Ethnographiájának tudós szerzője kiemelte, hogy a magyar krónikások a húnokról és avarokról szóló tudósításokat nem a néphagyományból, hanem keresztény térítőik szájából veszik. Ez a felfogás már azért is helyes, mert, mint említettük, a húnok és avarok különféle származású népkonglomerátum voltak, akiknél semmiféle igazi nemzeti legenda nem maradhatott fenn, s mert az még ma sincs bebizonyítva, hogy a húnok és avarok maguk használtak volna ilyen gyűjtőnevet. Ami már most a német papok közvetítését illeti, az *Etsel*, *Etzl* szónak az *Etelé*-vel, Attila

eredeti nevével (*Etilli* 'a volgai') való rokonsága amellet szól, hogy az egész hún monda német eredetű. De nemcsak a hún monda, hanem az állítólagos Árpád vezérlete alatt később bevándorolt magyaroknak a története is idegen forrásból: Porphyrogennitosz Konstantin császárnak ismeretes munkájából származik, s valószínűleg csak a XII. században terjedt el a magyarság műveltebb rétegeiben. Tehát meg lehet érteni, hogy Árpád ivadékainak uralma alatt, nevezetesen az e dinasztiából való első királyok uralkodásának idejében, az első vezérekről ritkán, vagy egyáltalán nem esett szó. Amiben része lehetett annak a körülménynek, hogy vallási tekintetből meg volt tiltva s a legnagyobb üldözéseknek volt kitéve minden, ami a régi pogány nomád világra emlékeztetett, s valósággal szégyen volt arra gondolni, hogy ezekkel a nem keresztény, ősmagyar elemekkel valaha érintkezésben álltak. Ez volt a főoka, hogy a krónikások az ázsiai világ etnikai, földrajzi és társadalmi állapotának minden ismerete nélkül s anélkül, hogy a török-tatár nomádokról a legcsekélyebb fogalmuk lett volna, hozzá mertek fogni a magyarok őstörténetének kutatásához s e nép kezdetleges műveltségének rajzolásához. Ezért van az, hogy a hazai forrásoknak a magyarok honfoglalásáról szóló fantasztikus tudósítása olyan, mint ha valamely nyugati keresztény vezér hódító hadjáratáról volna szó, aki győztes csaták után birtokba

veszi az országot, azt különböző területekre osztja, s ezeknek élére egy-egy vezérét állítja. Csak a nomád szokásokban s a nomád hadviselésben való teljes tájékozatlansággal lehet ily dolgokat mondani. Az állítólagos Árpádtól semmiképpen sem lehetett ilyen politikát várni, épp úgy nem, mint ahogyan Dzsengiz, Timur, Sejbáni és Báber sem gondolhattak ellenségeik legyőzése után a meghódított ország rendes kormányzására. Csak közvetlen utódaik gondolhattak erre, és Magyarországon is csak a Géza uralma alatt vált lehetségessé valamelyes kormányzásnak a behozatala, mikor több évtized elmúltával egyrésről a szomszéd nyugat befolyása, másrésről a szenvedett vereségek előidéztek a békés fejlődést. Annak a képnek, melyet a magyar krónikások a Pannóniában megjelenő magyarokról adnak, minden vonása balga képzelődésről és az illető korban, valamint Ázsia és népei viszonyaiban való teljes tájékozatlanságukról tesz tanubizonyyságot. Azt hiszem, hogy a magyar krónikások, ha valamennyire ismerték volna a pogány nomád állapotokat, gondosan elkerülték volna, hogy oly nagyon emlegessék őseiknek és rokonaiknak a keresztény világban oly rossz hírű, gyűlölt húnokkal való rokonságát. Senki sem akart szoros rokonságban lenni azzal a néppel, melynek fejedelmét *flagellum dei*, isten ostora néven emlegették s kinek hadjáratát, mint a legborzasztóbb dolgot írták le. S amit a magyar krónikások elhanya-

goltak, annak ismeretét a külföldiektől még kevésbé lehetett várni. A nyugati források szerzői között, kiket Marczali felsorol, egyetlenegy sem volt, akinek fogalma lett volna Magyarország akkori lakóiról, az ottani nyelvekről. Ezeknek írásait csaknem kizárólag vak gyűlölet, fanatizmus és tudatlanság jellemzi.

Egy nép sem tűrte volna el nemzeti hiúságból sem, hogy oly sötét színekkel fessék őseit, mint az akkori keresztény krónikások festették a húnokat, avarokat és magyarokat. Aki előítélet nélkül vizsgálja az akkori Európa és Ázsia közt levő kölcsönös viszonyt, az belátja, hogy a török-tatárokat, a magyarság uralkodó elemét, mely már abból az időből nyelvemlékeket hagyott hátra, midőn akárhány keresztény európai nép vadakként az erdőkben lakott, nem lehet mezítelen, vad barbárokként bemutatni. A legújabbban felfedezett orchoni és turfáni emlékek élénk bizonyosságai a török-tatárok korábbi kultúrájának. S csak az utódok tudatlansága, a középkori keresztény világ vak vallási gyűlölsége volt az oka, hogy az akkori ázsiaiakban szörnyetegeket láttak. Mint ahogyan az oszmán-törökök még a közel-múltban is szégyelték török voltukat, nyelvüket arab-perzsa kölcsönszókkal csúfították el és csak müszülmánoknak akartak látszani, épp úgy a XI. és XII. századbeli magyarok is csupán keresztények akartak lenni s a nyugat törvényeinek és intézményeinek behozatala után gondosan kerültek minden remi-

niszzcenciát, mely az ázsiai kultúrára emlékeztette őket. Abban a hosszú, fantasztikus munkában, melyet Béla király névtelen jegyzője *Gesta Hungarorum* címen írt, egyetlen vonása sem találkozik az ázsiai életnek és gondolkodásmódnak, még kevésbbé pedig a török-tatár nomádok jellemének és világszemléletének. Még a tulajdonnevek sem a hagyományból származnak, hanem az akkor Magyarországon tartózkodó kúnoktól és Volga-tatároktól vannak kölcsönözve, még pedig néha nagyon eltorzított alakban. A magyarok eredetét illetőleg tehát mind a hazai, mind a külföldi források nagyon kevés tájékoztatással szolgálnak.

XVI.

Ennek következtében vétkes eljárás és merőben hiú törekvés volna elzárkózni az igazság elől s nem látni be, hogy a magyarság őstörténetének kutatásában a történeti emlékek alig vagy egyáltalában nem használhatók s hogy őseinknek ércnél maradandóbb egyetlen emléke: a nyelvben található tanubizonyságok. A nyelvbeli emlékek szenvedhetnek ugyan külső, azaz hangtani változásokat, de belső lényegüket illetőleg az őket jellemző szellemben élnek tovább s legjobban és leghívebben tanuskodnak egy nép keletkezésének egyes időszakai mellett. Bátran megkockáztathatjuk a kérdést: hol fedezhetnők

fel inkább a magyarság társadalmi, vallási, etikai és politikai vonatkozásainak jobb és hitelesebb történetét, mint a nyelv primitív fogalmaiban és későbbi fejlődésében?

A vallásra vonatkozólag azt látjuk, hogy két vallás uralkodott náluk: a sámánizmus és a párszizmus; az előbbit az *ukkon* (ótör. *ogan*, *okan* 'isten'), az utóbbit az *isten* (perzsa *izdan* 'isten', tulajdonképpen 'istenek') bizonyítja. A vallásra vonatkozó szavak még (l. a szótárt): *ördög*, egy 'Gott', *eskü*, *áld*, melyek mind nomád török életmódra mutatnak.

A kormányzásra és hadügyre vonatkozólag a magy. *kormány* és a török *koruman* 'felügyelet, védelem' analógiája azt mutatja, hogy a kormányzás alapgondolata a magyaroknál nem az uralom volt, melyet a szabad nomád sohasem tűr el, hanem őrizet és védelem. Épp így a háború és béke szavának a 'különvált' és 'egyesült' fogalma az alapja (l. *háború* és *béke*).

De nemcsak a történeti és társadalmi fejlődésnek csodálatos emlékeit mutatja a nyelv, hanem még az őshaza éghajlati viszonyaira is világot vet. A délszakra s a déli állat- és növényvilágra vonatkozó szavak a magyarban túlnyomóan török jellegűek, például *dél*, *nyár*, *ősz* s a többi, munkánk elején felsorolt sok szó; ezzel szemben mindenesetre feltűnő, hogy az ugor nyelv emlékei, mint *tél*, *szél*, *jég*, *sötét*, *fagy*, *fa*, *lúd*, *éj* stb. északi égaljra vonatkoznak s

úgyszólván az északot jelölik meg az illető nép őshazájaként.

Hasonló tapasztalatokat tehetünk, ha a haladó kultúrának etikai fogalmakra vonatkozó szavait vesszük szemügyre; itt mindenütt a vezető török elem befolyása látszik, mint a *csata, had, őr, győz, bátor, erkölcs, gyáva* szók bizonyítják (l. a szótárt).

A török nyelv szépségei, — ezt a nyelvet túlzás nélkül a világ legcsodálatosabb nyelvének mondhatjuk — a magyarban, mint par excellence keveréknyelvben, nem jutottak teljes kifejezésre. De a meglevő török nyelvkincs így is elég arra, hogy mint tanulságos emlék, bepillantást engedjen a magyarság néplélektani viszonyaiba. Különösen érdekesek azok a példák, melyek a magyar nép őseinek nomád török-tatár jellegéről tesznek bizonyosságot. Például nézzük a szótárban: *vendég < jövendék, idegen < tör. ütegen* 'aki elmegy'. Csak akkor látja az ember, hogy mily találó e kifejezés, ha maga elébe képzei a hatalmas pusztán sátra előtt ülő nomádot, aki várva várja az egyhangú életét megélénkítő vendéget, aki örül, ha valaki betér hozzá, és boszankodik, ha megvetik vendégszeretetét. Az 'idegen' és az 'ellenség' nála egészen azonos fogalmak. A régi török nyelvkincs birtokában a kezdetleges műveltségi állapotra is vethetünk pillantást; vö. a szótár *ír* és *betű* szavait.

Hogy mily fontos a török nyelv beható ismerete a törökség néplélektani viszonyainak

tárgyalásánál, arra már 1879-ben megjelent »Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes« című munkámban rámutattam. Most különösen arra a viszonyra szeretnék némi világot vetni, mely a török szókincs konkrét és absztrakt fogalmai között áll fenn. Tudvalevő, hogy minden elvont kifejezésnek konkrét szó az alapja s az a mód, ahogyan ez a kölcsönös viszony a törökben kialakult, nagyon érdekes e nép szellemi fejlődésének s erkölcsi élete lélektanának szempontjából. Nagyon sajnálatos dolog, hogy a magyar nyelv kizárólagosan ugor jellegének szószólói, elméletük túlbuzgó védelmében nem vették eléggé figyelembe s idegen kölcsönelemnek tekintették a törököt. Ha ez nem történik, akkor már régóta meglehetősen biztossággal kifejthettük volna a magyarban minden elvont fogalom konkrét eredetét. Igen tanulságosak e tekintetben török-magyar összehasonlító szótárunk *erkölcs, kevély, ősz, nyár, hús, boszú, főz, beteg* és *alku* címszavai.

Sokat lehetne még elmondani a török nyelvnek csodálatos, logikus természetéről. De ez nem illenék e munka kereteibe, s befejezésül még csak a szóképzésnek azt a világos és természetes módját akarjuk kiemelni, mely a törököt annyira jellemzi, s mely a régi nyelvemlékekben, tehát a magyar-török szókincsben is, még világosabban jut kifejezésre. Ha nem tévedek, a magyar-török szókincs kölcsönös viszo-

nyának tisztázását az nehezítette meg, sőt tette lehetetlenné, hogy nem vették eléggé figyelembe a szók jelentésfejlődését. Egyetlen európai szótár sem adja pontosan az egyes szók fő- és mellékjelentéseit, s ez az oka, hogy lehetetlen megállapítani a fogalmak összefüggését. Honnan tudná az a nyelvész, aki nem hatolt be mélyebben egy szó fő- és mellékjelentéseibe, hogy 'sietni', 'vágni' és 'megsebesíteni' egyazon gyökértől származik, ha nem ismeri a *csap* ige számos jelentését s ha nem világosak előtte az *in*, *ini*, *inže* töszó belső vonatkozásai? Az összehasonlító filológia az ugor-magyar nyelvtudomány terén a legszörnyűbb hasonlításokra ragadtatta magát; e hiba könnyen elkerülhető, ha érdeme szerint méltányoljuk a török szókinsz belső értékét; ám ez mindeddig nem történt meg.

MAGYAR-TÖRÖK
ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁR.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS JELEK:

- L. Č. = Lehče-i-čagataj.
M. E. = Vámbéry Á., A magyarok eredete. Budapest, 1882.
N. = népnyelvi alak.
R. = régi nyelvi alak.
Š. S. = Šejḡ Sulejman csag. szótára.
~ = a megfelelő alakok összekapcsolója.
< és > = szóátvételeknél és szószármaztatásoknál;
a nyílásnál van az eredetibb alak.
* = feltett alakok jele.
Török nyelvjárások rövidítései:
alt. = altáji,
csag. = csagatáj,
kaz. = kazáni,
kirk. = kirkiz,
oszm. = oszmánli,
turk. = turkesztáni,
ujg. = ujkur.
-

A

— **aba** (R.) 'Vater, Ahn'. Vö.

Aba Sámuel. ~ török *aba* id.

aba 'weisses grobes Tuch' ~ török *aba* id. A török *aba* عبا Számi bej szerint arab eredetű; emellett szól a szókezdő ا 'ain. Ez azonban nincs bebizonyítva.

acsar-og 'grimmig sein, zornig sein' ~ török *ažî* 'fáj, nehezen esik' | *ačir* 'keserű' | *aču* 'keserű, fanyar, dühös' | *ačur* 'szomorú'.

acsari 'sauer, herb', ~ oszm. *ačar*, Számi bejnél: *ačariķ* 'savanykás, étvágycsináló étel' < *ažî* 'keserű, fanyar'.

ad (R. *od*) 'geben, hergeben, schenken, bezahlen' ~ török *ode* 'megfizetni, odaadni'. Hogy a magyar *ad* eredeti értelme 'fizetni', bizonyítja az **adós** 'Schuldner' szó, ~ török *odeži* 'fizető'. | **adó** 'Steuer' ~ török *odünj* 'tartozás'. De jelentésben is, alakban is jobban megfelel a magy.

adó-nak a török *odek* 'adó, fizetés'.

agár 'Windspiel' ~ kirg. *igär* 'vadászkutya'. Hogy ezek az alakok hogyan függenek össze az oszm. *zagar* 'agár' szóval, nehéz megmondani; perzsa eredetűnek a *zagar*-t nem gondolhatjuk; lehetséges, hogy a törökök a magyarból vették át a szót s akkor a *zagar* alak *z*-jének a magyar *az* *agár*-ban volna a magyarázata.

agg 'grau, greis, sehr alt' ~ török *ak* 'fehér, szürke, ősz' | *aga* 'ur', tkp. 'a megöszült, idős, tapasztalt'. Vö. német *grau* és *Graf*, latin *senex* és *senior* stb. Ide tartozik még az **aggastyán** szó; l. **nőstény**.

agyar-kod 'grimmig sein, heimtückisch sein' ~ török *ačir*-, *ačur*- 'keserű, dühös'. Vö. **acsarog**.

agy 'Schädel, Gehirn' | **agyas** 'eigensinnig' ~ török *oj* 'gondolat, ész, ötlet' | *ojlama* 'vélemény, tanács' | *ojlan* 'gondolkozni' stb. A jelentések miatt e szót nyugodtan összevethetjük; látnivaló, hogy itt ugyanannak a foga-

lomnak érzéki és elvont alakjáról van szó. Magyarázatul vö. még: német *ein guter Schädel*, magyar *agyafurt* 'ein durchbohrtes Gehirn'. Továbbá: török *kafası var* 'feje van', azaz okos, vagy az európai nyelvekben általánosan használt 'jó fej'. Amint azonosnak veszi a nyelv a fejet és az észet, épp úgy teheti ezt a 'koponya' és 'gondolat' kifejezéseivel. | *oйда-ізде* ~ **agyban, észben** | **agyonütni** 'todtschlagen', tkp. 'aufs Gehirn schlagen' | *ојга килген* 'ötlet'; ami az embernek eszébe (= agyába) jut.

aj 'Öffnung, Spalte, Kerbe' ajak 'Lippe, Mund, Mundöffnung' | **ajaz** 'aufzäumen' | **ajt-** 'öffnen' > **ajtó** 'Tür' ~ török *aj*, mely több olyan szónak a gyökere, melyben a nyíltság fogalma van. Pl.: *ajaz* 'világos, tiszta idő' | *ajık* 'józan' | *ajı* 'tiszta, világos' | *ajıl-* 'józanodni' stb.

ajang 'sich schämen, sich genieren' ~ török *ujan-*, *ojan-* 'szégyenli magát' | *ujat* 'szégyen' | *ujal!* 'pfuj!' A keleti török dialektusok *aj-*, *oj-*, *uj-* gyökerének szabályos megfelelője az *ut-*, pl. oszm. *utan-* 'szégyenleni'. Érdekes, hogy a szó magyar alakja közelebb áll a csagatáj, mint az oszm. alakhoz.

aj-án-l 'empfehlen, bieten,

darbringen' ~ török *aj-a-* 'kímél, gondja van rá, kíván' | **ajándék** 'Geschenk' ~ csag. *aj-al-gu* 'vonzó, kellemes'.

ajt- 'öffnen' | **ajtó** 'Tür, Öffnung' ~ török *aç-* 'kinyitni' | *açuk, açık* 'nyílt, nyílás'.

akar 'wollen', l. **vágy**.

akol 'Stall, Viehhof, Schafstall' ~ török *agıl* 'juh-akol, istálló, körülkerített hely, kör'. A szó jelentésfejlődése, melynek csúcspontján a magyar szó van, világos.

al 'unterer Teil' | **alatt** 'unter' | **alacsony** 'niedrig' ~ török *alt* 'alsó rész, lent' | *alçag* 'alacsony' | *alçi-* 'kimerül, elfárad'.

alacsony l. **al**.

alkony 'Abenddämmerung, das Untergehen der Sonne' ~ pontos megfelelője a török *ali-kon*; *ali*, *al* 'le, alá', *kon-* 'helyezkedik'. Ide tartozik az **áldoz** szó ebben a kifejezésben: *a nap leáldozik* 'die Sonne geht unter'; nem szabad ezzel az **áldozni** 'opfern' szót összetéveszteni. Itt említjük meg a következő párhuzamos kifejezéseket, mint pl. török *togu* 'gün togusi' 'napfeljött, kelet', magy. **kelet** (**napkelet**) 'Sonnenaufgang, Osten', továbbá: török *batı* (*gün batışı*) 'naplemente, nyugat' magy. **nyugat** (**napnyugat**) 'Sonnenuntergang'.

alku 'Handel', tágabb értelemben 'Vertrag' ~ török *algu*, *alku* 'vétel' | *algu-bergü* 'kereskedés' | oszm. *aliş-veriş* id., szó szerint: 'vevés-adás'. *Alku*, *algu* régi nomen verbale a törökségben s a magy. *alku* csupán első fele egy összetételnek mely az azerbajdzsániban teljes alakjában megvan: *alki-satkî* 'kereskedés', azaz 'vétel-eladás'.

alma 'Apfel' ~ török (oszm.) *elma* 'alma', Kis-Ázsiában és Közép-Ázsiában: *alma* id. [Ugyanezzel a szóval neveznek az oszmánliban egy vöröses cobolybört (*elma-kürk*), itt azonban kétségtelenül az *al* 'vörös' szó származékával van dolgunk.]

— **alsó** 'der untere, der untere Teil' ~ török *alçı* 'a boka-csonttal való játékban a csont alsó része'.

anya 'Mutter' ~ török *ana* ('anyóka ~ török *anuşka*).

apad 'ebben, kleiner oder geringer werden' | **apró** 'klein, gering' ~ tör. *upak*, *ufak* 'kicsi, apró' | *opra* 'szétdarabolni, széttépni' | *ipra* 'kicsi, apró' | *iprat* 'kicsinyíteni' | *uprak* 'kisebbsébb' | *ubal*-, *upal*- 'fogyni, kevesedni' | *ufalt*- 'szét-darabolni'. Megjegyzendő, hogy az *f* a keleti törökségben *p*-vé válik, pl. oszm. *efendi*, csagat. *ependi* 'Herr'; oszm. *aftabe*, csag. *aptabe* 'Becken'. Az *apad*-

nak szabályszerű *a > e* hangváltozással előállott magashangú megfelelője az **eped** 'schmachten'.

apol 'küssen' ~ török *öp*- 'csókolni'.

após 'Schwiegervater' | **apus** 'Väterchen' ~ török *apuşka* 'apuska, férj'. < ótörök *aba*, *apa*. [Az **anyós** megfelelője hiányzik a törökségben.]

arány 'Proportion, Mass', ~ török *uran*, *oran* 'mérték, minta', tkp. 'szabás, forma' < *ur*-, *or*- 'vágni, elvágni, elkülöníteni' | *uranla*- 'mérni'.

arasz 'Spanne' ~ török *karış* id.

arat- 'ernten, schneiden' ~ török *ora*- 'arat' | *orak* 'sarló'. A török *or*-ban eredetileg benne van az ásásnak, bevágásnak a fogalma is, vö. *or* 'árok' | *oran* 'vágás, szabás, minta, mérték' magyar **arány** (l. ott). Ide tartozik a magy. **árok** ~ török *arık* id., csagat. *arna* id.

arc 'Wange, Backe' ~ török *aurt*, *urt* 'pofazacska, a szájüregnek az arc és a fogak közt levő része'.

arra 'dahin, dorthin, darauf' ~ török *oraja*, *oraa* 'oda, arra'. Bámulatosan megtartották török alakjukat a következő határozószók: magy. török

oda *orda* 'dahin, dort'

onnan *ondan* 'von dort'

arra *ora*, *oraa* 'dorthin'.

aszó 'Tal, Niederung' ~ tö-

rök *ašaa* 'le' | *ašagi* 'alsó rész'.

— **asszony**, **asszon** 'Weib, Frau' R.: **ahszin**, **okszun** ~ török *ak* + *süni* 'fehér' + 'lélek'. Vö. magy. **fehér személy**; török *ak başlık* 'asszony, nő', tkp. 'fehér-fejű'.

aszu 'dürr, trocken' ~ török *ışsi* 'forró' | *ışsi-* 'melegíteni, fűteni'. [Az eredeti alak *k*-val, vö. *kiz-* 'iz-zani'.]

atya 'Vater' | **atyafi** 'Verwandte' ~ török *ata* 'atya' | *etke* 'nevelő, atyácska'.

az, **ez** 'jener, dieser' ~ török *oş*, *iş*, *eş*, vö. *oş-ol*, *oş-bu*, *iş-bu* 'az, ez'. Ez összetételek előtagja különösen a régi nyelvben fordul elő önálló használattal.

Á

ács 'Zimmermann' ~ török *aaş* 'fa' > *aačči* 'ács'.

ácsorog 'umherstreifen, zwecklos umhergehen, lungern' ~ török *aşır-*, *aşur-* 'átmenni vmin, megmászni' (hegyet); vö. *jol aşırđım* 'megtettem az utat'.

ág 'Zweig, Zacken' tkp. egy szilárd testből kiemelkedő vékony test, később kinövő sarj; alapjelentése tehát: 'kiemelkedni, felszállani' ~ török *ag-* 'felemelkedni, felszállani'; vö. magy. *nemzetségi ág* 'Geschlechtslinie'.

ájul 'ohnmächtig werden, ~ török *bajıl-* id. A nép tudatában az ájulás az elvarázsolással függ össze, ezért a szó etimonja: *bajır*, *böjü* 'varázslás'.

ál 'falsch, apokryph' | **áltat** 'betrügen' ~ török *aldat-* 'megcsalni, rászedni' | *aldan-* 'csalódni', *aldanč* 'csalás'.

áld 'segnen, preisen, bene-deien' ~ török *alga-*, *alka-* 'áldani, dicsőíteni' | *ant*, *and* 'eskü' | *ant iç-* 'esküdni', tkp. 'esküt inni', mert amint tudjuk, az esküvés alkalmával az esküvők egymás véréből ittak. (L. M. E. ¹ 324. s köv. l.). | *alkış* 'dicsőítés, áldás'. 'Áldani' és 'esküdni' más nyelvekben is azonos fogalmak, vö. arab *يمين* (*jamīn*) 'áldás és 'eskü'. Az *áld* megfelelője megvan a mongolságban is: *oldsaj* 'áldás'.

áll 'stehen' | **állat** 'Existenz, Bestand', á. é. 'Tier' ~ török *ol-* 'sein, existieren' | *oldır-* 'erzeugen, ins Leben rufen' | *olgun* 'reif, zeitig'. A jelentésre nézve vö. köztörök *tur-* 'állani' | *turmiş* 'élet'.

Álmos (Álmos magyar vezér neve) ~ török *alamuş* 'a kiválasztott, vezér' < *ala-* 'kitüntetni, felemelni, kiválasztani' < *al* 'elülső'.

áltat 'täuschen, betrügen' ~ oszm. *aldat-* 'megcsalni,

rászedni' (< *al* 'hamis, nem igazi').

ámul 'staunen, gaffen, verblüfft sein' ~ török *amul* 'higgadt, nyugodt, szelíd' | *amir* 'béke, nyugalom'.

ángy 'Schwägerin' ~ török *aji* 'asszony, úrnő'. [*Ajım* alakban cím- és megszólításképp: 'madame'; vö. a nyugati törökségben *xanım* < *xatunum*.]

ár 'Flut' | **árad** 'anschwellen, wachsen, ~ oszm. *art* 'nőni, növekedni'. A magyarban jelentésszűkülés állott be.

ár 'Preis, Wert' | **áru** 'Ware' ~ török *aar* 'nehéz, súly', [csagat. *aaruk*, *agruk* 'árú', *agri* 'súly'. A jelentésbeli nehézségek eloszlatására különösen figyelembe kell vennünk a *c s e r e k e r e s k e d* és körülményeit. Vö. magy. *árúra bocsátani* 'aufs Gewicht legen > verkaufen'.

árnyék (N. **árnyik**) ~ török *karanlık*, *karannık* 'homály, sötétség'. Az 'árnyék' és 'homály' fogalmak rokon-sága nyilvánvaló.

árok 'Graben' l. **arat**.

árpa 'Gerste' ~ török *arpa* id.

— **Árpád** A magyarok állítólagos vezére a Pannoniába való vonulás alkalmával ~ török *alpat* 'herceg, fejedelem, kormány', tehát nem személynév, hanem inkább méltóságnév. | Volgai török *alpaut* 'uralkodó, herceg, uralom,

felsőbbség, arisztokrácia'; < *alp* 'hős' + *ata* 'atya', tehát tiszteleti cím a régi nomádoknál. Vö. az oszmánliban használt *baba jigít* 'atya-hős' féle kifejezést. Az *alp* még a szeldzsukidák alatt is használatos ilyen értelemben, vö. *Alp-arслан* 'oroszlán-hős', *Alptigen* 'a hősnek nevezett'. Ide tartozik **Alpár**, a m. helységnév ~ török *alper* 'hős férfi' (tkp. cím).

árt 'schaden, schädlich sein' ~ török *arta* 'elrontani, megsemmisíteni' (l. Le Coq: Übersetzung des Chwastuanit) | ujjur *ardak* 'Schaden' | *arta* 'tönkre-menni, elromlani' | *artat* 'megsemmisíteni'. [Hogy a szó tövének a török *art* 'visszafelé' vagy a *kara* 'kár' az alapja, nehéz volna megmondani.]

ártány 'verschnittener Eber' ~ török *arıl* 'herélni' | *arıt* 'megtisztulni, elgyengülni' | *arıt-tan* 'herélt'. Vö. magy. N. **ort** (székely) 'ausjäten, das Feld von Unkraut reinigen'.

ás 'graben' ~ török *eş* 'ásni, vakarni, evezni' | *aşın* 'elkopni, ledörzsölni' | *eşil* 'kiásatni'. Ide tartoznak még: *aç* 'kinyitni', *iç* 'belső rész'; vö. *eşik* 'ajtó', *açık* 'nyílt'. **áskálni**, **áskálódni** ~ török *eşgele* id.

ásag 'Ofengabel, Störholz' ~ török *aş*, *eş* 'szítani,

piszkálni' | *aşag, eşeg* 'eszköz a tűz piszkálására'.
ásingol 'gaffen', l. **ásit**.

ásít 'gähnen' ~ török *esne* 'ásítani'. Az eredetibb alakot a magyar szó tartotta meg, mint ezt a többi etimonok mutatják: *aş-*, *aç-* 'kinyitni'. Ide tartozik még: **ásingol** 'gaffen, den Mund öffnend schauen'.

átall, általl 'scheuen, sich schämen' ~ török *otan-*, *utan-* 'szégyenkezni'.

átok 'Fluch' ~ török *atık* és *atka-*, 'recitálni, valakire rosszat mondani, elvarázsolni'. Jelentésre vö. latin *male-dicere*.

áz- 'nass werden' ~ oszm. *jaş* 'nedves' | *işla-* 'megnedvesíteni', *işlak* 'nedves' | *jaşıl* 'zöld' | *jaş* 'idő, kor'. Az utóbbi alakok összetartozásának jelentéstani nehézségei nincsenek, vö. a következő ellentétes kifejezéseket: magy. **kor** 'Alter', török *kuru* 'száraz', *kart* 'öreg', magy. **kór** 'krank'. [L. még a **sárga** szónál.]

ázalék 'Hülsenfrüchte, Gemüse, Zukost' ~ török *aşlık, aızlık, ayızlık* 'élelem, étel'. Vö. oszm. *azik* 'élelem'.

B

-ba, -be 'hinein, ein'. Ez a rag csodálatosképpen nem a törökben, hanem a tadzsik nyelvben maradt

meg és pedig ezekben a szólásokban: *an-ba, in-be* 'abban, ebben'. Hogy ez a *-ba, -be* a török *-da, -de* helyett jött-e használatba, nehéz volna megmondani.

bácsi 'Vetter, Ehrentitel älterer Personen' ~ török *başı* 'idősebb nővér, matróna, idősebb asszonyok megtisztelő címe'.

bagoly 'Eule' ~ *bajkuş* 'bagoly' (< *baj kuşi* 'varázsló madár').

baglya, boglya 'Heuschaber' ~ török *bog, bag* 'csomó' | *bagla-* 'megkötni' | *bogul, pugul* 'szénakazal' | csag. *bogun* 'csomó', *bogče* 'csomag'.

bágyad l. **báj**.

báj 'Zauber' | **bágyad** 'ermatten, schwach werden, erblassen', tkp. 'ohnmächtig werden' ~ török *böjü* 'varázs', *bajıl-* 'elájulni', azaz 'elvarázsolgatni', l. **ájul** | *bajgın* 'gyenge, kimerült, ajult'.

bajusz 'Schnurbart' ~ török *bajık, bijik* 'bajusz'. Ezzel függ össze a *böjük* 'nagy' szó is; vö. továbbá *bijikli* 'idősebb fiatal ember'; a bajusz tehát itt az érett kor ismertető jele.

ballag, bolyog 'schlendern, herumirren, umherschweifen' ~ török *bollan-* 'mindkét oldalra hajladozva fel s alá járni'.

balta 'Axt, Hacke, Beil' ~ török *balta* id.

bálvány 'Götzen, Götzenbild' ~ keleti török *palvan*

(< perzsa *palvan*, irodalmi *pahlivan* 'hős, szent'). A szó a magyarból a szláv nyelvekbe is elkerült.

bán 'bereuen, Schmerz empfinden, Leid tun' | **bánt** 'beleidigen' ~ török *vaj* 'fájdalom, megbánás, sajnálat' | *vajin-* 'fájdalmat érezni, sajnálni, megbánni'.

banya 'Vettel, altes Weib' ~ perzsa *banu* 'matróna'. Hogy függ ez össze a török *buna-* 'megöregedni', *bunak* 'öreg' s a magy. *vén* 'alt' szókkal, az még nincs tisztázva.

barlang 'Höhle', tkp. 'Hohlweg, Gang, Sehweg' ~ török *barlak*, *barlag* 'Sehweg' (vö. *otlag* 'füves hely, legelő', *kışlag* 'téli szállás', *tuzlag* 'sóbánya').

barom 'Vieh, Habe, Gut' ~ török *barım* 'birtok'.

basz- 'coire cum foemina' ~ török *bas-* 'nyomni'. [Lát-szólag ugyanez a fogalmi viszony áll fenn a török *sik* 'penis', *sik-* 'coire cum foemina' és a *sık* 'szük' szók között, de csak lát-szólag, mint ezt a *sik* és *sık* hangtani különbözése mutatja.]

bátor 'kühn, tapfer' ~ török *batır* 'bátor, vitéz'. Általános az a vélemény, hogy a török *batır* a perzsa *bahadur* 'hős, vitéz' tkp. 'jutalmat nyerő' átvétele; ez azonban kétséges, mert a szó a török *bat* 'gyors,

ügyes, fürge' szóval is összefüggésbe hozható.

batu, batyu 'Bündel, Pack, Gepäck' ~ török *batuk* 'csomag, nehéz súly' | *batu* 'erős, súlyos'.

becs 'Wert, Zier' | **becsül** 'schätzen, ehren' ~ török *beş* 'ékesség, cicoma' | *beşe-* 'ékesíteni, díszíteni'.

begy 'Kropf' | **begyes, bögyös** 'bauchig' | **bögyök** 'der angeschwollene, vorstossende runde Körper' ~ török *bögür* 'kidudorodás, domborúság' | oszm. *bögri* 'boltozatos' | *bögre* 'kerek edény'.

béka 'Frosch, Kröte' ~ török *baga, baka* 'béka', több béka-forma állatnak a neve; *kaplu-baga* 'teknős-béka'.

béke, N. bíke 'Friede, Eintracht, Ruhe' ~ ujjgur *bek* 'szövetség, egyesülés' | csagat. *bik* 'szilárd, kötött' | *bikik* 'megerősített, megkötött'. L. **háboru**.

békló, békó 'Fusseisen, Fessel' ~ csagat. *bik* 'szilárd, kötött' | oszm. *bag* 'kötés', *bagla-, bakla-* 'megkötni' | csagat. *bukao, bogak* 'békó' | oszm. *bukao* id. (< *bag-* 'binden').

bél 'Darm'. **bél** 'Darm': **belé** 'hinein, nach innen' = csagat. *ičeki, ički* 'Darm, Eingeweide': *ič* 'innen'.

bélyeg, bilyeg 'Kennzeichen, Merkmal, Stempel' ~ török *bilgü* 'ismertetőjel, bélyeg' | *belle-* 'megjegyezni magának'.

beng 'kleine Traube' | **benge** 'Knospe, Auge an den Pflanzen' ~ török *beig* 'bimbó, szemölcs, anyajegy, foltocska, magszem'. Ide tartozik a magyar **böngész**- 'nachlesen' tkp. 'aratás után a mezőn maradt kalászsokat és szemeket összeszedni'.

bér 'Lohn' | **béres** 'Mietling, Ackerknecht' | **bérel**- 'mieten' | **bérbe ad**- 'vermieten' ~ török *vire, bire* 'szerződés'. Látni való, hogy a *bér* szóban a 'jutalom, fizetés' fogalmán kívül a 'fizetés, szerződés, kötelezettség' fogalma is kifejezésre jut. Mikor a törökök a bevett Eger vár őrségét lemészárolták, így kiáltottak: *Hej Egrili! Hej Egrili! Jokdur sizlen viremiz* 'ó egriek, egriek, nem kötöttünk veletek szerződést'. Továbbá: *vire-sije vir*- 'hitelbe adni' | *berü* 'adó'. Vö. **adó**.

beteg 'krank, siech' ~ csagat. *betig, bitig* 'a végét járó, sorvadó' (< *bet*-, *bit*- 'végződni, elmulni'). Vö. török *kesel* 'beteg' < *kes*- 'vágni'.

betű 'Buchstabe, Schrift' ~ csagat. *bitik, betik* 'betű, írás' | *petek* 'levél'. A *bet*-, *bit*- 'írni' ige úgy látszik, rokon a *bič*- 'vágni, bevágni' igével, mert tudvalevőleg a rovás az írás legrégebbi fajtája. A kulturális fejlődés egy magasabb állapotát tükrözteti

vissza a *jaz*- 'írni', mely a rajzírásra vonatkozik.

bicsak 'Messer' ~ török *bičak* 'kés' | *bič*- 'vágni' | *bičkj* 'fűrész'.

bilincs 'Fessel' ~ oszm. *biležik* 'Armband' (< *bilek* 'der untere Teil des Arms').

billing 'Traube' (< *billeg* 'wackeln, schwingen'.

Csak a szó képzésmódja rokon a törökkel. Vö. oszm. *salkın* 'szőlő' < *salla*- 'inogni'.

bilok 'hadbíró' (R. egy 1222-ből származó oklevél szerint) ~ török *bilik* 'tudás' | *biliči* 'tudó, bölcs'.

bír 'besitzen' ~ török *bar* 'bír, van neki; birtok' | *barlıg* 'birtok'.

bíz- 'trauen, vertrauen' ~ csagat. *büt*- 'hinni, bízni'

biz: **bizony** = *büt*-: *bütün* 'szilárd, erős'. Az oszm. *bütün* 'egész, teljes' szónál némi jelentéseltolódás állott be. Ide tartozik még a magyar **büszke** 'stolz', tkp. 'aki bizik magában'.

bób 'Schopf der Vögel' ~ török *bobuk, pöpük, popuk* 'a madár bóbítája'.

bocsát 'lassen, gehen lassen', 'loslassen' ~ török *bošat*- 'elengedni, elküldeni, kiűriteni' (< *boš* 'üres').

boeskor 'Riemenschuhe' ~ török *but* 'láb' + *kor, kur* 'kötelék, szíj'. Vö. török *učkur* 'nadrágkötő' < *ič* 'belsőrészt' + *kur* 'kötelék'.

bóda 'Handhabe, Griff' ~ török *baldak* 'markolat'.

- bodor** 'kraus, gekräuselt' | **Bodri** 'kraushaarig' (kutyánév) ~ török *bödör*, *bodür*- 'kräuseln', *bödörö* (l. Paasonennél) 'kraus, gekräuselt'. Vö. **pödör**.
- bog** 'Knoten' ~ török *bogum*, *bogun* 'bog'.
- boglár** 'Spange, Agraffe' ~ török *bagla*- 'megkötni, megerősíteni' (< *bog*, *bag*).
- bogrács** 'ein kleiner Kessel zum Kochen' ~ török *bakraş* 'vasfazék, kisebb fajta üst'.
- bojtár** 'Hirtenjunge, der dem Schafhirten beigegeben wird' ~ török *bojdag* 'fiatal, nőtlen' | *bojdaş* 'társ'. Nincs kizárva, hogy a szó a perzsa *pajdar* 'segítő, barát' szóval rokon.
- bojtorján** 'Klette' ~ oszm. *baldiran* 'bűrök, mérges növény' | *baltirgan* id.
- boka** 'Knöchel, Fussknöchel' ~ török *bogun* 'boka' | kirg. *baki* id.
- bolygat** 'beunruhigen, stören, herumtreiben' ~ török *bola*- 'kavarni, felkavarni' | *bolgat*- 'nyugtalanítani, zavarni' | *bolga*- 'szétrombolni'.
- bor** 'Wein' ~ ujjg. *bor* 'bor'. A szó, mely a Kudatku Bilikben fordul elő, a keleti dialektusokban ismeretlen. | *borlag* 'szőlőskert'.
- borju** ~ török *buzagu*, *bozau* 'borju' | *buzaula*- 'a tehén megellik'.
- bors** 'Pfeffer' ~ török *borç* 'bors'.
- borsó** 'Erbse' ~ török *burçag* 'borsó'.
- borít** 'zudecken, stürzen' ~ török *börü*- 'eltakarni, befedni' | *bürk* 'sapka' | *bör*-, *bür*-, *bor*- 'befedni, eltakarni'. Ide tartozik a magy. **bőr**, tkp. 'takaró'; vö. csagat. *börünžek* 'fátyol, takaró', kirg. *börün*- 'eltakarni magát', magy. **burok** 'Hülle'.
- boru** 'trübes Wetter', tkp. 'das durch Wolken verhüllte Firmament' | **borus** 'bewölkt, düster' | **borong**- 'sich trüben' | **borongós** 'trüb' ~ török *boran*, *buran* 'vihar, zivataros idő' < *bor*-, *bur*- 'eltakarni, sötétnek lenni', tehát nem görög eredetű, mint Számi bej hiszi. | *buran*, *boran* 'hóvihar' | *boroŋ* 'zavaros, nem tiszta'.
- borz** 'Dachs' ~ török *borsak*, *bursak* 'borz' | *bars*, *pars* 'hiúz, párdac, tigris'.
- borzad** 'schaudern, grausen' (konkrét értelemben a félelemtől vagy undortól összerázkódní) ~ oszm. *porsu*- 'összezsugorodni, megijedni'.
- borzas** 'straubig, zerzaust' ~ török *porsuk*, *boruşuk* 'borzas, összeráncolt'.
- boszankod**-, **boszonkod**- 'sich ärgern' | **boszu** 'Rache' ~ kazáni *bosan*- 'boszankodni' | *boşurgat*- 'boszantani' | csagat. *boş*- *bus*- 'hara-gudni'.

boszorkány 'Hexe, Drude' ~ török *bosorgan* part. praes. < *bosur*- vő. az előbbi s a következő címszót. A boszorkány szó jelentése ezzel a magyarázattal teljesen megegyezik.

boszu 'Rache, Zorn, Verdruss' ~ török *boşi* 'haragos' | *boşilik* 'harag' | *boşur*- 'boszantani, megharagítani'.

bot 'Stock, Stab' ~ török *butag, budak* 'ág'. A jelentésre vő. **botol** 'abästen, ästen' ~ török *budat*- 'galyazni' | *bugçi* 'aki a galyakat levágja'.

botor 'tölpelhaft, Tölpel' ~ török *bodur* 'nyomorék, törpe, rossz, hiányos'. A jelentésfejlődés világos.

botorkál- 'straucheln, hin- und herwandeln' ~ török *botra*- 'szétszórni'.

bozót 'Horst, schilfiger Ort' ~ török *boz-ot* 'rossz fű, rossz legelő' < *boz*- 'elrontani' + *ot* 'fű'. | oszm. *bozıntı* 'romlott maradék'. Valószínűleg idetartozik még a magyar **bozontos** 'struppig'.

bő, bőv 'weit, reichlich' ~ török *bol* 'weit, reichlich'.

bőg 'brüllen, plärren' ~ török *bög-ür*- 'bögni, az állatok böge'. Mindkét szó rokon a török *bagır*- 'ordítani, bögni' szóval.

bögöly 'Bremse, Rindsbremse' ~ oszm. *böge, bögelik* 'bögöly, melynek szúrása néha megbolon-

dítja a marhát'. (Számi bej I. 318.)

bögre 'ein kleines Kochgeschirr, Topf' ~ török *bögür* 'kikötő', tkp. 'hajlás'. Vő. német *Hafen* 'kikötő', *Hafen* 'főzőedény'.

bögy, begy 'Kropf bei Vögeln, Magen' ~ török *pötege* 'begy' | *pogok* 'begy' (Radl. Wb. IV. 1265.)

bölcs 'weise, klug' ~ török *bilişi* 'tudó, bölcs' | *biliş* 'tudás, bölcsesség'.

bölcső, böcső 'Wiege' ~ török *beşik, beşik*. Nagyon valószínű, hogy a magyar *bölcső* a legrégibb alakja a szónak. Vő. magy. *bille*- 'schaukeln, hin- und herbewegen'.

bölöny 'Auerochs' ~ török *bulan* 'bölény'. A török szó csak a keleti törökségben maradt meg.

böngész- l. **beng**.

bőr 'Haut, Hülle' ~ török *baru* 'bőr, takaró' | *börük* 'takaró, kalap, állatbőrből készült sapka' | *börke* 'fátyol' | *börü-* 'eltakarni, befedni'. Vő. **bürök**.

bú 'Kummer, Sorge' ~ török *bug-*, *bog-* 'fojtani, megfojtani' | *bik-* 'undorodni, megúnni'. Vő. **bús**. A jelentésre vő. német *eng* és *ängstigen*.

bucsu 'Abschied' | **bucsuz**- 'Abschied nehmen' ~ török *buş*- 'elbucsuzni, házat és udvart elhagyni' | *boş*, *buş* 'üres' | *boşan*- 'elválni' | *boşa*- 'kiüríteni, elválasztani'.

Buda, Attila fiatalabb testvérenek neve, minden valószínűség szerint becéző-név 'gyermek' jelentéssel. Még ma is szokás a törökségben a fejedelem fiatalabb testvérenek vagy a trónörökösnek az *inak* 'kicsi' vagy *baj-beče* 'fiatal fejedelem' címet adni és hogy Buda is ilyképpen magyarázandó, bizonyítja a keleti török *buta* 'gyermek, fiatal tevé'.

büg 'brüllen' ~ török *bük-, büg-, bügür-* 'búgni'.

buga 'Knoten' ~ török *bügü* 'csomó, kötés'.

buhu 'Nachteule' ~ török *buhu* 'az éjjeli bagoly egy nagyobb fajtája, egy ragadozó madár' (Számi bej).

buj-, buv- l. **buk**.

buk 'untertauchen, fallen' ~ csagat. *buk-* 'elbujni, leskelődni'. Hogy a magyar szónak nem 'bukni' az alapjelentése, hanem 'lemerülni', bizonyítja a vele rokon **buj-, buv-** 'sich verstecken, sich verkriechen' ige. A magyar *buk-* szolgál felvilágosítással a török *buk-* konkrét jelentését illetőleg is.

burján 'Unkraut, Wucherpflanze' ~ török *burja* 'káka, ebből készült gyékény'. Kérdés, hogy a szó perzsa eredetű-e, mint ahogy Számi bej gondolja.

burok 'Hülle, Haut' | **burkol-** 'verhüllen' ~ török *börk, бүрк* 'fejfedő, sapka' | *buronžak* 'fátyol'.

bús 'traurig' | **búsul-** 'trauern, traurig sein' ~ török *boşuk* 'szomorú, bús' | *buşan-* 'szomorkodni' | *buşuş* 'szomorúság, szomorkodás' | *buş-* 'felindulni'.

busz 'Schwüle, Dampf' ~ csagat. *bus* 'köd' | oszm. *pus* 'köd'. [Hogy honnan veszi Zenker a *pus* 'szomorú' jelentését, nem világos előttem.]

buta 'dumm, blöde' ~ török *budala* 'buta, ostoba' | *buta* 'gyerek, bizonyos állapotok kicsije'. Számi bej téved, midőn a *budala* szót az arab *بدیل*-ből származtatja; a *buta* és *budala* közt való összefüggés nagyon is feltűnő. Vö. *čožu* *adam* 'gyermekember' azaz 'tapasztalatlan, értelmetlen'. Vö. **Buda**.

buz-og 'wallen, sprudeln'; **buz-gó** 'eifrig' ~ török *biş-* 'forni, főni, hevülni'.

buza 'Weizen' ~ török *būdaj*, *bugdaj* 'búza'.

buzogány 'Streitkolben, Keule' ~ török *bozdurgan* 'buzogány', tkp. 'szétszóró, megsemmisítő' < *bozdur-* 'szétrombolni, megsemmisíteni'.

bű 'Zauber' ~ oszm. *bügü, бүjü* 'bűvölés, varázslás'.

büszke 'stolz' l. **bíz**.

bűz 'Gestank' | **büdös, бүзös** 'stinkend, einen üblen Geruch habend' [*d~z*: vö. *édes, ídes* ~ *izes*] ~ oszm. *pis* 'piszkos, undorító' | csagat. *pis* 'rossz'.

C

cakó (N.) 'Storch' ~ kirg. *čakala*.

cickány 'Spitzmaus' ~ török *siçkan, siçan* 'egér'. [Világos, hogy itt *-kan* végű praes. part.-mal van dolgunk. De hogy mit jelent a tőszótag, azt nem lehet megmondani.]

Cs

Csaba, Attila egy fiának neve; inkább a monda, mint a történet világába tartozik. Összevethető a török *čapao* szóval, melynek jelentése 'harc, becsapás, az ebben résztvevő harcos neve'.

csabak 'eine Art Karpfen' ~ csagat. *čabak*, az Ōxus egy hala, mely rendkívül nagy mennyiségben fordul elő, ezért kevésre becsülik.

csábít 'verlocken, verführen', tkp. 'anrufen, zurufen' ~ török *čao, čav* 'hívás, hívni'. Vö. **csőd**.

csacsi 'Langohr' (tkp. á. é.) | **csaeska** 'geschwätzig' ~ csagat. *čaš-* és *šaš-* 'tévelyegni' | oszm. *šaškın* 'bolond' | csagat. *šaši* 'kancsal, ügyetlen' | *čačarun* 'szeleburdi, fecsegő'.

csahol, l. **csihol**.

csak 'nur, einmal, allein, blos' ~ oszm. *čak, čag* 'csak, csupán'; pl. *čak bukadar*

'csak ennyi', *čak akšama-dek* 'csak estig'.

csákány 'Streithammer, Haue, Spitzhacke' ~ török *čakan* 'csatabárd' | *čakgan* 'csákány' < *čak-* 'ütni, vágni, szétvágni'. Vö. oszm. *čakj, čaku* 'kés'.

csal 'täuschen, betrügen' ~ török *čal-* 'ütni, vágni, dobni, játszani, zenélni, kopogni, lopni, megcsalni, becsapni' stb., stb. | *čalim* 'csalás, becsapás'. Mint látható, a magyarban a szónak csak az absztrakt jelentése van meg. Ugyanilyen jelentésváltozást látunk a **csap-** ~ **becsap** szónál (l. ott). A magy. **csal**-ból közönséges *a~e* hangváltakozással magyarázható a **csel**.

csalán 'Nessel, Brennessel' ~ török *čalagan* 'égető, csípő' | *čalagan oti* 'csalán', tkp. 'égető, csípő fű'.

csalit 'Gesträuch, Gestrüpp' ~ török *čali* 'csalit, bozót'. Számi bej szerint a szó eredetibb alakja *čalik* és ez tövises növényekre vonatkozik.

csalogány 'Nachtigall' ~ török (csag.) *čalgan* 'zenélő, énekes', a *čal-* 'játszani, zenélni' igéből.

csap 'schlagen, hauen, streichen, ablenken, einschlagen' ~ török *čap-* 'rohanni, ütni, vágni, úzni, kergetni, rácsapni, kirabolni' stb. Különösen érdekes a magy. **be-csapni**

- 'betrügen, täuschen', tkp. 'hineintreiben in die Falle' rokonsága a csagat. *čap* 'hazugság' és *čapěi* 'hazug' szókkal. Vö. továbbá magy. **csapongó** 'herumstreichend' ~ oszm. *čap-kin* 'csavargó, kósza'.
- csapás** 'Schlag, Strich, Fährte, Viehweg' | **csapat** 'Haufe' ~ török *čapao* 'becsapás valamely idegen országba; csapat, amely ilyen becsapással megpróbálkozik' | *čapiš* 'nyom, út'.
- csat** 'Schnalle' | **csatol** 'hinzufügen, anschnallen' ~ török *čatık* 'egyesített, összekötött' | *čat-* 'összekötni, egyesíteni'. Ide tartozik a csagat. *čatma* 'sátor', tkp. 'ami össze van rakva'.
- csata** 'Schlacht' ~ csagat. *čata*, *čete* 'becsapás, ellenséges támadás' | *čatiš* 'összecsapás, összetalálkozás' | *čatiš-* 'összetalálkozni'.
- csattan** 'knallen, schnalzen' ~ török *čatla-* 'szétpattanni'. Vö. *patla-* id. < *čat*, *pat* (onomatopoéták).
- csavar** 'drehen, umdrehen' ~ török *čevir-* 'csavarni, megcsavarni'. A török *čevir-*, *čevür-* höz legközelebb áll a magy. **csűr** 'winden, drehen'.
- csecs** 'Frauenbrust' ~ török *čeček* 'szemölcs, csecsbimbó'.
- csecse** (gyermeknyelvi szó) 'schön, nett' ~ török *žiži* 'csinos, csecse, ékes'.
- csécs** 'Blattern' ~ török *čiček*, *čeček* 'himlő'. Ugyanaz a szó, mint a *čiček* 'virág'. Vö. német *Rose*, kfn. *Rösele* 'kanyaró'.
- csék** 'Ziemer, Rute des Stieres' ~ török *čük* 'penis'.
- csekély** 'gering, wenig' ~ török *čikaj* 'csekély, silány, szegényes'. Ide tartozik a *čik* stb. diminutiv képző.
- csel** 'List, Betrug', l. **csal**.
- cseleked** 'handeln, tun' ~ török *čalik* 'ügyes, serény' | *čalikla-* 'sietni' | *čališ-* 'dolgozni, cselekedni, fáradozni, vmivel foglalkozni'.
- csend** 'Stille, Ruhe' ~ török *tinč*, *denč* 'nyugodt, csendes' < *tin-* 'pihenni, megállni, nyugodni'. Hangtani tekintetben érdekes metathesisssel van dolgunk.
- cseng** 'klingen, schellen' | **csengettyű** 'Glöckchen, Klingel' ~ török *čang* 'harang'. Ide tartozik a **zeng** 'tönen, klingen' és a **zene**. Vö. török *čang* és *čalyi* 'zene'.
- csepered** 'heranwachsen, auf-schiessen' ~ török *čebren-* 'megmozdulni' | *tepren-* 'mozogni'.
- csepü** 'Werg, Kauder' ~ kazáni *čübek* 'Werg, Fetzen'. Vö. **csöp**, **csep**.
- cserény** 'Hürde, aus Ruten geflochtene Hütte' ~ török *čeri* 'kunyhó' | *čerge* 'kisebb fajta sátor a nomádoknál'.
- cserge** 'Kotze, Decke' ~ török *čerge* 'a cigányok durva

- sátra', tkp. 'a pokróc, melyből a sátort készítik'. Mint látni való, a magyar szó megőrizte az eredeti jelentést.
- csibe** 'Küchlein' ~ kazáni *čibüş*, *čibiš* 'csibe' | oszm. *živživ* id. [Más fiatal szárnyas megnevezésére is használják.]
- csicsó** 'Putz, Zier' ~ török *çiçek* 'virág'.
- csiga** 'etwas Kreiselndes, Rolle, Winde und andere um eine Achse sich drehende Körper' | **csigolya** 'Wirbel' ~ török *çigir* 'vízikerék' | *çikrik* 'hidraulikus kerék'.
- csiger** 'Nachwein, Tresterwein' ~ török *çakır*, *çagır* 'bor' | *çak-* 'mulatni, bort inni'.
- csihol** 'Feuer anschlagen' ~ török *çagıl*, *çakıl* 'tűzkő' | *çak-* 'csiholni' | *çakmak taşı* 'tűzkő'.
- csikar** 'erzwingen, erpressen' ~ török *çikar-* 'kivenni, kihúzni, hasznót húzni' stb.
- csikla-** 'kitzeln' ~ török *gižikla-* 'csiklandozni' | *çiklandır-* 'izgatni', *ku-lak çiklandır-* 'bántja a fület'.
- csikó** 'Füllen' ~ török *çaka* vö. keleti török *bala-çaka* 'Familie' < *bala* 'Kind' + *çaka* 'das Junge'. Hogy a két szó egyeztetése nem képtelenség, bizonyítja a karakirgizek mai szokása, kik a család és a ló hollylétéről kérdezősködnék. A

turkománoknál is találunk ilyen egységes kifejezést : *at-oj* 'ló és ház'.

- csillag** 'Stern' | **csillog** 'schimmern, funkeln' ~ török *şillag* 'ragyogó, sugárzó' | *jal-*, *jıl-* 'fényleni, sugárzani' (Számi bej helyes megjegyzése szerint ma már csak származékait találjuk) | *jıldiz* 'csillag' | *jiltir*, *jaltir* 'ragyogó' | *jaldiz* 'aranyozott' | kirgiz *şolduz* 'csillag' | *şilla-* 'csillogni sugárzani'.
- csín** 'Nettigkeit, Artigkeit' | **csinos** 'nett, hübsch' ~ török *çin* 'teljes, tökéletes, igaz' | *çina-*, *çinla-* 'valamit megpróbálni, vmire vállalkozni'.
- csíp**, **csipked** 'kneipen, zwicken' ~ török *çimdikle-* 'csípni, csipkedni, az ujj hegyével megnyomni' | csagat. *çimdi-* 'csípni'.
- csipás** 'triefig, eiterig' ~ oszm. *çapak*, *çapa* 'triefig, Eiter in den Augen'. A **csipa** összefüggésben van a **csepp**, **csöpp** szóval.
- csira** 'Keim, Fruchtkeim' | **csiráz-** 'keimen, hervorsprossen' ~ török *çirag* 'hajtás, csemete'. Számi bej szerint a szó perzsa eredetű. Tekintve azonban nagy elterjedtségét a törökségben s a magyarban való megvoltát, a Számi bej megállapításában erősen kétkelhetünk.
- csirlz** 'Mehlkleister, Pappe' ~ török *çiriş* 'csiriz. fa-

- gyökérből készült ragasztószer'.
- csiszol** 'reiben, polieren' | **csiszó** 'Reibfeil' | **csiszár** 'Schwertfeger' ~ tör. *čiz* 'végighúzni, vonalozni' | *čizgi* 'vonás, húzás'.
- csizma** 'Stiefel' ~ török. *čizme* 'csizma'.
- csóka** 'Dohle' ~ kazáni *čäüke* 'csóka'.
- csokor** 'Blumenstrauß', tkp. 'Blumenbund. Blumen-sammlung' ~ török. *čokun* 'összegyűjtött, összekötött'.
- csombók** 'Knoten' ~ török *čombak* 'találós mese', tkp. 'megoldani való csomó', vö. **csomó**.
- csomó** 'Knoten, Knopf, Büschel, Bündel', tkp. 'das in einem runden Körper vereinigte', vö. **csom-ag** 'Bündel' | **csoma** 'Beule, Pestbeule' | **csombók** 'Knoten' ~ török *čomak* 'gomb, bunkó' | *čumar* 'a juh ke-rek, szarvatlan feje' | *čum, žum* 'mind összevéve' | *čömük* 'megsűrűsödni', vö. magy. **csemer, csömör** 'vérsűrűsödés következté-ben előálló betegség, melyet kenéssel gyógyítanak' | *čomla-* 'gyűjteni' | *čom-čak* 'gyűjtemény'.
- csomor** 'Wasserschirring' ~ török *čomor* 'répa, egy gumós növény'.
- csonka, tonka** 'stumpf, ver-stümmelt' ~ csagat. *ču-nak* 'olyan állat, melynek valami hibája van; pisze-orru ember' | *čorŋka, žorŋka* 'píse'.
- csont** 'Bein' ~ török *sön-gek* 'csont'.
- csoport** 'Haufe, Menge, Rotte' ~ csagat. *čoporuš-* 'felhal-mozódni' | *čopur* 'sűrű. összegyűjtött'. A *čop-* a *top-* 'együtt' alakváltozata.
- csótár** 'Schabracke' ~ török *čoltar, čoltari* 'csótár, nye-regtakaró'. [A török szó a *čul* 'takaró' és *dar* 'vinni' összetétele, tehát tkp. 'a szolga, aki a lótakarót viszi, mikor a lovat meg-nyergelik'.]
- cső, csőv-** 'Rohr, Röhre' ~ török *čubuk, čibuk* 'cső, pipaszár', á. é. 'bot'.
- csőceselék** 'Gesinde, Tross, Mischmasch', tkp. 'jelen-téktelen, kis emberek cso-portja' (tő: **csőcese-**) ~ török *žūže, čūže* 'torpe, kicsi' (*žūže adam* 'kis em-ber', *žūže agač* 'kis fa'). Vö. *čožuk* 'gyermek'.
- csőd** 'Konkurs', tkp. 'sok ember összehívása' | **cső-dit-, csődül-** 'zusammen-rotten' ~ csagat. *čaut-* 'hivatni' | *čaudar* 'híres'. Vö. **csábít-**.
- csődör** 'Hengst' ~ török *čaudur* 'nyerítő' < *čao, čav* 'kiáltás'. [Egy chivai turkomán törzs, *Čaudur* ettől a szótól származtatja nevét.]
- csög** 'Knoten' | **csögös** 'knotig' ~ török *čökö* 'a kínai tisztviselők sapká-ján levő gomb' | *čog* 'a kalmükök sapkáján levő gomb'.
- csökönyös** 'halsstarrig' ~

török *çokim* 'lesülyedni' | *çökön-*, *çökün-* 'elmélyedni, elsülyedni, besüppedni' | *çöküç* 'kalapács' | oszm. *çekiç* id. A felsorolt elvont és érzéki jelentések egymáshoz való viszonya világos.

csömör l. **esomó**.

csöpp, **csepp** 'Tropfen, Bisschen, wenig' (figyelembe veendő, hogy a szónak különösen 'kicsi, apró, kevés' jelentése nyomul előtérbe) ~ török *çöb*, *çöp*, *çup* 'szilánk, valamely test egészen kicsi része, szemét' | *çöple-* 'apróra szétdarabolni'. Vö. **esöpü**.

csörese, **csöreső** 'Ohrgehänge' ~ török *çerçi* 'ékszer-árúk'.

csősz 'Feldhüter' ~ oszm. *çauş* 'felügyelő, magasabb tisztviselő, miniszter' [Számi bej és Ahmed Vefik pasa azt hiszik, hogy a szó *Siauş* és *Kiauş* (régiperzsa fejedelmek neve) mintájára van alkotva; ez azonban nyilván tévedés, mert a *çauş* nem más, mint a török *çauşi* 'herold, felügyelő' alakváltozata.

csúcs 'Spitze, Gipfel' ~ török *uç*, *uç* 'vég, csúcs, hegy; valamely tárgy felső vége'. Közbeeső alaknak felvehetjük az oszm. *jüže* 'magas' szót, mely a *jüksek* 'magas' rokona.

csuk 'schliessen, zumachen' ~ török *tika-* 'betömni, bezárni' | *tigün* 'zsilip'. Vö. **dug-**.

csuka 'Hecht' ~ oszm. *çuka* 'egy halfaj'.

csupa 'bloss, lauter' | **csupasza** 'nackt' ~ török. *çişlak*, *çuplak* 'meztelen' | csagat. *çubul-*, *çupul-* 'megoldódni (csomóról), levetkezni'.

csurog, **csorog** 'rinnen, rieseln' ~ török *şorulda-* 'csorogni' | *şarıl-* 'folyni, csobogni'. [Mindkét szó hangutánzó.]

csúsz l. **kúsz**.

csuta, **csutka** 'Fruchtstiel, Strunk' ~ török *çutuk* 'a földből kiemelkedő fagyókér' | *çotur*, *çotur* 'kötél vége'.

csutora 'hölzerne Feldflasche' ~ török *çutura*, *çotra* 'fából való palack'.

csügged 'erschlaffen, den Mut sinken lassen' ~ török *çök-*, *çög-* 'leesni, lesülyedni, leszállani' | *çökük* 'leesett, leszállott'. Ide tartozik a magy. **csügg**, **csüng** 'hängen, schweben', tkp. 'herabfallen, herabsinken'.

csüng 'herabhängen' l. **csügged-**.

csűr 'Scheuer, Tenne' ~ török *çür* 'gyűjtés, rakás'. Ide tartozik a magy. **sűrű**, mely régebbi *çürük*-re megy vissza. A magy. **csűr** nem annyira magára az épületre vagy a helyre, mint inkább annak rendeltetésére vonatkozik. Leginkább megfelel e tekintetben az arab *مخزن* *mahzan*-nak, mely a mi

magazin szavunk eredete.

csürhe 'Ferkel' ~ oszm. *čörpe* 'das junge Wildschwein'. Báber-nél a *čörpe* szó 'apród', azaz 'fiatal, kis ember' jelentésben is előfordul s ezért a magyar **törpe** szót ide is sorozhatjuk.

D

dada 'Vettel, Amme' ~ török *dadi* 'dada' | *dadaş* 'társ', tkp. 'tejtestvér'.

dag 'Geschwulst' | **dagad** 'schwellen, anschwellen' ~ török *dag* 'hegy, magaslat'.

danol, dalol 'singen' ~ oszm. *tan-, dan-* 'hangot adni'

dara 'Gries, Grütze' ~ török *dari* 'dara' | csagat. *tari* 'dara, por'.

darab 'Stück, Bruchteil' l. **tör-**.

daru 'Kranich' ~ török *turna* 'daru'.

déd 'Grosseltern' ~ török *dede* 'nagyapa, ős, a der-visek megtisztelő címe'.

dél 'Mittag, Süden' ~ török *tüş, tös* 'dél' | mongol *düli* 'közép, fél, dél'.

deli 'stattlich, heldenmütig' ~ török *deli*: *deli-kanlı* 'ifjú', tkp. 'heves vérű'; *deli ırnak* 'sebes folyó'; *deli orman* 'sűrű erdő'. Ide tartozik még a magy. *délibáb*

'Fata morgana', tkp. 'die tolle Puppe', mely találó elnevezése a forró nyári napokon mutatkozó csailóka tünetmenynek.

dér, dír 'Reif' ~ török *kır* 'dér'.

derék 'Taille, Stock, Stamm, Mitte, Hauptteil, Stützpunkt' ~ török *direk, tirek* 'oszlop, támasztópont' | *tire-, tira-* 'támaszkodni'. A török szóban észrevehető 'erő, erőfeszítés, tökéletesség' fogalma a magyar szó 'vorzüglich, prächtig' jelentésében is megvan. A magy. **derék** szláv eredete szóba sem jöhet.

deres 'weissgrau' ~ oszm. *dori* 'rókaszínű, feketés-vörös' (lovakról). A magy. **deres** a **dér** származéka.

derü 'Helle, Sonnenschein, klares Wetter' ~ oszm. *dori* 'világos, tiszta' | *turuk* id. | *torla-* 'világossá tenni, megvilágosítani'. Amint a magyarban egymással szemben állnak **derü** 'helles Wetter' és **boru** 'trübes Wetter', épp úgy a törökben *açık* 'nyílt, világos (idő)' és *kapalı*, tkp. 'fedett' azaz 'rosz idő'.

diadalom 'Sieg', l. **díj**.

díj 'Preis, Lohn' ~ török *dej, dek* (R.) 'érték, becsülés' | *dej-* 'értékesnek lenni' | *dejer* 'érték' | *dejerli* 'értékes'. Valószínűleg idetartozik az oszm. *deng* 'súly'. A *dej* gyökérszótag felismerhető még a magy.

dévaj 'tüchtig, kräftig' szóban. Vö. még **diadalom** (mint: *lak-odalom* 'Fest, Hochzeit', *fáj-dalom* 'Schmerz' stb.). A 'győzelem' fogalmának alapja eszerint 'ár, bér, fizetés'.

dió 'Nuss' R.: **gyió** ~ oszm. *živiz*, *ževiz* 'dió'.

dirib 'ein kleines Stück' | **diribel** 'in kleine Stücke zerhacken' ~ török. *dirim* 'kis darab'.

disz 'Zier, Zierrat, Pracht' l. **tűz-** 'aufstecken'.

disznó 'Schwein, Sau' R.: **gyisznó** ~ csuv. *sışna* 'disznó'.

dob 'Trommel, Pauke' ~ török *top*, *top*, *tom* 'kerek, kör alakú, összegyűjtött, szilárd test' | *topak* 'kerek, gömbölyű' | *topuz* 'buzogány' stb. A *top* alakváltozata *tomb*, *tömb*, > *dömbel* 'domb', *dömbek* 'dob'. A magyar **dob**-nak is több származéka van, mint pl. **domb** 'Hügel', **dombor** 'Bausch, Rundung'.

dolmány 'ein Kleidungsstück', tkp. 'ein Wickler; ein Gewand, in welches man sich einhüllt' ~ török *dola-* 'magát beburkolni, körülvenni' | *doloman* 'ruha; ruhadarab, amelylyel az ember magát betakarja'.

domb 'Hügel', l. **dob**.

dorgál 'züchtigen, zurechtweisen, auf den richtigen, geraden Weg bringen', ~ oszm. *turgala-*, *dograla-*

'rendreutasítani, megdorgálni'.

dög 'Aas, Seuche' | **dögle** 'krepieren, verenden' ~ török *tük*, *tök* 'vég, halál, megszűnés', > *töken-* 'elfogyni', *töket*, *tüket* 'elfogyasztani'. Érdekes a magyar és német kifejezés fogalmi eredetének a találkozása. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a törökben ugyancsak a 'dögle' kifejezésére használják a *geber-* 'feldagadni' szót. Tehát: **dög**: **dagad-** 'aufschwellen' = török *geber-* 'megdögle'ni: *kabar-* 'feldagadni' és *gebe* 'viselő, terhes'.

dől 'sich legen, fallen, umfallen' | **dönt** (< **dölt**) 'stürzen, umstossen, umlegen' ~ oszm. *dök-*, *dög-*, > *dögül* 'esni, kiesni', pl. *dişim dökülür* 'a fogam kiesik', *saçım döküldi* 'a hajam kihullott'. A mai nyelvben a *dök-*, *dökül-* főleg csak 'előnt, kiönt' értelemben használatos, de az eredeti jelentés 'esni, eltűnni', mint ez a Számi bej szótárában is olvasható. Hogy mennyiben függ össze ez a *dögül-*, *tökül-* 'csökkenni, eltűnni' a tagadó *degil*, *dehil*, *tögül* 'nem' szóval, azt egyelőre nem igen lehet megmondani.

dönget 'schlagen, klopfen' | **döngöl** 'stampfen' ~ tör. *dög-*, *döng-*, *døj-* 'schla-

gen, klopfen'. A *كف* *kef*-fel írott tőszótag némely dialektusban *döv*-nek hangzik. A magyar szóhoz a turkomán *döng* van legközelebb.

döre 'albern, einfältig' ~ török *doru* 'gerade, einfach, offen'. A jelentésváltozás ez a fajta más nyelvekben is közönséges. Vö. oszm. *sade* (< perzsa) 'egyszerű, üres' > 'együgyű', pl. *zevallî pek sade dir* 'a szegény nagyon egyszerű' azaz 'együgyű'; továbbá: orosz *дуракъ* 'ostoba' < török *doru* 'egycnes'.

dörzsöl 'reiben' ~ csagat. *dörsül*- 'dörzsölni, reszelni'. (L. Chulussei Abbasi vagy Pav. d. Court. szótárát.)

dug 'stecken, hineinstecken, verstecken' | **dugasz** 'Stöpsel, Pfropf' ~ török *tika-* 'dugni, bedugni, elzárni' | *tikač* 'dugasz' | *tik-* 'bedugni, szorítani'.

dúl 'verwüsten, verheeren, zerstören' ~ török *tul* 'puszta, szétrombolt, szomorú'. Vö. *tul xatun* 'özvegyasszony', *tulak* 'puszta hely'.

dús 'sehr reich, übersatt' | **dusalkod-** 'in Überfluss sein' ~ török *tok*, *dok* 'tele, jóllakott' | *doguş-*, *douş-* 'jóllakottnak lenni'.

dülő 'das Mass eines Ackers, Grenzgebiet zweier Äcker' ~ török *dönüm* 'terület-mérték, egy hold föld (40 öl széles és ugyanolyan

hosszú)'. Mindkét nyelvben a *döl-*, *dül-*, *dön-*, *dün-* igető az alapszó, tehát az eredeti jelentés 'kerekítés, körjárat', azaz 'egy kerek földdarab'. Vö. oszm. *gün dönümü* 'napfordulás'.

dzsida 'Lanze' | **dzsidás** 'Uhlane, der eine Lanze hat' ~ török *žida* 'lándzsa, dzsida'. [A törökből átkerült a szlávba is.]

E

edény 'Gefäss, Geschirr, Schale, Essgefäß' ~ török *ediş* 'edény'. Akétszóegyezése nem lehet véletlen, bár etimológiai úton nem bizonyítható. A török. *et-*, *ed-* 'csinálni' volna talán az etimon (eszerint **edény** = 'a csinált') vagy az *et-* 'enni'? Az előbbi feltevésnek több a valószínűsége.

egész 'ganz, vollständig' ~ török *egiz* 'tökéletes, egész, befejezett, teljes, emelkedett, magas' | *egizrek* 'magasabb, több'. A 'magas' és 'tökéletes' fogalmát más nyelvekben is fejezi ki egy szó; így az arabban 'ālī 'magas' és 'tökéletes'.

egy 'Gott', vö. **egyház** 'Gotteshaus, Kirche' ~ török *ege*, *eje* 'úr, birtokos'.

együtt 'zusammen, beisammen' jelentésbeli rokonságba állítható a török *birge* 'együtt' szóval, mely

szintén a *bir* 'egy' szónak származéka.

ejt 'werfen, fallen lassen' ~ török *at-* 'dobni, elhagyni, ejteni' | *ejt-* 'megrohanni, leteríteni, lelőni' | *at-* 'lőni' | *ejt-* 'végezni, csinálni' | *et-* id.

ejt 'aussprechen, sagen' ~ török *ajt-, ajit-, ejt-* 'mondani, beszélni'. Vö. az előbbi címszót.

elé, elő 'vor, hervor' | **elől** 'vorn' | **előtt** 'vor' ~ török *el, eli, ali* 'elő, elől' | *elide* 'elől, előre' | *eldina, aldina* 'elől, szembe'.

elég, ölég 'genug, hinlänglich' ~ török *el verir* 'elég', tkp. 'kezet ad'. A szó különben mindkét nyelvben kétes eredetű s csupán az a körülmény érdemel figyelmet, hogy mindkét szó az *el* 'kéz', esetleg *öl* 'Busen' szóval kezdődik. [Mindazáltal megjegyzendő, hogy a törökben 'odanyujtani' eredetileg nem *el ver-*, hanem *ele ver-* volt s így lehetséges, hogy a magy. **elég** szóban a török *el* 'kéz' szó lappang.]

elegy, elegyes 'vermischt, vermengt, bunt' ~ török *alaža, eleže* 'tarka, vegyes' | *alažaš-* 'tarkállni'.

elle- 'werfen, abstossen, kalben, lammen' ~ oszm. *elle-* 'dobni, elvetni, elkergetni'.

ellen 'gegen, wider, Feind, fremd' ~ török *el* 'idegen, külső'. Pl. o *benim içün*

el dir 'ő nekem idegen'. Az **ellenség** eredeti jelentése tehát 'idegen'.

ellenség 'Feind', l. **ellen**.

előre 'vorwärts' < *elő, elé* + *re* ~ török *ilerü, ilgerü* 'előre'.

em- 'saugen, trinken' | **emő** 'Säugling' ~ *em-* 'szopni' | *emük* 'csecsemő' | *emük-daš* 'tejtestvér'.

ember 'Mensch, Mann, Gemahl, erwachsener Mann, tüchtig, tapfer' ~ török *emger, emmer* 'dolgos, fáradozó' < *emge-* 'dolgozni, kínlódni, felfedezni'. A magyar jelentések valószínűvé teszik azt a feltevést, hogy az **ember** nem annyira a 'homo' fogalmát akarja kifejezni, hanem inkább a férfi-nem kiválóságára vonatkozik. Vö. latin *vis* és *vir*.

eme 'das Weibchen' | **emse** 'Mutterschwein' ~ török *em, am, emcik* 'női szeméremrész' | *emcek* 'női mell' | *emlük* 'szalmával kitömött borjúbőr, melyet a tehén mellé állítanak, ha borját elveszti'.

emel 'heben, emporbringen' ~ török *emek* 'munka' fáradtság, kínlódás' | *emge-* 'kínlódni, fáradozni'. A jelentésváltozás természetes.

Emese a magyarok eredetéről szóló mondában előforduló női név, Álmos vezér anyjának neve ~ török *emcek* 'női mell' | *emcek ana* 'dada' | *amčik* 'női szeméremrész'. L. **eme**.

említ 'erinnern, erwähnen' | **emlék** 'Erinnerung' (tőszótag: **em-**) ~ török *ar*, *ang* 'ész, értelem, gondolat' | *arla-* 'megérteni, felfogni' | *arđır-* 'emlékeztetni'. A magy. *említ* tehát valószínűleg *amlít*, *arlıt* alakokra megy vissza.

enged 'nachgeben, sich ausdehnen, auftauen' (jelentésében tehát különösen a következő két fogalom különböztetendő meg: 1. 'széles, kiterjedt'; 2. az elvont 'engedni, megszűnni, fogyni'. (Vö. *enyész-zu Grunde gehen* ~ *enyhe* 'mild, nachgiebig') ~ török *en*, *erg* 'szélesség, kiterjedés' | *engin* 'nyílt tenger' | *erli* 'széles' | *erşiz* 'keskeny' | *erlen-* 'kiterjedni, engedni'. Ide tartozik á. é. a török *ejlen-* 'mulatni, kedvére, kényére élni'. L. **kény**.

enyel 'Tand, Schäkerei' | **enyhe** 'mild, gelinde' ~ török *erlen-*, *ejlen-*, *eglen-* 'enyelegni, mulatni'. Sem hangtani, sem jelentéstani nehézségek nem állják útját, hogy az *eng* tőszótagot az *eny*-nyel egyeztessük.

enyém, enyim 'mein' ~ török *menim* 'enyém' < *men* 'én' + *em-*, *-im* (birtokosrag).

enyv 'Leim' ~ török *enger* 'enyv'.

epe 'Galle' | **epés** 'gallicht, zornig' ~ török *öpke*, *öfke* 'harag'. A jelentésbeli

különbség nagyon könnyen megérthető. (Ugyanilyen fajtájú jelentésváltozást látunk az *agy* szónál.) Vö. még *epeszt-* 'kránken, bekümmern' ~ török *öpkelet-* 'boszantani'.

erdő, ördő 'Wald, Forst' (nb.: eredetileg nem 'fákkal benőtt hely', hanem 'fedett, eltakart, titkos hely') ~ török *örtü*, *örtük* 'takaró, rejtekhely'. Vö. csagat. *tugaj* 'erdő' < *tuga-*, *tuka-*, *tika-* 'dugni, eldugni' (magy. **dug**). Ugyanígy: csagat. *bork*, *burk* 'erdő', tkp. 'takaró'; oszm. *orman*, *urman* < *ur* 'védelem' + *man* (kollektív képző). Ez a jelentésváltozás igen jellemző a nomád gondolkodására.

erkölcs, erkölcs 'Tugend, Anstand, Sitte' ~ török *er* 'férfi' + *köç*, *küç* 'erő, hatalom, erősség, képesség'. Eredetileg *erküçi*. Vö. latin *vir* és *virtus*, török *er* 'férfi', *erlik* 'férfiasság', *eren* 'hős'.

erő 'Kraft, Stärke' ~ török *erik*, *erük*, *irik* 'akarat, hatalom, erő' | *erüklük* 'erős, erőszakos'. A kirgizeknél és turkománoknál előfordul a szó 'szabad, szabadság' jelentésben, pl. *irüksiz* 'rabszolga', tkp. 'akarat nélküli, elnyomott', *irükli padişah* 'önkényes uralkodó'.

es- 'fallen, geraten, stürzen' ~ török *öş-*, *üş-* 'ledőlni, lebukni, leesni'. Elterjed-

tebb az *oš*-nek *tōš*- 'esni, leesni' alakja. Amint a magyarban az *eső* 'Regen' és *eső esik* 'regnet' az *es*- 'fallen' igével függ össze, épp úgy a törökben *jag*- 'esik az eső' *jagmur* 'eső', mert a *jag*- azonos az *ag*- 'leesni' szóval.

eskü 'Schwur, Eid' (tkp. 'az esküvel összekötött ivás, esküital') ~ török *içkü* 'ital', vö. *and-içkü* 'eskü, esküital', *and-iç*- 'esküdni, esküt inni'. Vö. úpperzsa *sokend chorden* 'esküt inni', azaz 'esküdni'. Vö. ME. 381.

eszik 'er isst', **enni** 'essen'. A szó mind a magyarban, mind a törökben különféle hangtani változásokat szenvedett, pl. *étek* 'Speise', *étkez*- 'speisen' (l. *ét*, *étek*). Még nagyobb változásokat szenvedett a szó a törökben. ~ török *je*-, *ji*- 'enni' | *isir*- 'harapni' | *aş* 'étel' | *aşa*- 'enni' | *et* 'az alma és barack húsos része, hús', általában 'étel' | *jem* 'takarmány, étel'. [Ugyanígy van az *iszik* 'er trinkt', *inni* 'trinken' igénél. L. ott.]

É

éber 'wach, munter' | **ébred**- 'erwachen' ~ török *ep*, *eb* 'ész, értelem, gondosság' | *epsiz* 'bolond, eszte-len'. L. *ép* 'ganz'.

édes, ides 'süss, lieblich'. Az *éd*, helyesebben *íd* tőszótag azonos az *íz* 'Geschmack' szóval, mint ez az analóg török szóképzésből: *dad*, *tat* 'íz', *tatlî* 'édes' nyilvánvaló. Egyébként a török és magyar alakok hangtanilag is megfelelnek egymásnak, t. i. a magyar szóban eltűnt a szókezdő *d*-, *t*-; megvan azonban a *tet*-, *tetsz*- 'gefallen' szóban. L. ott.

¹**ég, íg** 'brennen' ~ török *jak*- 'égni, meggyúlni, nagyon felmelegedni' | *jaki* 'tűzrevaló'.

²**ég** 'Himmel, der obere Luftkreis' < *kék* 'blau' ~ török *kök* 'kék', *gök* 'ég'.

¹**éh** 'Hunger' | **éhes** 'hungrig' ~ török *aş* 'éhség' | *aşî* 'éhes'.

²**éh, ih, joh** 'das Innere' (a *joh* alak magyarázatául vö. *irgalom* és *jorgalom*) ~ török *iş*, *iç* 'belső rész'.

[A két utóbbi címszónak sem hangtestére, sem jelentésére nézve nincs köze egymáshoz; mindenesetre feltűnő azonban, hogy mindkét nyelvben kölcsönösen azonosan alakultak.]

éjszak 'Norden, Nord'. Az *éjszak* és török megfelelője között csupán fogalmi rokonság mutatható ki: *éjszak* < *éj* 'Nacht' + *szak* 'Richtung, Abschnitt'; éppígy: török *tünjak* 'észak' < *tün* 'éj' + *jaka, jak* 'irány, környék'.

ék, ík 'Keil, ein langer, spitziger, nagelförmiger Körper' ~ török *ik* 'szeg, dugó, csavar' | **iktat, ig-tat** 'einschalten, einlegen' ~ török *ik-* 'vetni, bevetni' *ikmek* 'vetés', *ekmek* 'kenyér' | *ikin, ekin* 'vetés' | *ike, ige* 'reszelő, fűrész' | *igne* 'tű, behatoló hegyes tárgy' (Számi bej).

él, il 'Schneide' | **éles** 'scharf, was eine Schneide hat' ~ tör. *bil* 'él' | *bile-* 'köszörlőni, élesíteni'.

ének, inek 'Gesang, Lied' | **énekel-** 'singen' ~ török *ün, ön, üng* 'hang, dal; énekelni'. [Tekintettel arra, hogy az ének a magyaroknál és egyéb ural-altajiaknál panaszos, szomorú hangokból áll (vö. *sırva vıgad a magyar*), kérdés, vajjon nem függ-e össze a magyar *ének, inek* a török *ın* 'panaszhang, ekhó' szóval.]

ép 'ganz, unversehrt' ~ török *ep* 'tökéletes; ügyesség' | *hep* 'mind, összesen, egészen' | *ep-eji* 'nagyon jó' (*epi* 'jó') | *epte-* 'tökéletessé, alkalmassá tenni, hozzáilleszteni'.

épít 'bauen, erbauen, auf-richten, herstellen' (alapjelentése: 'machen') ~ tör. *jap-* 'építeni, csinálni' | *japı* 'épület'. A török *japi-* rokon a magyar **gyepű** 'Umfriedung, Zaun', eredetileg 'fal'.

ér 'Ader' ~ török *ürek* 'ér, gyökér' | *jer, jir* 'hely',

tkp. 'üresség'. Vö. török *tamur, tamar* 'ér', magy. **gyomor** 'Magen'. Mindkét esetben az üresség fogalma jut kifejezésre; ugyanezt az esetet látjuk az *ér* szónál.

ér 'reichen, langen, ankommen, wert sein, reifen' | **érint** 'berühren' ~ török *er-* 'érni, elérni, megérni, érinteni'. Ide tartozik a magy. **ereszt** 'lassen, gehen lassen' ~ török *eristir-* 'odaértetni'.

érdem 'Verdienst, Würde' ~ török *erdem, ertem* 'ügyesség' | *erdemlik* 'érdemes'. Az *erdem* semmi esetre sem mongol szó, mint ezt többször feltették, hanem tiszta török eredetű eleme a magyar nyelvnek. Ilyenféle képzések igen gyakran előfordulnak a török nyelvekben, vö.: *jıldam* 'fürge' < *jıl* 'sebes, szél' + *dam* (képző); *öktüm* 'előny' < *ök* 'erő' + *tüm*; *sıjdam* 'síkos' < *sıj-* 'csúszni' + *dam*; *jordam* 'gyors, serény' < *jor-* 'sietni, menni' + *dam*. Ugyanígy: *er-* 'érni vmit' + *dem*.

érez 'fühlen, empfinden, verspüren'. (Az *ige* konkrét értelemben valamely kívülről vagy belülről jövő benyomásnak a megérzését, »hozzánk érését« fejezi ki.) ~ török *irış-*, *erış-* 'kiterjedni, elterjedni'. Amint az *érez* tkp. az *ér* 'anlangen' származéka, éppúgy ide tartozik az

- ért-* 'begreifen, verstehen' szó is. Vö. oszm. *erdir-* 'hozzáértetni, megmagyarázni'.
- ért, -érett* 'für, an der Stelle' (*értem* 'für mich', *érte* 'für ihn'). A locativusi *t* elhagyása után *ér, ír* alakot kapunk. ~ török *jer, jir* 'hely'. Az *ért* tehát tkp. azt jelenti, hogy 'helyében, helyett'. Vö. török *jeride, jiride* id. [L. a *gyanánt* szót, melynél ugyanezt a viszonyt látjuk.]
- ért* 'begreifen, verstehen' | *értelem* 'Sinn, Bedeutung' ~ tör. *erdir-* 'megértetni' | *aklīm erdi* 'eszem elérte', azaz 'megértettem'.
- ész* 'Verstand, Vernunft, Sinn' | *eszés* 'verständlich, vernünftig' | *eszmél-* 'sich entsinnen' ~ török *is, es, us* 'ész, értelem' | *eslik* 'értelmes' | *esle-* 'megértetni' | *uslan-* 'felvilágosítani' | *uslu* 'okos'.
- ét, éték* 'Speise, Gericht' ~ török *etük* 'étel' (a turkómánban, Machdumkuli dívánjában), | *et* 'étel, hús'. Az 'étel' és a 'hús' fogalmának azonosságára vö. magy. *hús* 'Fleisch' és török *aş, iş* 'étel'. Vö. *esz-ik*, *év* 'Jahr' l. iv.

F

- fagy* 'erfrieren, frieren' ~ török *soguk, sovuk, souk* 'hideg'. A hangtani viszony ugyanaz, mint a

- faj* ~ *soj* szónál. [Vö. még: *fakad-* ~ *szakad-*.]
- faj* 'Geschlecht, Gattung, Abstammung' ~ török *baj* 'nemzetség, faj' | *soj* 'nemzetség, faj, származás'. Vö. *fagy*.
- farkas* 'Wolf' ~ török *bork, burk, büri* 'farkas'. Amint a magyar *farkas* a *fark* szóból származik, úgy a török *kurt* 'farkas' szó is összefügg a *kujruk* 'fark' szóval.
- fárad* 'müde werden, ermüden' ~ török *har-* 'elfáradni'.
- fáz-* 'frieren' ~ török *buz* 'hideg, jég' | *buzla-* 'fázni'.
- fed, föld* 'decken, zudecken, verdecken' ~ ujjg. *böt-* 'befedni'.
- fej, fő* 'Kopf, Haupt, Oberhaupt' ~ török *bej, bi, bij* 'fejedelem, főnök, fő' (Számi bejnél = *baş*). A *bej* ma már mint testrész neve nem fordul elő, de hogy eredeti jelentése az volt, azt bizonyítja 1. a *paşa* és *beşe* 'főnök, fejedelem' szó, melynek a *baş* 'fej' szótól való származása kétségtelen; 2. az a körülmény, hogy a barátságra vonatkozó kifejezések szerkesztésénél épp úgy használták az összetételekben, mint más testrészneveket. Így: *koldaş* 'karbarát', *arkadaş* 'hátbarát', *kardaş* 'gyomorbarát', *imeldaş* 'kebelbarát', *bejdaş*, később *bektaş* 'társ, barát'.

fejér 'weiss' ~ török *bejaz* 'fehér'. A magyar szó eredeti alakja tehát nem **fehér**, hanem **fejér**.

fejez 'beenden' | **fejt-** 'auf-lösen' ~ török *başar-*, *bežer-* 'bevégezni, végrehajtani'. A 'bevégzés, végrehajtás' kifejezésének tehát mindkét nyelvben a 'fej' (*baş*) szó az alapja.

fék 'Halfter, Zaum, Zügel' ~ török *bik* 'kötélék' | *pek* 'erősen, nagyon' | *bag* 'kötél, kötélék' | *bügü* 'csomó, görcs'.

fél, fele 'halb, Hälfte, ~ török *böl-* 'osztani, szétosztani' | *bölük* 'rész, osztály'. Jelentéstani tekintetben vö. oszm. *jarım* 'fél', kaz. *jartı* id. < *jar-* 'hasítani'.

felhő 'Wolke' ~ török *bulut* 'felhő'.

fény 'Glanz, Schein, Vor-schein' ~ török *benğ*, *menğ* 'látszat, külszín' | *benğiz*, *menğiz* 'arc' | *benğze-*, *mirğze-* 'hasonlítani'.

féreg, fíreg 'Ungeziefer' ~ török *pürge*, *pire* 'bolha'.

fergeteg 'Sturm, Wirbelwind' ~ török *firtına* 'vihar'.

férj 'Gemahl, Gatte' ~ török *er* 'férfi, férj'. Hangtani tekintetben vö. **fér**- 'Raum haben' ~ török *er-* 'férfi'.

fészek, fezek (fiszek) 'Nest' ~ török *büzük* 'lyuk, mélyedés'. [Vö. **fűz**.]

feszít 'spannen' | **feszés** 'knapp, stramm' ~ török *bez-* 'undorodni' | *bas-* 'nyomni'. Az 'undorodás,

útalat' eredeti jelentése 'nyomás, kellemetlen érzés'.

fodor 'Falte, Krause' ~ tör. *potur*, *potor* 'fodor'. Ide tartozik még a magy. **pödör**- 'drehen, krümmen', továbbá *bodor*, *bodur* 'törpe, görbe'.

fog 'packen, fangen, fassen, haften' | **fogad-** 'aufnehmen, annehmen, geloben, sich an etw. festhalten' ~ török *bog-*, *bug-* 'szorítani, nyomni, elnyomni, erősen tartani' | *bogu* 'hurrok, csapda'. [Hogy mennyiben függ össze a **fog** ige a magyar **fog** 'Zahn' szóval ~ vö. török *tiş* 'fog' és *tiş-*, *teş-* 'átlyukasztani, szétvágni' — azt csak sejthetjük, de biztosan meg nem mondhatjuk.]

fogy 'abnehmen, zu Ende gehen' ~ török *bit-*, *büt-* 'elfogyni, végződni'.

fojt, fujt 'würgen, erwürgen, ersaufen' ~ török *bogdur-*, *boudur-* 'megfojtani'.

forog 'sich drehen, im Kreise sich bewegen' ~ török *firıl-* 'gyorsan körülfordulni' | *firıldak* 'csiga, pörgettyű' | *pur-* 'csavarni, fordítani' | *purul-* 'fordulni' | *purulgak* 'csavart, göndör'.

fosz-la- 'sich fasern, ausschleissen, sich abhăuten' | **fosz-t-** 'schleissen, schălen, abschălen' ~ török *pus* 'héj' | *pusul-* 'meghámozódni, héját levetni'.

fót, folt 'Lappen, Flick, Fleck, Maal' ~ oszm. *pot* 'ránc, folt'.

főz 'kochen' ~ török *püş-, piş-* 'főni'.

fuj 'blasen' ~ török *pula-, püle-* 'fujni' | oszm.

(Számi bej) *پول pul* 'fel-fujt, üveg'. Az oszm. *pula-* 'fujni' és *pul* 'üveg' viszonyát túkrözteti viszsza a magyar **üveg** 'Glas' viszonya a **fuvag** 'das Geblasene' szóhoz, mely utóbbi a szókezdő *f* eltűntetése után — vö. magy. **férj** 'Mann' ~ török *er* 'férj, férfi' — **üveg-gé** (< **füveg**) fejlődött.

fúl 'ersticken, ertrinken' ~ török *bogul-, boul-* 'megfúlni' | *pul-* (R.) 'megfúlni'.

fúr 'bohren' ~ török *bur-* 'fúrni, átfúrni, átlukasztani'. Ebből van a magy. **fúró** 'Bohrer' ~ török *burgu* 'fúró'; magy. **furulya** 'Flöte' ~ török *buru* 'cső, trombita'.

fű, fűv- 'Gras, Kraut, Gewächs' ~ török *böjü* 'növény'. A törökben 'csirázás, kihajtás' a szó alapjelentése, amint Számi bej nagyon helyesen fordítja *نشو و نمابولمق neşu ve numa bulmak*-kal. A magyarban tehát nem 'fű' az eredeti jelentés, hanem általában 'növény'. Vö. német *Gras* 'fű' ~ angol *grow* 'nőni'. Török *böjü* 'nőni': *böjük* 'nagy' = né-

met *Gras* 'fű': *gross* 'nagy'. Ugyanez a felfogás látszik a tör. *naj* 'nagyon', magy. **nagy** 'gross' és **nő-** 'wachsen' viszonyában.

fürt 'Locke, Haarbüschel' ~ török *pürçük* 'fürt' | *pür-çük* *saç* 'göndör haj'. Vö. *pursuk* 'ráncolt' < *pur-*, *pür-* 'fordulni, meggömbölni, felemelkedni'.

füst 'Rauch' ~ török *pus* 'Rauch, leichter Nebel' Számi bej szerint:

سپس és تومان.

fűz 'schnüren, zusammenziehen' ~ török *büz-* 'összszeszoritani, összenyomni, ráncolni' | *büzük* 'lyuk, összezsugorodott dolog'.

G

gágog 'schnattern, gackern' török ~ *gagala-* 'gackern'.

gagyog 'lallen, babbeln' ~ török *kekele-, gegele-, gege-* 'dadogni, gagyogni, kisgyerek beszéde'.

gaz 'Unkraut, schlecht', 1. **hazug**.

gazdag (R.: **kazdag**) 'reich, wohlhabend' (a szó *d*-je *g*-ből keletkezett, mint ez a törökből látható) ~ török *kazgan-, kaza-* 'nyerni, szerezni' | *kazanž* 'nyereség, haszon' | *kazgak* 'aki szerez, gazdag'. Ez utóbbi alak a magyar **gazdag** megfelelője. Lehetséges, hogy itt egy közös *-dak, -dek* képzővel van dol-

gunk, vö. magy. *tömér-dek*, *balga-tag*, török. *firil-dag* stb.

gebe 'Schindmähre, Aas' | **gebed-** 'verenden, krepieren' ~ török *gebe* 'terhes (schwanger)' | *geber-* 'meggebedni, megdöglenni'. A *geb-* alapjelentése 'megdagadni, feldagadni', melyből a 'meggebedni' jelentés nagyon jól érthető. Ide tartoznak még a következő magyar szók: **göb** 'Buckel, Höckel' | **göbe** 'Mutterschwein' | **göböly** 'Mastvieh'.

gége 'Kehle, Luftröhre' ~ török *gengiz*, *gegiz* 'az orrüreg és a gége közt levő cső'; pl. *gengizden sölje-* 'az orrából beszélni'.

gerinc 'Rückgrat' ~ török *geri*, *keri* 'hátrafelé, vissza'. Mind a magyar, mind a török szó származékszó és pedig mindkettőnek a tör. *gijnrü*, *kinrü*-ben keresendő az eredete.

gím 'Hirsch' ~ török *gijik*, *kijik*, *gejik* 'szarvas', általában 'vad'. A magy. **gím** valószínűleg **gijim*-ből származik és eredetileg egyáltalában 'vad'-at jelentett.

gomb l. **gömb**.

gomoly, **gomolyag** 'Knäuel, Ball, Kugelform' ~ török *gomalak*, *komalag* 'gomoly, csomó' | *komal* 'kerek, kerekesség, golyó'.

gond 'Sorge' | **gondol-** 'sinnen, denken, wännen' ~

török *kund* 'nehéz, fáradtságos'. Jelentéstani tekintetben vö. tör. *agri* 'fájdalom' és *agir* 'nehéz, súlyos'.

göbe 'Mutterschwein, Mastschwein' ~ török *gebe* 'terhes' (schwanger).

Göcsej [helységnév Zala megyében] ~ török *Köçe*, *Göçe* 'nomád', ma használt alakja: *göcebe* 'nomád' < *göc-*, *köc-* 'vándorolni, nomadizálni'.

gödény 'Kropfgans, Pelikan' ~ török *kotan* 'Pelikan'.

gög 'Stolz, Hochmut' | **gögös** 'hochmütig' ~ török *kevek*, *gevek* 'felfujt, üres, büszke' (Bábernél) | *güv-en-* 'magát elbizni'. A *gev-*, *kev-*, *güv-* tőszótagból állott elő egy **gö-vük* alak s ebből származik a magy.

gög.

gömb 'Kugel, Knauf' | **gomb** 'Knopf' | **gömbölyű** 'rund' ~ török *göbcek* 'kerék' | *kombur*, *kambur* 'kidudorodás, púp'.

gömbölyű 'kerek' ~ török *kumbalag*, *kumalag* 'kerek, kerekesség, sárgolyóbis' | *kombul* 'gomb', vö. magy. **gomb** 'Knopf'.

göndör, **köndör** 'kraus, lockig (jelentésénél fogva összefügg az előző címszóval) ~ török *künder* 'csúcs, csomó' (zászlón vagy lándzsán); vö. **kondor**.

görbe 'krumm, schief, schräg' | **görbül** 'sich krümmen' ~ török *körle-* 'keringeni, görbülni'.

gördül 'rollen' | **görge-** 'sich wälzen, rollen' ~ török *görleme, gürleme* 'gurulás, dörgés, zúgás'. Ide tartozik a magyar **dörög** és **zörög** 'donnern, pochen, poltern', továbbá a török *dirilti* és *zirilti* 'zúgás, dörömbölés', a ma már nem igen használt *diril-*, *ziril-* 'dörömbölni' igéből.

görény 'Iltis, Stinktíer' ~ török *girin* 'tarka vagy vörös szőrű nyestfaj'.

görög, dörög 'rollen, rauschen, lärmen, donnern' ~ török *görle-*, *dirle-* 'gördülni, zajt csapni'; > *görültü*, *dirilti* 'zúgás, láрма, zaj'.

gőz 'Dampf, Dunst' ~ török *kız, kızık* 'hőség, melegség'.

gőzü 'Spitzmaus' ~ török *köse* 'gőzü'.

gug-gol 'hocken, niederhocken' ~ török *kük-en-* 'letelepedni, lakni' | *kükenğ* 'lakos, letelepülés'.

gulya 'Herde' ~ török *juulak* 'gyűlés'.

gúny 'Spott' | **gúnyol-** 'verspotten' ~ török *kovun-*, *koun-*, *kogun-* 'üldözni, megtámadni'.

gügyü 'Garbe, Bündel' ~ török *küdü* 'kéve, gügyü'.

Gy

gyakor, gyakori, 'oft, häufig' ~ török *jok, jogun* 'sűrű' > *jogur-*, *jokur-* 'megsűríteni'. Jelentéstani tekin-

tetben vö. ném. *Häufige* és *häufig*. Ide tartozik a tör. *joguri* 'savanyú tej', tkp. 'sűrített tej'.

gyaláz 'schmähen, schimpfen' | **gyala** 'feig, gemein, nichtswürdig', pl. **gyala embere** 'eines gemeiner Mensch' ~ török *jal* 'meztelen, üres' | *jalağ* 'hamis, hiú, üres' | *jalğın* 'nyomorult' | *jalguz* 'elhagyott, egyedüli'. A 'meztelen, üres, gyalog, nyomorult, elhagyott' fogalmak a nomád embernek azonosak. Vö. a török szólásformát: *sen anıñ janında jajau kalırsın* 'te ömellelte gyalog (azaz 'szegény') maradsz'.

gyalog 'zu Fusse' ~ török *jajak*, tat. *žiali*, *žauli* 'gyalog'. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a *jal*, *žal*, *jaj* tőszótag *dal* 'meztelen, csupasz, üres, kopasz' alakban is megvan. Vö. *dal-kavuk* 'élősdí' (tkp. 'kopasz sipka') | *dal-taban* 'gyáva' (tkp. 'meztelen talp') | *dal-kılıç* 'csupasz kard' stb. Vö. **gyaláz**.

gyalom 'Fischergarn' ~ török *jilim*, *žilim* 'háló'.

gyalu 'Hobel, das zum Glätten gebrauchte Instrument' ~ török *jol-* és *jül-* 'kitépni, szakítani' | *jülki* 'borotva' | *jonga*, tkp. *jolga* 'gyaluforgács'. A *gyal*, *jal*, *jul*, *jül* a 'leszedés, simítás, gyalulás' közös fogalmát fejezik ki.

Köteggaz

gyám 'Stütze' ~ török *jam* 'segítő': *jam-at* 'váltott ló' | *jamak* 'segéd, inas' | *jama* 'kiegészítésre vagy javításra használt anyag, folt' | *jama-* 'kijavítani'.
gyanánt 'anstatt, für' ~ török *janında, janıda* 'helyett, gyanánt', tkp. 'helyén, oldalán'. Ez a szó nem az ótörökből származik, mert ebben az esetben *janıda*-nak kellene hangzania, hanem későbbi, nyugati török befolyásra mutat.

gyánta 'Harz, Colophonium'. Páriz Pápai szerint egy 'töviskóró', melynek gyan-táját *dragaganthum*-nak nevezik'. ~ török *janta, jantak* 'szúró, a ruhára ragadó növény, bogács'. Innen a *jandak* tkp. 'rátapadó' név. Az is lehetséges, hogy a növény nevét cserélték fel a rajta termő gyantával.

gyanú 'Verdacht, Argwohn' | **gyanakod-** 'misstrauisch sein' | **gyanít-** 'vermuten, presumieren' ~ török *jan-gaz* 'aki mindig panaszkodik és elégedetlen; roszkedvű' | *jan-gazlık* 'bizalmatlanság, gyanú' | *arg-, jarg-,* 'sejteni'. Számi bej az elavult *an* 'ész, értelem' főnévből származtatja ezt az igét s ezt a feltevést megerősíti az *argsiz* 'hirtelen' szó, melynek eredeti jelentése 'gondolat nélkül, anélkül, hogy arra gondolt volna'.

gyapju 'Wolle', tkp. 'Hülle, Decke' ~ török *jap-* 'befedni, eltakarni' | *japak* 'a juh téli gyapja' | *japuk* 'gyapju, takaró'.

gyapon- 'sich ereifern, sich anschicken, sich sputen' ~ török *japın-* 'felkészülni, nekitüzesedni, buzgólkodni, hozzáfogni'. A **gyapon-** csak a régi magyar nyelvben fordul elő s nem egyéb, mint a török *jap-* 'csinálni', *japın-* 'csinálódni' kölcsönvétele.

gyapor 'Myrrhenkraut' | **gyopár** 'Rohrkraut' ~ török *jopar* 'mosusz', általában 'illatos növény'.

gyarapod- 'zunehmen, wachsen, sich vermehren' ~ török *jara-* 'hasznosnak, alkalmasnak lenni'. Az egyeztetés jelentéstani tekintetben talán kissé merész, de hangtani tekintetben kifogástalan.

gyarat 'krämpeln', tkp. 'feste Körper auseinander-reissen' ~ török *jar-* 'szétvágni, kettévágni' | *jarıl-* 'szétvágódni, megsebesülni' | *jarat-* 'szétszedni, szétvágni, megsebesíteni' | *jara* 'seb, vágás' | *jarık* 'elkülönített, sebesült'. Ide tartozik a török *jargu* 'ítélet, ítéletmondás' (a per szétválasztása) továbbá *jargučak* 'malom', azaz 'eszköz a mag szétmorzsolására'.

gyarló 'schwach, gebrechlich, armselig' ~ török

jarlık 'szegény, gyenge' | *jarlı* 'nyomorult, szegény'.
gyárt, **gyarat** 'verfertigen, ausarbeiten, machen' ~ török *jarat-* 'teremteni, gyártani, készíteni'.
gyász 'Trauer, Betrübnis, Leid' ~ török *jas* 'gyász'. Véletlenség, hogy a török *jas* azonos alakú az arab *ja'as* (török kiejtéssel: *jees*) szóval. Ugyanez a véleménye Számi bejnek is.
gyatra 'elend, nichtswürdig' ~ török *jatra* 'idegen' < *jat* 'idegen' + *ra*. (Vö. *ič-re* 'benn', *tašra* 'künn'.) A jelentésbeli különbség nem állja útját az egyeztetésnek, mert Keleten az 'idegen' és a 'nyomorult' azonos fogalmak. Vö. *garib* 'idegen' és 'szegény'.
gyáva 'feige, unbehilflich' ~ török *jaba*, *java* 'haszontalan, gyenge' | *jaba* 'elgyengülni elfáradni'.
gyékény 'Binsendecke, Matte, Decke, Binse' ~ török *jeken*, *jegen* 'gyékény, káka'.
gyenge 'schwach' | **gyengít** 'schwächen' ~ török (kaz.) *jenge* 'új, fiatal' | *jengi* id. | *jengil*, *jöngül* 'gyenge, könnyű (súlyra)' | *jengilt-* 'megkönnyíteni'.
gyep, **gyöp** 'Rasen, Wasen', tkp. 'rét, legeltetőhely, ahova az állatot legelni hajtják' ~ török *jem* 'takarmány'. Vö. **legelő**.
gyeplő 'Lenkseil, Leitseil' ~ török *jeplük*, *jeplik* 'kötél' < *jep*, *jip* 'kötél',

melyből eredetileg a gyep-lőt készítették.
gyepü 'lebendiger Zaun, Hekke, Umzäunung. Umfriedung' ~ török *japı* 'épület, fal'. A szó eredeti jelentését a török szó tükrözteti vissza. A magyar **gyepü** későbbi kölcsönvétel eredménye.
gyér, **gyír** 'schütter, weit-schichtig', szűkebb értelemben 'messze egymástól' ~ török *jırak* 'sovány, gyér, vékony' | *jıra-* 'soványodni' | *jıran-dır-* 'gyéríteni, ritkítani'. A *jır* ellentéte *tok* 'kövér, zsíros'. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a török *sejr-ek* 'gyér, ritka' szót sem.
gyerek, **gyermek** 'Kind' ~ török *jauruk*, *jauri*, *jauru* 'az állatok kicsinye', de az embernél is használatos: *gel jaurım!* 'gyere gyermekem!' | *jaurıla-* 'megfiadzanı'.
gyertya 'Kerze, Licht'. A szó kivételes hangrendi állapota arra enged következtetni, hogy régebben ***gyártya**-nak hangzott s ebben az esetben ~ török *jarut-* 'világosságot terjeszteni, világítani'.
gyík 'Eidechse' ~ török *gijk* 'vad', általában 'vad állat'; pl. *gijk oglak* 'vadkecske'.
gyolcs, **gyócs** 'Leinwand' ~ török *japuči*, *jabuči*, *jauči* 'takaró' < *jap-* 'betakarni, befedni'. Mivel a

kfn. nyelvben 'vászon' és 'kendő' azonos fogalmak s Tirolban ma is a *Tuch* szót használják *Leinwand* helyett s mivel a 'kendő' és 'takaró' azonosak, jelentéstani tekintetben nem lehet kifogás az egyeztetés ellen.

gyom 'Unkraut' | **gyomlál** 'jäten' ~ török *jom*, kaz. *jom* 'gyom'. Nem egyéb ez, mint a *jaman* 'rossz. haszontalan' szónak a tőszótagja, mely úgy látszik, önállóan is használatban volt.

gyomor 'Magen, das Innere eines Körpers', vö. **föld** **gyomra** 'das Innere (Magen) der Erde' ~ török *tamur*, *tamır* 'ér, a test belső edényei, az érc ere'.

gyón 'beichten' < *javon*-l. jó.

gyors 'schnell, eilig, geschwind' ~ török *jüri*, *jori* 'sietni, futni' | *joriş*, *jüriş* 'futás, versenyfutás' | *jordam* 'gyors', vö. *ildam* 'gyors' az *il* 'sietni, futni' igetöböl. A magyar **gyors** kétségtelenül török kölcsönszó és pedig a konkrét török szónak absztrakt mása.

gyök 'Wurzel' ~ török *kök*, *gök*, *gük* 'gyökér'. A *g* ~ *k* váltakozásra vö. csag. *kök* ~ oszm. *gök* 'ég'.

gyömöz, **gyömröz** 'stopfen, stampfen' ~ török *göm* 'elásni, eldugni, bedugni' | *gömür*-, *kömür*- 'elásni, eldugni'. Ide tartozik a

gömüş, *kömüş* 'ezüst', tkp. 'érc', azaz 'ami el van ásva'. Vö. magy. **ásvány**.

gyömöszöl 'stopfen, stampfen, hineindrücken' ~ *jumuş*- 'lassan nyomni'. Ebből származik a török *jumuşak*, *jumşak* 'puha', tkp. 'szétnyomott, szétzúzott'.

gyöngy 'Perle' ~ török *jınzū*, *inzi* 'gyöngy'. Etimológiája szerint 'valami kis dolog' < *in*, *inş* 'kicsi, csinos'.

gyönyör 'Wonne, Vergnügen' ~ török *jöngül*, *göñül*, *köñül*, *göñgöl*, *köñgöl* 'kedély, szív, kedv, akarat, öröm'; pl. *göñüllü* 'bátor, elszánt' | *göñülle*- 'nagyon kívánni, óhajtozni'. A török *göñül* 'szív' szó tehát csak absztrakt értelemben veendő, a konkrét szó t. i. erre a fogalomra *jürek* és *tıl*. Ugyanezen a véleményen van Számi bej is, kinek szótárában a *göñül* első jelentése: *insaninı hissiat merkezi*, azaz 'az emberi érzések középpontja'. A 'szív' tehát az ural-altajiaknál az emberi érzések középpontját jelenti.

gyötör 'quälen, martern, plagen' ~ török *juda* 'kínozni, emésztetni' | *judur*-, *jutur*- 'kínozni' | *kötür*-, *götür*-.: *kötürüm* 'öregség vagy hüdés következtében beállott gyengeség, mozdulatlannak lenni betegségtől vagy fájdalomtól'.

A **gyöt-** és **göt-, köt-**tel függ össze a tör. *jot* 'kór'. **győz** 'siegen, im Stande sein, bestreiten' ~ török *jeg*, *fej* 'jó, derék, kiváló' > *jegüz-*, *fejüz-* 'kiválónak lenni, felülmúlni, legyőzni'. Ide tartozik még az oszm. *jauz* 'heves, hatalmas, erős'.

gyúl 'sich entzünden' | **gyujt-** 'anzünden' ~ török *guj-*, *güj-* 'égni, gyuladni' | *güjdür-* 'meggyujtani' | *güjül-* 'meggyuladni'.

gyúr 'kneten' ~ török *jogur-*, *jour-* 'gyúrni, dagasztani, összekeverni'. Ide tartozik a magyar **gyúr-** 'knit-tern'.

gyül 'sich versammeln, zusammenkommen' | **gyüjt-** 'sammeln, zusammenbringen' ~ török *jigil-*, *ijil-*, *jül-* 'gyülni, összegyülni' | *jüliš* 'gyűlés' ~ magy. **gyűlés**.

gyűlöl 'hassen, anfeinden' ~ török *jaula-*, *juula-* 'ellenségkép viselkedni, hadakozni' < *jau*, *juu* 'ellenség, ellenségeskedés'.

gyümölcs, gyümölcs 'Obst, Frucht' ~ török *jimiş*, *jemiş* 'gyümölcs'; alapjelentése szerint 'étel'.

gyűrű 'Ring, Fingerring' ~ török *jüzük* 'gyűrű'. A magy. **gyűr-**, **jür-** alak a régibb, mint ezt a tör. *jürük* 'kóborló', tkp. 'körüljáró' bizonyítja. A *z* ~ *r* váltakozást mutató szavaknál a magy. **gyűrű** (~ tör. *jüzük*), **tenger**

(~ tör. *tengiz*), **iker** (~ tör. *ekiz*) bizonyára a régibb és eredetibb alakok. **gyűszű** 'Fingerhut, Nähring' ~ török *jüzük* 'gyűszű'.

H

hab 'Schaum, Welle', tkp. 'felduzzadt' (nagy terjedelmű, de csekély súlyú testről) ~ török *kab*, *kaba* 'duzzadt, dagadt' (á. é. 'goromba, műveletlen') | *kabak* 'üres' (Radl. II. 436.)

habar 'rühren, sprudeln, querlen' | **habaré** 'das Aufgerührte' ~ török *kabar-* 'felpuffasztani (Számi bej szerint: egy testet megnagyobbítani, anélkül, hogy súlyát növelnénk), felduzzadni, feldagadni, felemelkedni' | *kabart-* 'fel-fujni, felkavarni' | *kabarık* 'kavarék, habarék'. Vö. **háború** 'Krieg'.

háború 'Krieg, Unfriede' | **háborog-** 'unruhig sein, gähnen'. Jelentésénél és hangalakjánál fogva a *hab* szó családjába tartozik, tehát a 'háború' fogalma a 'fel-lázadás, felkelés' fogalmával függ össze. ~ török *kabartı* 'feldagadás, felemelkedés, lázadás, nyugtalanság'. A magyar szó minden tekintetben pontos megfelelője a török *kabaruk* 'dült állapot' szónak. **had** 'Krieg, Armee'. Eredeti

jelentése : 'törzs, nemzet-ség, család', ezért gyakran többesben: *hadakat toborozni* 'Stämme, d. h. Armee rekrutieren'. A *had* alatt általában a sereg egy tagja, része vagy sora értendő. ~ török *kat* 'sor, oldal, szárny, réteg, csatasor' | *katar-*, *katarla-* 'sorbaállítani'.

hág 'steigen, schreiten' ~ török *ag-* 'felszállni, a magasba emelkedni' | *agaru* 'felfelé' (vö. *içerü* 'be', *dışaru* 'ki').

hagy 'lassen, zulassen, zurücklassen, aufhören, liegen lassen' ~ török *koj-*, *ko-* 'tenni, helyezni, hagyni, engedni'.

haj 'Haar' ~ török *kıl* 'Haar' | **hajadon** 'Mädchen, barhaupt; jemand, dessen Kopfbedeckung nur aus den Haaren besteht'. (A nomádoknál ugyanis a leány sem főkötőt, sem semmi egyebet nem visel a fején.) > ? **haja** + **don** (~ csagat. *ton*, *don* 'cicoma, ruha, terítő').

háj 'Schmer, Fett' ~ török *jag*, *jā* 'zsír'.

hajnal 'Morgenröte, Morgenhelle' ~ török *koj-aş* 'nap' < **koj* 'fény, világosság' (vö. még *küj-* 'égni'). A magyar szó tehát eredetileg egy török adverbiumra megy vissza: *kojin*, *kojan* 'világosan, fényesen' s amint a **regg** szóból lett a **reggel**, ugyanúgy alakult az eredeti *kojan-*ból *kojnal*,

hajnal. Ugyanez a gondolatmenet van meg a török *gün agrısı* 'hajnalpír' kifejezésben, melynek eredeti jelentése: 'napszürkület, nap-világosodás'. Vö. még magy. **hugy** 'Stern', melyben szintén a világosság, ragyogás fogalma van.

hajó 'Schiff' ~ török *kajuk* 'hajó, csónak' < *kaj-* 'csúszni'.

hajol, **hajla-** 'sich biegen, sich neigen' ~ török *kaji-*, *kajil-* 'hajolni'. Ide tartozik a **hajt** 'umbiegen, umwenden' ~ török *kajt-* 'megfordítani'.

hajt 'treiben, jagen' | **hajdu** 'Haiduk, Trabant' (nom. agentis < **hajt-**) ~ török *ajda-*, *ajta-* 'üzni, kergetni' | *hajda-* id.

hal 'sterben' ~ török *öl-* 'sterben'.

hall 'hören' ~ török **kul-* 'hallani' > *kulak* 'fül', tkp. 'a halló testrész'. A török nyelv többnyire rendeltetésük szerint nevezi el a testrészeket. Így: *atak* 'láb' < *ata-* 'lépni'; *el*, *al* 'kéz' ~ *al-* 'venni'; *auz*, *aiş* 'száj' < *aj*, *aç-* 'kinyitni'; *tiş* 'fog' ~ *tiş-* 'átlyukasztani' stb. — A **kul-* igéhez tartozik még a *kul* 'szolga' szó, vö. ném. *hören* és *hörig*.

hál 'übernachten, über Nacht bleiben' ~ török *kal-* 'maradni, visszamaradni, megállani, lakni'. Vö. **halaszt-** 'aufschieben, jem.

zurückhalten' ~ tör. *kal-dır*- 'visszatartani'.
halk 'leise, still, sacht' ~ török *alık*, *aluk* 'csendes, szomorú, roszkedvű'.
háló 'Netz, Garn' ~ török *ag*, *ā*, *av* 'háló' | *avla*-, *āla*- 'hálóval fogni, vadászni' ~ *ālav*, *aulav* 'vadász; az eszköz, mellyel vadásznak, azaz a vadat fogják'. A **háló** tehát nom. agentis az *avla*-, *aula*- 'vadászni' igéből. Vö. még oszm. *avlag*, *avla*o 'vadászóhely'.
halom 'Hügel, Haufe, Menge' | **halmoz**- 'anhäufen, aufhäufen' ~ török *alaj* 'rakás, magaslat, fennsík' *kalın* 'sűrű, tömeg' | *kalım* 'a házassági ajándék öszszege, rakás' | *kala*- (Bábernél) 'felhalmozni' | *kala*- (kaz.) 'felhalmozni, egymásra tenni' | *kalım* (kaz.) 'felhalmozás'. [A német *Holm* és magy. **halom** hasonlósága véletlen.]
hályog 'Schuppen, Staar', tkp. 'Hülle, Decke' ~ török *kajak* 'takaró' | *kojak* 'páncél' | *kalig* > *kalgan* 'pajzs' | *kalga* 'faajtó'.
hám 'Pferdegeschirr, Trage-seil'. (Jelentéstani tekintetben vö. **gyeplő**.) ~ török *kam*- 'kötni' | *kamēi* 'ostor' (fonálból) | *kamal* 'ostrom, bekerítés'.
hambár 'Kornboden' ~ török *ambar*, *anbar* 'hom-bár'. Arab-perzsa eredetű szó; van *hambar* alakja is.

hamis 'falsch, unecht' ~ török *kamaş*, *kamiş*- 'kápráztatni, megcsalni' (tkp. 'varázs által megkötni'). Vö. magy. **báj** ~ török *böjü* 'varázs' ~ török *bag* 'kötelék'. Az ismeretes szólás: *göz kamaştır*- 'a szemet kápráztatni' eredeti jelentése: 'a szemet vagy látást megkötni'.
hamu 'Asche' l. **homok**.
handa-banda 'das unsichere Hinundhergreifen, unstet, unsicher' ~ török *anda-bunda* 'itt és ott, változó, nyugtalan'. A *h* szókezdőre vö. magy. **hambár** ~ török *ambar*, török *öl* és *höl* 'nedves', *öküz* és *höküz* 'ökör'.
hang 'Laut, Schall, Stimme' ~ török *oṅ*, *oṅ* 'hang' | *oṅgle*- 'hangosan kiáltani' | *oṅgli* 'híres'.
hangya 'Ameise' ~ török *karınça*, *karınçga* id.
hány? 'wie viel?' ~ török *kança* 'hány? mennyi?' < *kaj* 'mely? milyen?' + *ança* (adverb.). A *kaj* a törökben számos összetételben megtalálható: *kajda* ? 'hol?', *kandin* ? 'honnan?', *kajsi* 'mely?' stb. Ugyanez látható a magyar **hogy?** 'wic?', **hol?** 'wo?' és **hány?** 'wie viel?' szókban.
hány 'sich erbrechen, werfen' ~ török *kaj*- 'hányni'. Míg a magy. **hány**- és a tör. *kaj*- a 'brechen' és 'werfen' fogalmakra vonatkoznak, van a magyar-

nak egy speciális szava: **okád-** 'erbrechen', mely csak a török *okla-* 'dobni' szóval hozható kapcsolatba.

hanyag 'nachlässig' 1. **hanyatt**.

hanyatt 'rücklings' (**hany-** + loc. **-att**) ~ török *koj-un* 'hanyatt'. A török *kojun* tkp. adverbialis alak s első része (*koj*) pontosan megfelel a magy. **hany-**-nak, mely a magyarban még egyéb szókban is felfedezhető. Így: **hanyag** 'nachlässig, zurückgeblieben' | **hanyatla-** 'vernachlässigen, zurückbleiben'. A törökben még csak a *jüzi kojun* 'arccal lefelé' kifejezésben fordul elő.

harag 'Zorn, Grimm, Wut' ~ török *karak* 'rablás, kifosztás' | *kargaş* 'veszekedés, perpatvar' | *kargiş* 'átok' | *kargaşa* 'civakodás' | *karga-* 'kegyetlenkedni'.

harang 'Glocke' ~ török *konçoru* (R.) 'harang'.

hare 'Streit, Kampf' ~ török *kargaş* 'ütközet, veszekedés' | *kariş-* 'veszekedni, harcolni'.

hárít 'entfernen, wegnehmen, beiseite schaffen' | **hárul-** 'von selbst wegfallen, sich von selbst entfernen' ~ török *arít-* 'tisztítani, eltávolítani' | *arıl-* 'tisztulni'.

harkály, harkáj 'Specht' 'Baumhacker' ~ török *kar, kal, karkara* 'darufaj nagy

fejdísszel, melynek tollát régebben az ércsisakon díszül viselték'.

hárs 'Linde' ~ török *arça* 'hárs'. (Báber.)

has 'Bauch', tkp. nem az illető testrészt, hanem annak alakját, formáját jelöli s eredetére azonos a magy. **kas** 'Korb, Wagenkorb' szóval. Vö. ném. *Bauch* és *Bausch*. ~ török *kaş* 'magaslat, domb, daganat' | *kaşan-* 'felemelkedni, feldagadni, ellenkezni, megbokrosodni'. A tör. *karın* 'has' szintén az 'üres' fogalmát rejti magában, éppúgy, mint a magy. **gyomor** 'Magen', mely a tör. *tamur* 'ér, üresség' szóval van közeli rokonságban.

hasít 'spalten, zerkleben' | **hasad-** 'sich spalten' ~ török *kaş* 'vakarni, szétvakarni' | *aç-* 'kinyitni' | kirk. *aş-* id.

hason 'gleichartig, ebenartig, ähnlich' ~ török *aş* 'társ, barát'. Adverbiumraggal (*-on, -un*): *aşun* 'hasonló, páros'.

haszon 'Nutzen, Vorteil' | **használ** 'nützen' ~ török *kazan-* 'nyerni' | *kazanç* 'nyereség' | *asig* 'haszon' | *asî* id. | *asılan-* 'hasznot húzni'.

¹**hat** 'sechs' ~ török *altî* 'hat'.

²**hat** 'hineindringen, durchdringen, vorwärtskommen', tkp. 'bewegen, erreichen, treffen' ~ török *kat-na-* 'fels alá járni, mo-

zogni, utazni, előrejönni' | *katnašik* 'út, átjárás'. Az igető csak a legősibb ural-altaji nyelvben, a magyarban maradt meg tisztán.

³-**hat**: a lehetőséget, képes-séget kifejező igék képzője | *hatalom* 'Macht, Gewalt' ~ török *kat* 'erős, heves' | *katig* 'kemény, erős, nagy' | *katil-* 'erőssé, hatalmassá lenni' | *katılık* 'erő, hatalom'.

hát 'Rücken, Buckel' | **hátra** 'zurück' ~ török *kat* 'hát' (ujg.) | *katra* 'hátra, vissza'; vö. *ičre* 'benn', *ič* 'belső rész'; *tašra* 'kinn', *taš, tiš* 'külső rész'. Ugyan-ilyen alak a török *kirü, kerü* 'vissza', eredeti-leg *kinrü* < *kin* 'hátsó rész'.

hattyú 'Schwan' ~ török *kogu, kugu* 'hattyú'.

hazug 'falsch, irrtümlich' ~ török *az-* 'az utat elveszteni, tévedni' | *azik* 'téves, hamis; tévedés' | *azik-* 'eltévedni'. Az *az-* és *haz-*al függ össze a tör. *az* 'kevés, csekély' és *jaz-* 'hibázni', továbbá az oszm. *az-* 'elromlani, rosz-szá lenni'. Ebbe a családba tartozik még a magy. **gaz** 'Unkraut; schlecht, nichtswürdig'.

hegedű (R.): **hedegü** 'Geige, Violin' ~ török *öt-, öd-* 'énekelni, hangzani' < partic. *ödegen*, tkp. 'éneklő, hangzó'.

hegy 'Berg, Spitze' ~ török

už, üž, üč 'hegy, csúcs'. A török *dag* 'hegy' a 'fel-duzzadás' fogalmát fejezi ki, vö. magy. **dagad** 'anschwellen'.

héj, híj 'Schale, Rinde, Fruchthaut' ~ török *kij* 'szél, part, határ'. A magy. **héj** és tör. *kij* jelentésbeli viszonya tükröződik a ném. Rand 'szél' és Rinde 'hély' szókban.

héja 'Falke, Habicht' ~ török *kej* 'vadász- vagy ragadozómadár' | *kajın* 'keselyű'.

hely 'Ort, Platz, Raum, die Stelle' | **helyébe** 'anstatt, an seiner Stelle' ~ török *el, il* 'haza, nép'; pl. *Rumeli* 'a görögök hazája', *Choža ili* 'a hoža hazája'; *Tekke eli* 'a tekke földje', stb. A 'haza' és 'nép' azonossága jobban érthető, ha tudjuk, hogy a nomádok a folytonos kóborlás közben letelepedésüknek egy-egy helyét népvagy törzsnevről nevezik el. Megemlíthető továbbá, hogy valamint a tör. *el, il* nemcsak 'haza' és 'nép', hanem 'béke, nyugalom' értelemben is ismeretes, éppúgy a magyarban: **helyes** 'richtig, niedlich, gut', azaz 'akinek hazája van; helyi'.

henye 'müßsig, faul', meta-tézis útján < **enyhe** (l. ott).

here 'Drohne, Brutbiene' ~ török *ari, eri* 'méh'. A magy. **méh** szó későbbi

eredetű; nem egyéb, mint átvétele a kfn. *bie* 'méh' szónak.

herél 'kastrieren, verschneiden' ~ török *arıl-* 'gyengültni, tisztulni'. Vö. még mongol *ere* 'herélt', *ere morin* 'herélt, ló'.

hét, hetü 'sieben' | **hetven** 'siebzig' ~ török *jeti* '7' | *jetben* (alt.) '70'

hév, hé, hő 'Hitze, Wärme' ~ török *kuj-, gūj-, küj-* 'égni' | *kaj*, a *kajna-* 'főni, forrni' ige tőszótagja. Önállóan a *kaj* 'hőség, meleg' jelentésben nem fordul elő. Még több világot vetnek a rokonságra a következő szók: oszm. *kej*, *kōj* 'a seb tüzelése', alt. *kūj-* 'égni', *kōō*, *kūō* 'égés'.

hí, hív 'rufen, nennen, be-rufen' ~ török *kīj*, *kījgi* 'hívás, kiáltás' | *kījgir-* 'hívni, kiáltani' | *kīgirzim* 'mér föld', azaz 'ameny nyire a hang, a hívás elhatol' (vö. *čakirim* < *čagir-* 'hívni') ~ magy. **kéj, kégy** 'Meile, Stadium'.

A távolságnak eféle elnevezése természetesen csak a nomád életből magyarázható. Magától értetődik, hogy a magy. **kégy** szót a nyelvhasználat már rég nem ismeri.

hi, hí (R.: *hívon*, *hévon* 'umsonst, leer') 'Mangel' > **hián** 'minus' | **hiány** 'Mangel' | **hiába** 'umsonst' | **hiu** 'eitel, leer' ~ török *kij-* 'nem kímélni, meg-

csorbitani, feláldozni, megsemmisíteni' | *kijil-* 'hiányossá, gyengévé lenni' | *kijim* 'kimerülés, elgyengülés'.

híg 'flüssig, dünn' ~ török *ik-* 'folyni, csurogni' | *ikik* 'folyékony, híg'.

hím 'gestrickter Zierat, Bild, Vorbild, Muster' ~ török *gim*, *kib*, *gib* 'kép, minta', mely ebben a formában ma már nem használatos, de eléggé ismert a *gibi*, *gimi* '-képpen, hasonló' szóban.

hin-, hisz 'glauben' ~ török *in-, an-, in-an-* 'hinni' | *inam* 'hit' | *inančli* 'hivő'.

hír 'Ruf' (vö. **hi-, hív-** 'rufen') ~ oszm. *xir* 'hívás'; *xirsiz* 'tolvaj'; *xirli-mi*, *xirsiz-mi* ? 'ismert-e vagy ismeretlen?' Számi bej az arab-török *xajrsiz* 'jóság nélküli' szó elferdítésének tartja; elfelejti azonban az oszmánliban általánosan ismert *xirla-* 'hívni, kiáltani' szót, melynek *xir* töve az alt. *kij*, *kijir*-ra emlékeztet.

hitvány 'schlecht, gering' ~ török *kuduwan* (kirk.) 'gonosz, káros' < *kudur-* 'megbolondulni'.

hiuz 'Luchs' ~ török *üs* 'hiúz'.

hó, hav- 'Schnee' ~ török *kar* 'hó' | *kaj* 'havas eső' > *kajış* 'havas eső', vö. *kış* 'tél'. Vö. ném. *Wind* és *Winter*.

hód 'Biber' ~ török *konduz* 'hód'.

hogy? 'wie?' | **hogyan?** 'wie so?' | **hová?** 'wohin?' ~ török *kaj?*, *haj?* 'mely?' | *kajan?* 'hová?' | *kajda?* 'hová?' | *kajdag?* 'hogyan?'

hola (R.) 'gewisse Farbe eines Pferdes' ~ török *kola*, *kula* 'barna, fakó'. (Munkácsi B. egyeztetése.)

hólyag 'Blase' ~ török *kovuk* 'üres' | *kovul-* 'üregessé lenni' | *kovulak* 'üres hólyag' | *kovluk* 'üreg'.

homály 'Dunkel, Dunkelheit', 1. **komoly**.

homlok 'Stirn, Vorderteil' ~ török *ön* 'elöl, elülső rész' | *önlük* 'homlok'. Vö. oszm. *aln* 'homlok' ~ *al* 'elöl', perzsa *pišane* 'homlok', ~ *piš* 'elöl'. Amint a **homlok** és az *önlük* az arc kiemelkedő részét fejezik ki, éppúgy a *borun* 'orr', vö. *borun* 'hegyfok'.

homok 'Sand' ~ török *komuk*, *kum* 'homok' | *kumluk* 'homokos hely'. Kissé talán merész egyeztetés, de idetartozónak gondolom a **hamu** (HB: **chomuv**) 'Asche' szót. Az ismeretes török nyelvek a perzsa *kul* szóval fejezik ki a hamut. E szó perzsa eredetét azonban nem tarthatjuk kétségtelennek, vö. vogul *χulim* 'hamu', mely régebbi tör. *kul*-ra enged következtetni.

homorú 'concav, hohl' ~ török *kobur* 'kivájni' | *koburuk* 'üres'. L. **koporsó**.

hon 'Heimat, Vaterland' ~

török *kon* 'lakás, tartózkodás' (Abulgázi). A *kon*-egyébként közismert mint igető 'letelepedni' (< *ko-*, *koj-* 'helyezni'), ebből: *konak* 'lakás', *konuk* 'vendég'. L. **idegen**.

hón (tévesen: 'Achsel, Achselhöhle') 'Arm' ~ török *kol* 'kar'. Vö. *hóna alá venni* 'unter den Arm', azaz 'in Schutz nehmen'. A **hón** mai használatának megfelel a tör. *koltuk*, vö.: *koltuk altına almak* 'hóna alá venni', azaz 'megvédelmezni'.

hóri 'hoch' (**hórihorgas** 'hochbeinig') ~ török *ori*, *uri* 'magas, emelkedett, hosszú' | *urun* 'magaslat, csúcs'.

horkol 'schnarchen' ~ török *korgıra-* 'horkolni' (Radl. Wb. II. 573.).

horog 'Hacken' | **horgon** 'Anker' | **horgász-** 'angeln' ~ török *argak*, *ırgak* 'horg' | *ırgı-*, *argı-* 'horgászni'.

hossz 'Länge' | **hosszú** 'lang' ~ török *usun* (ujg.) 'hosszú' | *uzun* id. | *os-*, *us-* 'nőni, hosszú lenni' | *ösüm* (kirg.) 'növény'. Ide tartozik a magy. **húz-** 'ziehen' azaz 'verlängern', tör. *uzak* 'messze', kaz. *uzak* 'hosszú'.

-hoz (-hez, -höz) 'zu, nach' ~ tör. *öz* '-hoz' | *kaş* '-hoz, mellett'.

hökken 'stutzen' ~ török *örken-* 'a félelemtől visszahúzódni' | *örkek* 'félénk'.

hős 'Held, heroisch, tapfer' ~ török *koç* 'bátor, hős': *koç adam* 'bátor, vitéz ember' | *koşak* 'vitéz' | *koşa* 'férj'.

húd, hugy 'Urin', tkp. 'Guss, Ergiessung' ~ török *kuj* 'önteni'.

hugy (R.) 'Stern' ~ csagat. *kuj*, *kujas* 'nap'. Ide tartozik még a magy. **hód** (újabb alakja: **hold**) 'Mond' tkp. 'világító test' < *kuj*, *koj* 'fényleni, világlni'.

húr 'Saite', tkp. 'Band, Strick' ~ török *kur* 'kötél, kötelék' (*uç-kor*, *iç-kur* 'nadrágkötő', *diz-kur* 'térdkötő') | *kur* (kaz.) 'öv' | *kurla* 'övet kötni' | *kurşak* < *kuşak* 'öv'. Össze-
függ ezekkel a magy. **hurok** 'Schlinge', kirg. *kuruk* id., *uruk* id.

hurok 'Schlinge', l. **húr**.

hús 'Fleisch' ~ török *aş*, *iş*, *uş* 'étel, fogás'. E szó rendkívül fontos momentumot foglal magában az ősi magyar és töröktatár kultúrára vonatkozólag. Amint ma Közép-Ázsiában csak a húsból és rizsből álló főételt nevezik *aş*-nak, azaz 'étel'nek, éppúgy volt ez a régi időben a hústra vonatkozólag, melyben az 'étel, táplálék' fogalma van. A régi magyarok egész bizonyosan húsevők voltak. **Vőét, étek**.

húz 'ziehen, anziehen'. Eredeti jelentése nem a 'trahere', mint inkább a 'meg-

hosszabbítás, kiterjesztés, kiszélesítés' fogalmával függ össze. ~ török *uza* 'meghosszabbodni, húzódni, kiterjedni, időben elhúzódni, tartani' | *uzat* 'meghosszabbítani'.

hű, hűv 'treu, ergeben' ~ török *güv*-, *güven*- 'bízni, hinni'. A *güv* a törökben csak mint igető fordul elő s a *kük*, *kök* 'szilárd' szón alapszik.

hűs, hűvös 'kühl, kalt' ~ török *üş* > *üşün*- 'fázni' | *üşü*- 'fagyni' | *üşüt*- 'lehűteni'.

hüvely, hüvej 'Scheide, Hülse, Hülle' (tkp. a test 'külső', tehát i d e g e n része ~ török *güvem*, *güven* 'takaró, páncél; a ló vastakarója' | *güvek* 'hüvely, polyva' | *uvej* 'idegen, mostoha'. Bár jelentéstani nehézségek tagadhatatlanul merülnek fel, mindazáltal a magy. **hüvely**-t mással, mint a tör. *üvej*-jel egyeztetnünk nem lehet.

I

ideg 'Nerv, Spannader, Saite am Bogen' ~ török *jedek* 'kötél, melyen a postálovakat vezetik; köté, mellyel a hajót vontatják; postaló' | *jed*- 'húzni, kötélen húzni'.

idegen, üdegen 'fremd, der Fremde' ~ török *ütegen*,

ütken 'elmenő' (< *öt-, üt-* 'elmenni'), aki a szállás vagy sátor előtt elmegy és nem áll meg'. Ellentéte a *konak* 'vendég' < *kon-* 'leszállani, letelepedni, lakást venni'. Vö. *ötek* 'idegen', tkp. 'elmenő'. (Radl. I. 1264.)

idő, **üdő** 'Zeit' | **időz-** 'weilen' ~ török *üd* 'idő' | *üdsüz* 'éretlen, korai' | *üdele-* 'időzni, időt tölteni'.

-ig 'bis' ~ török *deg*, *dek* 'ig' (pl. *kapideg* 'kapuig') | *deg-* 'érinteni, határolni'.

igaz 'wahr, gerecht, richtig'. Jelentésére nézve nem annyira a 'veritas', mint inkább a 'tökéletesség, egész, helyesség' fogalmával függ össze. Vö. **igazod-** 'sich zurechtfinden' ~ tör. *oguz* 'tökéletes, őszinte, való, igaz' | *oguzluk*, *ouzluk* 'tisztesség' | *ok* 'igaz, egész, sok' | *origar-* 'eliga-zítani'. A magyar szó, mint a legtöbb esetben, itt is mind alakjában, mint jelentésében a legősibb és legtökéletesebb.

ige 'Wort' ~ török *üge* 'szó' | *igür-* 'parancsolni, ítélni' | *üje* 'szó' | *üjeş-* 'vitatkozni'. Ide tartozik a magy. **igéz-** 'zaubern, bezaubern', tkp. 'varázsigét mondani', továbbá **igér-** 'versprechen, zusagen' ~ tör. *ügeri-* 'megmagyarázni, megértetni'.

igen 'sehr, stark, wohl, allerdings, fürwahr' ~ török *üget* 'jól, helyesen' > oszm.

evet, evvet 'igen'. A magyarban az *ig-, üg-* tőszó adverbialis alakja maradt meg. Vö. **igaz**, mely szerint az *ig-, üg-* az *ok, og* 'igaz' szóval van rokonságban.

igér 'versprechen', l. **ige**.

igéz 'zaubern', l. **ige**.

iker 'Zwilling' ~ török *ikiz* 'iker' | *iki* 'kettő'.

igyekez- 'streben, sich bemühen', l. **ügy**.

ij 'Bogen, Pfeilbogen' ~ török *jaj, jai* 'ij'. A szó alapjelentése 'hajtani', a tör. *ej-* s a magy. **hajhaj-lít** ('biegen') igékben található. Vö. *biegen* és *Bogen*.

ijed 'erschrecken, in Schrecken geraten' ~ török *jıldır-* 'megijeszteni'.

illa 'Zufluchtsort' | **illa-** 'entwischen' | **illó** 'flüchtig' ~ tör. *ilga-* 'futni, szaladni' | *jil-* 'sietni, szaladni' | *jildam, ildam* 'gyors, fürge'.

illat 'Geruch, Duft' ~ török *ijla-* 'illatozni' | *ij* 'illat' | *ij-bar* 'mosusz' (tkp. 'aminek illata van').

ill-ik 'passen, geziemen, sich schicken' ~ török *il-* > *il-len-* 'illeszkedni, alkalmazkodni'. Konkrét jelentésben: *illeş-* 'egyesülni, szövetkezni' | *ilik* 'illó, beleilló'.

illet 'berühren, betasten' ~ török *illen-* 'érinteni, illetni' | *iliş* 'hozzányúlni' | *illişik* 'bántó, veszedő'.

ilyen, olyan 'solch, solch einer' ~ török *öyle, ejle* 'így, úgy, ilyen, olyan'.

ím, immár 'sieh da! sieh! schon, nun endlich' ~ török *imdi* 'most' | *indi* 'most, már'.

ín 'Sehne, Flechse, Nerv' ~ török *in* 'csatorna, árok, üreg, mélyedés, verem', pl. *ajj ini* 'medvebarlang'. Valamint a *tamar* 'ér' szó általában 'helyet, csatornát' jelent (l. gyomor), úgy van ez az *in* szónál is. | *inauli* 'állatok fogására való verem' | *inat* 'ki-vájni, kiherélni'.

inas 'Diener, Page, kleiner Mann, Untertan' (eredeti jelentése: 'fiatal, kicsiny') ~ török *ini* 'kicsi, apró, fiatalabb testvér' | *inag* (csagat.) 'fiatal herceg, trónörökös'. Jelentéstani tekintetben vö. ném. *Knecht* és angol *knicht*; továbbá: ném. *Knabe* és *Knappe*, oszm. *uşak* 'szolga', *uşalt* 'felaprózni'.

ince-binc 'klein, geringfügig' ~ török *inçe* 'vékony, kicsi, szikár, okos, finom' | *inçik* 'hibás'.

incsel-, incseleg- 'intrigieren, nachstellen', R.: 'scherzen, sticheln, necken, reizen, ärgern, kränken; trachten, arbeiten, beachten' ~ török *inçe* 'vékony, gyöngéd, finom; ravasz, okos, eszes' | *inçelen-* 'finomkodni, ravaszkodni, előkelősködni'. Vö. ném. *klug* kfn. 'finom, gyöngéd'.

Tirolban ma is: *ein kluges Tuch* 'finom vászon'.

indít 'in Bewegung setzen, abschicken' | indul- 'sich bewegen, aufbrechen, sich aufmachen' ~ török *kim* 'mozgás' | *kimlau* 'mozdulni'. A szókezdő gutturális elhagyása után előállott tőszótag eredetileg minden valószínűség szerint *im*-nek hangozhatott. (Vö. *ront-* < *romt-*, *szánt-* < *szánt-*, *bont-* < *bomt-*.) Ide tartozik még a magy. *inog* 'sich bewegen', továbbá *ingerel-* 'reizen, aneifern', tkp. 'anstossen, bewegen zu etwas'.

ing, üng, ümög 'Hemd' ~ török *küjnek, kümlek, gümlelek* 'ing', tkp. 'ruha, öltözet' < *kij, küj, gij* 'felhúzni, felöltetni'. Ugyanilyen jelentésszűkülést látnunk a *ködmön* 'Pelzjacke' vö. tör. *ketmen* 'ruha' szónál.

ingyen 'umsonst, unentgeltlich' ~ török *inç* 'csekély, jelentéktelen'. A magyar szó adverbialis alak. A jelentésbeli fejlődés világos.

inkább (R.: *jonkább*) 'vielmehr, besser, richtiger', l. jog. Az *inkább* és *jonkább* hangtani viszonyára vö. *irgalom* és *jorgalom*, *irha* és *jargak*.

in-og 'sich bewegen' ~ török *im-in-* 'inogni, mozogni' | *imüt-* 'mozgatni'. Vö. *indít* 'bewegen'.

in-ség 'Not' ~ török *in*, vö. török *ini* 'kicsiny', *inag*

- 'fiatal herceg', *inže* 'gyenge', magy. **inas**, **ingyen**, **incl.** ~? tör. *in-* 'leszállani, lejönni'.
- int** 'winken, mahnen' ~ török *inde-*, *ind-* 'inteni' | *indeō* 'intés'.
- íny** 'Zahnfleisch, Gaumen' ~ török *ingek* 'íny'.
- iparkod-** 'sich bestreben, eifrig sein' ~ török *jipra-*, *jepre-* 'buzgólkodni, iparkodni, sietni, szaladni'.
- ír** 'Salbe' ~ török *jaz-* 'kiterjesztetni, rákenni'. A hangtani viszonyra vö. **ír-** 'schreiben'. Érdekes, hogy a 'simítást, kenést, festést, írást' kifejező szók ugyanazon gyökérből származnak.
- ír** 'schreiben' ~ török *jaz- 'írni'* | csagat. *jar-* 'írni' > *jarlıg* 'írás, parancs'; *jarlıg bitmek* 'valamit megírni'. Másik szó az írásra a *bit-*, mely a *bič-* 'vágni, bevágni' igével rokon, tehát a rovásírás emlékéét őrizte meg.
- irány** 'Richtung, Ziel, Mass', (valószínűleg rokon az **ir-**, vö. **iramlik** 'laufen, rennen' szóval) ~ török *jür-* 'menni' | *jüri* 'menés, irány, futás'. Az **irány** és **út** fogalmát egy és ugyanazon szó fejezi ki.
- irgalom** (R. **jorgalom**) 'Barmherzigkeit' | **irgalmaz-** 'barmherzig sein' ~ török *jarliga-* 'részvétet érezni, megbocsátani'.
- irha** 'Sämischleder, Alaunleder' ~ török *jarga, jar-* *gak* 'irha; síma, szőrtelen suba'. Hangtani tekintetben vö. **irgalom** R.: **jorgalom**.
- irigy** 'neidisch' | **irigység** 'Neid' | **irigyel-** 'beneiden' ~ török *jerik, jirik* 'barátságtalan, ellenséges' | *jir-* 'nem tetszeni; visszaszítónak, undorítónak lenni; ócsárolni'. Ide tartozik a magy. **irtóz-** 'schaudern, grausen', török *iren-, jiren-, jeren-* 'undorodni'.
- iró** 'Buttermilch' ~ török *airan* 'író'. Mind a magyar, mind a török szó participium s tulajdonképeni jelentése 'az elkülönített', azaz 'a tejnek a kész vajtól elkülönített része'.
- irtóz-** 'schaudern, sich ekeln' ~ török *jirit-* 'undort keltetni' | *jirin-, jir-* 'undorodni, irtózni'.
- ismer, esmer** 'kennen, erkennen' ~ oszm. *ismar-* 'ajánlani, rábízni', azaz 'az észnek vagy figyelemnek átadni' < *es, is* 'ész, értelem'.
- isz-ik** 'er trinkt' ~ török *ič* 'inni' | *isrü-* 'sokat inni' | *isrük* 'részeg'. Vö. továbbá **ital** 'Trank'.
- iszonyú** 'schauderhaft' | **iszonyod-** 'sich entsetzen, Abscheu haben' ~ török *usan-* 'undorodni' | *usul* (kaz.) 'iszonyodás'.
- ítél, étél** 'urteilen, Urteil sagen' ~ török *ejt, eit* 'mondani, kimondani, kihirdetni'. [Az 'ítélés' fogalmára a török a *jargi* szót

használja < *jar-* 'elhatározni, kettévágni'.]

iv 'Bogen, Spitzbogen' ~ **l.** **ij** 'Bogen'.

iv, év 'Jahr' ~ török *il, yıl* 'év' | *ail-* 'keringeni'; latin *annus* 'év', *anulus* 'gyűrű'.

ivik 'mehlig werden, überreifen' ~ török *ibi-, ivi-* 'megpuhulni, szétmenni, felolvadni'.

iz 'Geschmack', **l. édes** 'süss'.

izgat 'reizen, aneifern, anfeuern' ~ török *kizgat-, kazgat-* 'izgatni, felizgatni'.

izibe 'geschwind, auf der Stelle', **tkp.** 'nyomában' < **iz** 'Spur' ~ török *iz* 'nyom, valamely tárgy lenyomata'. (A mai magyarban az *iz* 'nyom' jelentésben nem ismeretes, de megvan az *üz-* 'verfolgen, auf die Spur gehen, vertreiben' szóban.) Vö. **nyomban** 'auf der Stelle' és **nyom** 'Spur'.

izzó 'sehr heiss, glühend' | **izzad-** 'schwitzen' ~ török *issî, issig, izik* 'forró, meleg, izzó' | *issîn-* 'forróvá lenni'.

J

jár 'gehen, wandeln' ~ török *jor-* (alt.) 'menni, járni' | *jorîk* 'menés, járás' | *jorî-* 'menni, járni' | *jürü* 'menni, járni, lépni'. Az ige gyakorító alakja: **magy. járkál-** ~ török *jorgala-* 'léptetni'.

játék 'Spiel' | **játsza-** 'spielen'

~ török *jatuk* = 'zenei összhang' | *jatugan* 'cimbalom, bizonyos hangszer' | *jatuganži* 'zenész; aki cimbalmon játszik'.

jegy, jögy 'Zeichen, Mal, Kennzeichen' ~ török *jön, jüng* 'faj, nem, mód', **pl.** *ne jüngden?* 'milyen módon?' | *jang* 'mód, jel' | *jangza-* 'kézzel jelt adni' | *jangzak* 'kép, képmás'.

jel 'Zeichen, Signal, Wink' ~ török *jol* 'út, mód' | **csapat.** *jelo* 'jel, zászló, jelvény'.

jó, jao 'gut, wohl, tauglich' | **jó-gyít-** 'gut machen, heilen' ~ török *jak-* 'jónak lenni, tetszeni, ízleni, illeni' | *jakşi, jaxşi* 'szép, jó' | *jakîş-* 'illeni' | *jav* 'jólét'. A magyarban **jó, jav-** a tőszótag, vö. **javas** 'orvos; aki jóvá tesz, azaz gyógyít, kuruzsló' | **jós** 'Wahrsager' | **javasol-** 'raten' | **javít-** 'verbessern'.

jobbágy 'Untertan'. Eredeti jelentése elhomályosodott. ~ török *jaubagi*, helyesebben *jaubegi* 'hadnagy, hadvezető'. Vö. angol *knight*, ném. *Knecht*.

jog 'Recht' | **jogos** 'berechtigt' | **jonkább (inkább)** 'richtiger' ~ török *ong, og* 'jobb kéz, jobb oldal' | *ongga* 'jobbra' | *org-* 'sikerülni' | *ongar-* 'javítani'.

jő, jöv- 'kommen, anlangen' ~ török *jav-* 'jönni, közelkedni' | *jön-, jön-* 'elindulni, menni'.

juh 'Schaf' | **juhász** 'Schäfer' ~ török *čo, ču* 'juh' | *čoban, čuban* 'juhász'. A török *čo, ču* nem fordul elő önállóan, csupán a *ban* 'védeni, őrizni' perzsa szóval együtt, tehát *čoban* 'juhőrző, juhász'. Ezt a szót általában perzsa eredetűnek tartják, holott, mint a magyarból látható, török-tatár eredetű, mint sok más perzsának tartott szó. A 'juh' szava a perzsában: *gusfend*.

jut 'gelangen, kommen, anlangen' ~ török *jít-, jet-* 'megérkezni, odaérni, oda-jutni'.

K

kába 'blöd, stumpfsinnig' ~ török *kaba* 'durva, műveletlen' | *kabak* 'ostoba, kába'.

kaeslng-, kaesint 'blinzeln, liebäugeln; das Auge halb schliessen, halb offen halten', azaz 'futólagrápillantani' ~ török *kač-* 'futni, menekülni' | *kačın-* 'visszamaradni, elbujni', pl. *göz kačıntı* 'kacsintás'.

kacagány 'das Rückenfell'. Tigris- vagy párducbőrből készített átvető bőr, melyet a régi magyarok használtak; a kirgizek ma is használják, de tigris- vagy párducbőr helyett fényes csikóbőrből. ~ török *ko-*

žagan 'a körülfogó, az átvető ruha' < *koža* 'körülfogni'. A participiumképző *-gan* tanúsága szerint keleti török kölcsönzés. Ugyanilyen viszonyok vannak a **dolmány** szónál (l. ott). Szintén participiumok: **buzogány** ~ török *bozdurgan, boszorkány* ~ török *bosurgan, üdegen* ~ török *ütken* stb.

kaján 'neidisch, hämisch' ~ török *kijan* 'kíméletlen, könyörtelen' < *kij-* 'nem kímélni, megsemmisíteni' | *kajan* 'heves'.

kajcs, kajesos 'krumm, eingebogen' ~ török *keč* 'görbe', eredetileg: *kaič* < *kai-*, *kaj-* 'hajlítani'.

kajla 'krumm, abwärts, gebogen' | **kajlad-** 'krumm werden' ~ török *kajj-* 'hajlítani' | *kajgi* 'görbe, kajla'.

kajmó, kajmaes 'Hacken, Krummzapfen' ~ török *kai-*, *kaj-* 'hajlítani'.

káka 'Binse, Binsengras, Binsenmatte' ~ török *kogj, koga* 'káka'.

kalán, kanál 'Löffel' ~ török *kalagan* 'kanál'.

kalandoz- 'herumschwärmen, herumstreichen' ~ török *kalargda-* 'ingadozni, ideoda mozogni'. Nem lehetetlen, hogy a magyar **kalandor** szó a török-perzsa *kalenter* 'vándordervis' (szószerinti jelentése *nagyobb, azaz előkelő, az óperzsa kelan-* = nagy és *ter*, a középfokú mel-

léknév ragja) átvétele, éppen ezért a fenti etimológiát nem tekinthetjük feltétlenül bizonyosnak.

kalauz 'Wegweiser' ~ török *kılauz, kılaguz*, eredetileg *kolaguz* 'vezető'.

kalokány 'Wasserfeder' ~ török *kalagaj* 'sempervivum', hosszú, hegyes növény Közép-Ázsiában.

kalpag 'Pelzmütze, Hut' ~ török *kalpag* 'kalpag'. Bővebben l. ME. 307. Nincs kizárva, hogy *kalpag keleb-ag* = 'főkötő' szóból eredt.

kan 'Männchen' | **vadkan** 'Eber', tkp. 'wildes Männchen' ~ török *kaan, chan* a fejedelem címe | *kaban* 'vadkan'. A disznót, helyesebben a vaddisznót a törökök mindig a hatalom, nagyság, erő szimbólumának tekintették. Vö. mai oszm.: *domuz adam* 'nagyon erős ember', tkp. 'disznó-ember'. Vö. ném. *Eberhart* 'stark wie ein Eber'.

kankalék 'Schwippel, Brunnenschwengel' ~ török *ka, kal, ka, kalik* 'a kötél többszörösen összecsavart csomós vége, melyet ellensúlyul használnak'. Eredete szerint a *karğ* 'kerék', a tolvajok nyakán levő fakarika' szóhoz tartozik. A **kankalék** alapjelentése tehát 'összehajtott kerek test'. Vö. még *kar, kala-* 'göndörödni, összegöngyölni'.

kantár 'Zaum, Halfter' ~ török *kantar, karğtar* 'rövid kantár'. Igei jelentésben: 'felkantározni'. Eredeti alakja valószínűleg *kamtar* < *kam-* 'kötni'.

kanyar-it 'bogenförmig drehen oder schwingen' | **kanyaru** 'bogig, gekrümmt' ~ török *karğ* 'kerék, kerekesség' | *ka, gala-* 'körülcsavarni' | *karğara-* 'fordulni, megfordulni' | *baş karğarar* 'a feje fordul', azaz 'szédül'.

kap 'bekommen, erhalten' ~ török *kap-* 'erőszakkal elérni, elkapni'. Továbbá: magy. **kapkod-** 'herumgreifen' ~ török *kapış-*, *kapka-* 'kapkodni'.

kápa 'Sattelkopf' ~ török *kafa*, csagat. *ka, pa* 'fej'.

kapar 'scharren, herausnehmen' (vö. *kaparj kurta, neked is lesz*). ~ török *kopar-* 'kitépní, kivenni, elkülöníteni' < *kop-* 'felállni, felemelkedni'.

Kaplon, Kaplyon hely- és családnév ~ török *kaplan* 'tigris'.

kapocs, kapesok 'Schliesse, Klammer, Hacken, Ochse' ~ török *kopça* 'kapocs'. A **kapocs** szóét tévesen magyarázzák szláv eredetűnek. Alapszava: *kap-* 'zárni, csukni'.

kapu 'Tor, Pforte' ~ török *kapu, kapı* 'ajtó, kapu', a **kap** címszónál levő *kap-* igéből.

kapzsi, kapsi 'habsüchtig, habgierig' ~ török *kapşık*

'rabló, zshivány' | *kapiş*
'rablás, erőszakos eltulajdonítás'.
kar 'Arm' ~ török *kari* 'kar, kéz, az állatok elülső lába' | *karila-* 'karral mérni'.
karakán 'Mutwille, einer, der unnützigen Schaden anrichtet' ~ török *karakgan* 'kártevő' < *karak-* 'rabolni, megkárosítani' + *gan, kan* (a praes. partic. képzője).
karám 'Rohrhütte, Obdach für Schafe' ~ török *koru* 'udvar, védelem' | *korumluk* 'védőhely'.
karcol 'ritzen, krallen' ~ török *karčî-* 'karcolni, megsebesíteni' | *korčala-* 'karcolni, vakarni'.
Karesa helynevekben, pl.: **Amadé-Karesa, Domazér-Karesa, Etre-Karesa** stb. Eredetileg tanyát, major-ságot jelentett. ~ török *karuča, koruča* 'kis udvar, kisebb erősség'. Ide tartozik a **Karcag, Karesag** helységnév is.
kard 'Schwert'; a törökből vett perzsa szó, mely a tadzsik nyelvben ma is kardot jelent. A mai perzsában a *gard*-nak kés a jelentése.
karó 'Pfahl, Pfoste' ~ török *kazuk, kazu, kazik* 'karó' | *karuk, karu* 'karó, cölöp'.
káromkod- 'fluchen, schelten' ~ török *kargan-* 'káromkodni' | *karga-* 'átkozni' | *kargiş* 'átok'. A tőszó vagy a *kara* 'fekete; szerencsétlenség' névszó,

vagy pedig a *kara-* 'nézni' ige ('átkozás' és 'gonosz tekintet' azonos fogalmak.) Hogy az itt fejtegetett alakokhoz milyen viszonyban van a magy. **kár** 'Schade, Verlust, Unglück' szó, nem könnyű megmondani. A szónak a szláv *kvar* 'kár'-ból való származása azonban nagyon kétséges; inkább idevonhatjuk a keleti tör. *karag* 'rablás, vesztesség, kár' (*karakčî* 'rabló') szót.
karvaj, karvaly 'Sperber, Falke' ~ török *kargaj* 'holló'.
kasul 'durch, quer'; adverbialis alak, mint pl. **keresztül** 'kreuz' ~ török *karşî, kaşî* 'át, szemben'.
kavar 'rühren, umrühren' | **kavarog-** 'sich wirbeln' | **kever-** 'mischen' ~ török *kavra-, kaura-* 'körülfogni, begöngyölni, bekeríteni' | *habar-* 'kavarogni'.
kazán 'Kessel' ~ török *kazan* 'kazán', tkp. 'mélyedés' < *kaz-* 'ásni'.
kebel 'Busen, Brust', tkp. 'az emberi test középső részének magas, felfujt része', rokon a **kevély** 'stolz, aufgeblasen' szóval ~ török *kaval, kevel* 'be-lül üres, felfujt test' | *gevek, kevek* 'üres, felfujt' | *kebez, kevez* 'büszke'.
kecel 'der junge Hund', tkp. 'fiatal, még szőrtelen állat' ~ török *kecel* 'kopasz'. A magyar és a török alak úgy viszonylanak egymás-

- hoz, mint a magy. **kölyök** 'junger Hund' és a tör. *kelek* 'szórtelen, síma' (nővényekre).
- kecske** 'Ziege, Geiss' ~ török *keçi*, *kečki* 'kecske'.
- kefe** 'Bürste' | **kefél-** 'bürsten' | **kéve** 'Garbe' | **kepe** 'Garbenreihe' ~ török *kefe* 'kefe' | *kefele-* 'kefélni' | *kep*, *kíp* 'kötés; szilárd' | *köbe* 'kötés'.
- kege** 'Kreis, Zirkel' ~ török *kegi*, *kagaj* 'fordulópont'.
- kegy** 'Gnade, Wohlwollen' ~ török *kajgi* 'gond, könnyörület, védelem, részvét' | *kajgır-*, *kajgur-* 'megsajnálni, megkegyelmezni, gondoskodni, elhelyezni'.
- kégy**, **kej** 'Meile', l. **hí**, **hív**.
- kěj** 'Lust, Anmut, freier Wille'; l. **kény**. Ide tartoznak a következő szók: **kecs** 'Grazie, Reiz' | **kěj-ván-**, **kíván-** 'wünschen, verlangen', tkp. 'lüsteln, nach etw. Lust haben'.
- kék** 'blau' ~ török *küh*, *kök* 'kék, zöld'.
- kel** 'aufheben, sich erheben, schreiten' ~ török *kıl-*, *gel-* 'jönni, megérkezni, feljönni, illeni' | *kalk-* 'felkelni, felállani' | *kalki-* 'felemelkedni'.
- kelengye** 'Brautschatz, Brautausstattung' ~ török *kelin* 'menyasszony'. Ezt az egyeztetést azonban nem lehet kétségen felül bebizonyítani. Talán *kelinže* 'menyasszony-képpen'? A mint az utolsó szótag mu-
- tatja, az sem lehetetlen, hogy a szó délszláv közvetítéssel került a magyarba.
- kell**, **köll**, **kő** (N.) 'müssen, sollen, mögen' ~ török *kerek* 'kell, szükséges'. Fontosabb, mint gondolkánk, a **kő** alak, vö. keleti tör. *kü*, *ku*, pl. *kıl-kü* 'jönnie kell', *bar-ku*, *bar-gu* 'mennie kell'.
- kém**, **kím** 'Spion' | **kémlel** 'spionieren' ~ török *kijim* 'eldugott, titkos' | *kimür-* 'eldugni, elrejteni' | *kimür-* 'takaró, rejték'. Ide tartozik a *kij-iz*, *kiz-*, *giz-*, *gizle-* 'eldugni, elrejteni' ige < *kij-*, *gij-* 'felölteni, ruhát felvenni', tkp. 'eltakarni'.
- kén**, **kín** 'Schwefel', helyesebben **kénkő**, **kinkő** ~ török *küjn* 'égő' < *küj-* 'égni'; **kénkő** tehát tulajdonképpen 'égő követ' jelent, ami a nép felfogásának teljesen megfelel.
- kend**, **keed** 'er, ihr' (3. szem.). Általában a **kegyelmed** rövidítésének tartják. Valószínűbb a török *kendi* 'ő, ő maga' szóval való egyeztetése.
- kende**: a fejedelem címe a régi magyaroknál. ~ török *künde*, *kende* 'tiszteltetreméltó, tekintélyes' | *künd* 'nehéz, komoly'.
- kender** 'Hanf' ~ török *kendir* 'kender'.
- kengyel**, **kengyel-vas** 'Steigbügel, Steigbügeleisen' ~ török *ka'gaj*, *kergej* 'kor-

csolyaforma hócipő', mely tudvalevőleg a kengyel eredeti alakja.

-kény, -kony (R.); diminutivumok képzésére szolgál, pl. **várkony** 'kleine Festung', **örkony** 'kleine Wache' (mindkét szó ismeretes mint helységnév) ~ török *kine, gine, guna*; diminutivumképző, pl. *az-gine* 'nagyon kevés' < *az* 'keves', *astagine* 'nagyon lassan' < *asta* (*aheste*) 'lassan'.

kény 'Gemächlichkeit, Willkür, Lust, Freude' | **kénytelen** 'ohne Lust, gezwungen', vö. **kénye-kedve** 'volle Lust' ~ török *kerig, geng* 'tágas, kényelmes' | *kenik* 'kényelmes, tágas, széles' | *ger-iş* 'széles, kényelmes' | *kengit-* 'kényelmessé tenni, kiszélesíteni'. A *j~ny* váltakozást mutató alakok közül idetartozik a magy. **kéj** 'Lust, freier Wille', **kies**, helyesebben **kijes** 'anmutig, schön', továbbá a **kesk-ony** 'schmal, ohne Breite', eredetileg: **kis-kény** 'kleine Breite'. Vö. tör. *en* 'szélesség', *enli* 'széles', *ensiz* 'keskeny', azaz 'szélesség nélkül'.

kép 'Bild, Gemälde' ~ török *kep* 'kép, forma' | *heber* 'festmény'.

kér, kír 'bitten' | **kérd-** 'fragen' ~ török *kir-, gir-* 'behatolni'; jelentéstani tekintetben vö. arab *daḡilak* 'kérlek', tkp. 'beme-

gyek hozzád', továbbá a latin *instare* 'kérni', tkp. 'beállani'. Ez az összevetés mindenesetre kétséges.

kereesen 'Jägerfalle' ~ török *kerece* 'fecskehez hasonló madár'.

kéreg 'Rinde, Kruste, Borke', ~ török *kirag* 'széle vminek' | *kirii* 'part, szél'.

keres 'suchen, nachsehen, nachsuchen' ~ török *kara-raş-* 'körülnézni, nézelődni, körülpillantani' < *kara-* 'nézni, látni'. Ugyanilyen viszonyban van a török *kara-* 'nézni' a török *ara-* 'keresni' szóval.

kérő - dik 'wiederkaufen'. Nyelvemlékekben: **kérő-t rágok** 'ich kaue wieder' | **kérődés** 'Wiederkauung' ~ török *gerü, kerü* 'vissza, újra', pl. *geri gelijor* 'visszajön', *kerü bitti* 'újra írt'. Ide tartozik a török *kegür-, kegrü-* 'bőfőgni, felbőfőgni' ige.

kés 'Messer' ~ török *kes-* 'vágni' | *keser* 'kés' | *kesken* 'éles'.

kés- 'zögern, verspäten' | *késő* 'spät' ~ török *keç, geç* 'késő' | *keçük-* 'késő lenni'. A 'késő' fogalmával rokon az 'elmúlt' fogalma. Vö. **kísér-**.

keskeny 'schmal', l. **kény**. **kész, kisz** 'fertig, bereit' | **készítet-, kizsztat-** 'antreiben, aufmuntern'. ~ török *kışta-* 'készíteni, ösztönözni, siettetni' | *kış-* 'megszorítani'.

kevély, kevés 'stolz', tkp

'felfuvalkodott, felfujt' ~ török *kevek* 'felfujt, üres' | *keven-* 'büszkélkedni, üresnek lenni'; vö. *kebel* 'Busen'.

kevés 'wenig, gering' | **kevéske** 'sehr wenig' ~ török *kemiş-* 'kevesbíteni, kisebbiteni' | *kemişke* 'nagyon kevés' | *kemişlik* 'a kevés' | *kemü-* 'kevesbíteni'. Látszólag a perzsa *kem* 'kevés' szóra volnának ezek az alakok visszavezetendők; nagyon valószínűtlen azonban, hogy a szó már oly régen behatolhatott volna az ujjgurba és a magyarba, sőt ami meglepő, a kazak és kirgiz nomádok nyelvében is elterjedt volna. A legnagyobb valószínűség szerint a perzsa szó átvétel a törökségből.

kiabál 'rufen, schreien, lärmern', tkp. *kijabál, kejabál*, valamint *kiált*, helyesebben *kiját, keját*; l. *kiált*-és *hi-* 'rufen'.

kiált 'schreien, ausrufen, rufen' (l. az előbbi címszót) < *kej-*, *kij*, 'kiáltás'. Vö. *hi-* 'rufen'.

kicsiny 'klein, kleinlich' ~ török *kiçi* 'kicsiny' | *kiçkine* 'nagyon kicsi'.

kies, helyesebben *kijes*, *kéjes*; l. *kény*.

kígyó 'Schlange' ~ török *kıjan* 'csúszó, sikló' < *kaj-*, *kij-* 'csúszni, siklani'.

kímél, kímél 'schonen, verschonen, zurückhalten'; az utóbbi rejti magában

az alapjelentést. ~ török *kümmül-*, *kömmül-* 'eldugni, elásni, eltakarni'.

kín 'Pein, Qual' | **kínoz** 'peinigen' ~ török *kin* 'szenvedés, fájdalom' | *kina-* 'kínozni'.

kísér, kísér 'begleiten, folgen' ~ török *keçir-, keçür-, geçir-* causativum < *geç-*, *keç-* 'elmenni' | *keçid* 'átjáró'.

kíván, kekván 'wünschen, verlangen, sich nach etwas sehnen'; l. **kéj**.

kobak 'Kürbisflasche' ~ török *kabak* 'tök'.

kóbor 'herumirrend, Vagabund' | **kóvályog** 'herumirren' ~ török *kov-* 'üzni, kergetni' | *kovalag* 'kóválygó'.

kóborog 'herumirren, vagabundieren' ~ török *kotor-, kutur-* 'kóborogni, csavarogni, megbolondulni'. Jelentéstani tekintetben vö. **koldus**.

koboz 'Laute, Leier' ~ török *koboz, kobuz* 'gitárféle hangszer, hegedű'.

koboz 'wegnehmen, konfiszieren' ~ török *kobar-, kopar-* 'letépni'.

kócsag, kotyag 'Federbusch, Aigrette' ~ török *kotag, kotak* 'bóbita, forgó; bizonyos állatok farka, melyet forgónak használnak'.

kocsán 'Blumenstiel, Samenstengel' ~ török *kočan* 'kocsán'.

kocsi 'Wagen, Kutsche' ~ török *koç* 'kocsi' | *koçi* 'palankin, hordószerk'; vö.

košiži 'futó, járómű'?, el-
lentétben a **szek-ér** 'Last-
wagen' (l. ott) szóval. Vö.
Kocsord: magyar falunév
< *kočordu* 'szekérszállás';
a szó bizonyára nagyon
régí.

koldus, kóduš 'Bettler'. A
második alak eredetibb:
(vö. **kódorog-**) ~ török
kodoš 'koldus, dervis, csa-
vargó' | *koldur* 'csavargó,
rabló' | *koldur-*, *koldor-*
'kódorogni'. Hogy a *kutur-*
'megveszni' ige idetartoz-
nék, nehéz feltenni, habár
a *divane, duvane* 'dervis,
koldus, őrült' és a perzsa
duvaniden 'sietni, kóbo-
rolni' analógiája nagyon
csábító. Keleten tudva-
levőleg a dervist, a csa-
vargót és az őrültet egy-
formán becsülik.

komló 'Hopfen' ~ török
kumlak, kumdak 'komló'
| *komlak* 'ital, melybe töb-
bek közt komlót is tesz-
nek'.

komoly 'ernst' | **komor** 'dü-
ster, mürrisch' < ***kom-**
~ török *kor*g 'sötét, szür-
ke' | *koror* 'földszín, fakó'.
Ide tartozik még: magy.
homály 'Dunkel' és a tör.
kobo 'sápadt'.

kone 'Röhrenbein, Mark-
bein' ~ török *konč* 'csizma-
és harisnyaszár, lábikra' |
končsuz 'lábikra nélkül'.
Lehetséges, hogy a magy.
kone újabb átvétel a török-
ből, de az sem lehetetlen,
hogy mindkettő a szláv
konec 'vég' szó átvétele.

kondor 'kraus, gekräuselt',
tkp. 'gebogen' ~ török
kanbur, konbur, 'púpos,
púp, hajtott, görbe'; vö.
göndör.

kong, kond 'schallen, wohl-
klingen' ~ török *korgrau*
'harang' | *korgurda-* 'kon-
gatni, csengetni, haran-
gozni' | *ko goru* 'harang'.
Ide tartozik még a magy.
hang 'Laut, Schall, Wie-
derhall', továbbá (a szó-
kezdő mássalhangzó el-
vesztésével) a tör. *ön, öng*
'hang' szó.

konkoly 'Raden, Kornraden'
~ török *kor*g, *kor*gor
'barna, sötétbarna'. [A
magyar szó főleg a konkoly
színére vonatkozik.]

konok 'halsstarrig, hartnäk-
kig' ~ török *konuk* 'ko-
moly, nyugodt, (< *kon-*
'letelepedni'), szomorú, ko-
mor'.

konty 'Schopf, Busch' ~ tö-
rök *kunt, kont* 'sűrű, szilárd kerek' pl. *kont bina*
'szilárd épület', *kundak*
'szilárd kerek tárgy; kövér
gyerek; puskatús'.

konya 'gebogen' (**konya** fülű
'mit herabhängenden d. h.
gebogenen Ohren' ~ tö-
rök *kajıl, kajın-* 'meg-
hajolni'. A magy. **konya**
egy török *kajnak*-nak vol-
na pontos megfelelője.

kop- 'abwetzen' | **koppant-**
'abputzen' ~ török *kop-*
'letépni, kevesbedni'.

kopács 'grüne Schale, Hülse'
~ török *kab* 'héj, kopács'

- | *kabuk*, *kapuk* 'héj, hüvely, tok'.
- kopár** 'kahl, unfruchtbar' ~ török *kubar-*, *kovar-* 'meztelennek vagy nyomorultnak lenni, elpusztulni' | *kuba* 'nyomorult, szálnalmas'. Ide tartozik még a magy. **kopasz** 'kahl, haarlos'.
- kopó** 'Jagdhund' ~ török *kopoj* 'vadászkutya, kopó' (lehetséges, hogy a magyarból került a törökbe) | oszm. *köpek* 'kutya'.
- kopor**, **kapar** 'scharren, zusammenbringen' ~ török *kopar-* 'kitépní, elvenni'.
- koporsó** 'Sarg' ~ török *koporçok* 'szekrény, láda, doboz' | *koporžuk* 'kis szelence' < *kobur*, *kopur* 'láda'. Hogy a szó kicsinyített alakja vette fel a 'koporsó' értelmet, ez azt bizonyítja, hogy a temetés a halott h a m v a i n a k az eltevése volt.
- kor** 'Alter, Zeit' ~ török *kor*, *kur* 'idő, kor' | *korun*, *keč-korun* 'késő, késő időben, késő korban' | *kurdaš* 'kortárs'.
- kór** 'krank, siech, Krankheit' ~ török *kor* 'közönséges, gyenge' | *kovur-*, *kour-* 'megfakulni, elszáradni' | *koron* 'nyomor' | *koromol* 'romlás' | *kor* 'kár' | *kora-* 'meghalni'.
- kores** 'ausgeartet, sehr gross, übergross' ~ török *korčak* 'nagyranőtt, túlnagy' | *korčala-* 'túlérettnek, túl-nagynak lenni'.
- kórgan**: a magyar Alföldön található dombok, ~ török *kurgan* 'erődítés, védelem, földhányás az előkelő turkománok sírján'.
- kormány** 'Regierung, Steuer-ruder' ~ török *koruman* 'a sereg védelmére kiküldött őrség' < *koru-* 'védeni' + *-man* '-mány', vö. *ulak* 'lovás', *ulaman*, *alaman* 'lovascsapat'; *kara* 'nép', *karaman* 'néptömeg' | *korun-* 'örizkedni, védekezni' | *koruk*, *koru* 'udvar, vadaskert, park' | *kurum* 'épület, építmény'. [A 'kormányzás' alapjelentése eszerint 'védelmnyújtás, védelmezés'.]
- kóró** 'der dürre Stengel einer Pflanze' ~ török *kuru* 'száraz, kiszáradt'.
- korom** 'Russ' ~ török *korom*, *kurum* 'korom'.
- korpa** 'Kleie' ~ török *kürbe* 'korpa'. (Radl. II. 1464.)
- korty** 'Schluck' | **kortyog** 'schlucken, schlürfen' ~ török *kolt* 'korty, harapás',; *su koltı* 'egy korty víz' | *girt*: a torok hangja gyors nyelésnél vagy szürcsölésnél | *girtla-* 'szürcsölni, nyelni'.
- kos** 'Widder, Schafbock' ~ török *koč* 'kos' | *kočkar* id.
- koslat** 'brünstig, läufig werden' | **koslár** 'brünstig' ~ török *koš* 'pár, egyesült' | *košla-* 'párosítani' | *košlat-* 'párosodni'.
- kosz** 'Schorf, Grind' ~ török *kos* 'égés, izzó szén' | *köz* 'égés, izzás'. Ide tartozik

a magy. **kozma** 'Brandgeruch in den Speisen'.
kóvály-og 'herumirren, herumstreifen' ~ török *ko-vala* 'üldözni, utánamenni' | *kovalak* 'fecsegő', tkp. 'aki a nyelvével kószál'.
kozma 'Brandgeruch, Brand',
 1. **kosz**.
köd 'Nebel, dichte Luft' ~ török *küt* 'szilárd, sűrű' | jakut *küdän* 'ritka köd'. A török *tuman* 'köd' szó is a *tum, tom* 'szilárd, sűrű' töből van képezve. A köd tehát tkp. 'sűrű levegő'.
ködmön 'Pelzjacke, Bauernkleid' ~ török *ket-* 'felöltetni, ruhát felvenni' | *ketmen* 'ruha, öltözet'.
kökény 'Wegdorn, Schlehe' ~ török *küküm* 'szilva' | *kükem* 'kökény'.
kököresin 'Anemone, Windblume' ~ török *kökeřin, güverřin* 'galamb'; *kök* 'kék', *kökeřin* 'kék virág, tavaszi kankalin, kék szín'.
kölesön, köcsön 'Anlehen, Darlehen, geliehen, entlehnt'. A végső szótag tanúsága szerint valami adverbiummal van dolgunk, tehát **köcs** + **ön**, tkp. 'nem örökre, csupán ideiglenesen, átmenőleg (adni)' ~ török *köč-* 'átmenni, keresztlmennni, elmennni'. A mongol *külüsün*-nel való egyeztetés tehát felesleges. Vö.: 1. *ötünč, ödünž* 'kölcson' < *öt-* 'elmenni, átmenni, keresztlmennni', 2. **köcsön adni** 'leihen', tkp. 'geliehen geben'.

köldök 'Nabel' ~ török *kındık* 'köldök'.
költ 'wecken, aufwecken, aufstehen lassen' ~ török *kel-* 'jönni' | caus.: *keltür-* és *kelt-* | *kalk-* 'felállani' | *kaldır-* 'felcsmelni, felállítani'.
kölyök 'das Junge von Tieren, besonders von Hunden und Katzen', tkp. 'még szörtelen, csupasz állat' ~ török *kelek* 'éretlen, meztelen, tökéletlen'; *kelek jemiř* 'éretlen gyümölcs'; *kelek it* 'kopasz, szörtelen kutya'.
kölyű 'Stampfe, Mörser' | **kölönc** 'Klotz' ~ török *külünk* 'kolonc' | *küle* 'mozsár'.
köntös 'Rock, Kleid, Gewand' ~ török *kontoř* 'a tatár fejedelem prémmel szegett ruhája'.
könyök 'Ellbogen, Knie einer Röhre' ~ török *kınak* 'ujj-íz, ízület, csukló' | *kınık* 'szügy, hajlás'.
könyörög 'flehen, bitten' ~ török *kıngır-* 'görbe, hajlott' | *kıngırai-* 'meghajolni'. 'Könyörögni' és 'meggörcbölni' rokon fogalmak.
köpenyeg 'Mantel' ~ török *kepenek* 'köpönyeg, takaró' | *kepen* 'köpönyeg' < *kep, köp, köb* 'takaró'.
köpü 'Butterfass, Bienenkorb' | **köpülő** 'Rührfass' ~ török *köp, küp* 'vödör'; szűk szájú nagy edény'. A magy. **köpül-** 'buttern, Butter schlagen' a tör.

köpük- 'hab' és *köpür-* 'habot vetni' szókhöz áll legközelebb.

köpül 'buttern', l. *köpü*.

kör 'Kreis, Ring' | *kerék* 'Rad' | *karika* 'Rundung' | *kering-* 'sich im Kreise drehen' ~ török *kor*, *kur* 'öv, kör' | *körle-* 'keringeni, körben mozogni' | *kurultaj* 'gyűlés, parlament, tanácskozás', tkp. 'kör, gyűrű' | *külle*, *kürle* 'golyó' | *küreş*, *köreş* 'birkózás', vö. ném. *Ring* és *ringen*.

köris 'Esche' ~ csuvas *kavriş* 'köris'.

körmed 'hart werden, eine Kruste bekommen' ~ török *kır*, *kırag*, *kırıg*, *kırığ* 'széle vminek' | *kırığ* id.

körö 'gebrechlich, morsch' ~ török *kırık* 'törött, törékeny' | *gevrek* 'korhadtt, porhatag' < *kır*-, magy. *tör-* 'brechen'.

köröm 'Nagel, Krallen' | *kör-möl-* 'krallen' ~ török *tırnak*, *tırmak* 'köröm' | *tırmala-* 'kúszni, kapaszkodni'.

körte, *körtve* 'Birne' ~ török *kertme* 'körte'.

kösöntyű 'Frauens Schmuck, Armspange, Halskette' ~ török *koşanti* 'kész ruha, ékesség'. A *-ti*, *-di* ragra vonatkozólag vö. *koşanti-gijindi* 'kész, teljes öltözet', azaz 'ami a felövezéshez és felöltözéshez szükséges'. | *koşanti* 'ajándék, melyet a menyasszony küld a vőlegény házába'. A *kösöntyű* általában több

darabból vagy részből összetett egészet jelent s a *koş-* 'összeállítani' igével függ össze.

köszön 'danken, grüssen' ~ török *küsen-* 'vágyakozni' | *küsenş* 'kívánság' | *kese-*, *köse-* 'dicsérni, üdvözölni' (ujg.).

köszörül 'schleifen, schärfen, wetzen' ~ török *çusur-*, *çösür-* 'köszörülni, élesíteni'.

köt 'binden, knüpfen, anfügen, anschliessen' ~ török *kıt*, *köt* 'sűrű, szilárd' | *kötle-* 'megerősíteni' | *kıt* 'szilád, sűrű' | *kötürü* 'felosztatlan' | *kıtik* 'kötött, szilárd'.

kötöz-, *költöz-* 'wandern, ziehen' ~ török *köt* (kaz.) 'költözni', pl. *köte-köte kildi* 'költözve jött' | *köç-* 'vándorolni, költözni'; *kötöz*: *költöz* = *köcsön*: *kölesön*.

kövé 'fett, dick' ~ török *kök*, *kög* 'kövér' | *gövde* 'test', tkp. 'a test kövér, szilárd része, fej, karok és lábak nélkül', mint Számi *bej* helyesen értelmetzi.

köz 'gemein, gemeinsam' | *közös* 'gemeinschaftlich' ~ török *koşu*, *koş* 'pár, egyesített'.

kulacs 'hölzerne Flasche' ~ török *kulas* 'faedény, fából kivájt csolnak'.

kupa 'Humpen, Trinkschale' ~ török *kopa*, *kupa* 'kupa, ivóedény, veder' (> oszm. *kuva*).

kupak 'Deckel, Pfeifendeckel' ~ török *kapak* 'fedő'

< *kapa-* 'befedni, eltakarni'.

kúsz-, csúsz- 'gleiten, klettern, rutschen, kriechen' ~ török *kış-, kiz-* 'csúszni' | *kizak* 'szán', tkp. 'csúszó járómű'.

kút 'Brunnen, Born' | **kutyor** 'Grube' ~ török *kuduk* 'kút'. Alapjelentése szerint: 'mélység, valami üres dolog', vö. török *kutu* 'ládika, fiók' | ujj. *koti* 'lent' | *kuj* 'mélység' | *kujtu* 'nagyony mély' | jak. *kotol* 'mélyedés'. Ide tartozik a magy. **kutat-** 'forschen', tkp. 'mélyre menni, elmélyedni'.

kutat 'forschen', l. **kút**.

kutya 'Hund' ~ török *küçük*, *küçük* 'kutyakölyök'. Nem szabad összetévesztteni a *küçük*, *kiçik* 'kis' szóval, melynek egészen más az eredete. Azt hiszem nem tévedek, ha a **kutya**, *kuçak*, *küçük* alapszavában a *kut-*, *küt-* 'örizni' igét látom, tekintve, hogy a kutyát mindig örökképpen használták.

kül-, külső 'aussen, äusserlich' ~ török *çöl*, *çül* 'pusztaság, sivatag' | *çölö* 'messzeség, szabadság'. A *çöl* alatt a nomád tkp. a lakóhelyén kívül eső világot érti; vö. *çölge bar* 'menj az idegenbe', azaz 'a külső, kívül levő világba'.

küld 'schicken, senden' ~ török *künd-er-*, *günd-er-* 'küldeni', tkp. 'odajövetni'

caus., < *kül*, *kil* 'jönni'. A magyar alak tehát régebb és eredetibb.

kürt 'Horn, Blasehorn' | **kürtő** 'Rauchfang' ~ török *kürük* 'fujtató, szűk kémény, fuvóhangszer' | *kürükle-* 'fujni, tüzet szítani' | *kürke* 'trombita'. **küzd** 'kämpfen, ringen' | **küszköd-, küzköd-** 'kämpfen, ringen' ~ török *kışta-* 'kényszeríteni, szorongatni' | *kışkan-* 'buzgólkodni, küzködni' | *kışık* 'buzgó' | *kıştak* 'heves'.

L

láb 'Fuss'. A magyarban eredetileg nem a német *Bein* vagy az angol *leg* fogalmát fejezi ki, hanem a lábnak alsó, széles, síma részét a talpat, ezért az *l* ~ *j* váltakozás figyelembevételével ~ török *jab*, *jap* 'síma, sík'. Vö. még **láb** 'Fuss': **lép** 'schreiten' = *atak* 'láb': *ata* 'lépni'. Továbbá: török *tab*, *tapi* 'láb' (a gyermeknyelvben).

-lag: adverbiumképző, pl. **látszólag** 'scheinbar' | **-lak, -lék**: főnévképző, pl. **adalék** 'Zugabe', **toldalék** 'Anhang' ~ török **-lak, -lek**: melléknévképző, pl. **pallak** 'szétpattanó', **iş-lek** 'járható'.

lágý 'weich, gelind' ~ török *laj* 'sár, agyag; laza talaj', ellentétben a kemény talajjal.

¹**lak-** 'essen, schmausen, schmecken'; **jóllakik** 'er lässt sich gut schmecken, er isst sich satt' ~ török *jak-* 'ízleni, kapni, jónak lenni, tetszeni'. A magy. **lak-** alapgondolata tehát 'ünnepi evés, lakoma'.

²**lak-** 'wohnen' | **lakás** 'Wohnung' ~ török *lak* 'lakás' | *ja-j-lak* 'nyári lakás' | *kiš-lak* 'téli lakás' | *jau-lak* 'az ellenség lakóhelye' | *kum-lak* 'homokos hely' | *avlak* 'vadászterület'.

Lajta: folyónév Magyarországon nyugati határán. Pauler szerint 'sár' (A magy. nemz. tört. az Árpád-házi kir. alatt, I. 13) ~? török *lai, laj* 'sár' (csagat.), tehát *lajta* 'sáros, sárba'.

láng 'Flamme' ~ török *jarg-, ja-γ-égni* | *jargin* 'tűzvész'.

langyos 'lau' ~ török *ilinjak* 'langyos' | *ilin-* 'lehűteni' | *ilindir-* 'kihűteni'. A szókezdő *i* nem egyéb, mint *l* és *r* hangoknál gyakran előforduló segédhangzó. Vö. *iliman*, (< *liman* 'kikötő') *uruž* 'böjt' < *ruže* stb.

lap 'Blatt, Baumblatt, Fläche' | **lapos** 'eben, flach' | **lapít-** 'ausdehnen' ~ török *jap-urak, jap-rak* 'levél, falevél' | *japalak* 'síma, sík'.

láp 'Moor, Sumpfwiese' | **lápa** 'Pfütze, Lache' ~ török *lapa* 'mocsár' | *lapa* 'kása, vizes étel'.

lappang 'versteckt oder ver-

hüllt sein' ~ török *japin-* 'elbujni, lappangani' < *jap-* 'befedni, eltakarni'. Ide tartozik a **lepel** 'Dekke, Hülle', **lepedő** 'Leintuch'.

lapu 'Klette', tkp. 'ragadó növény' ~ török *japuš-* 'hozzátapadni, ráragadni'.

lassú 'leise, langsam' | **les** 'Hinterhalt; lauern, auf-lauern' ~ török *jaš: jašur-* 'elrejtteni' | *jašun-* 'titkon eldugni' | *jašurun* 'titokban, elrejtve' | *jašmak* 'fátyol', tkp. 'elrejtő'.

lé, lev 'Brühe, Suppe, Saft des Obstes' ~ török *lai* 'nyál, sár'.

leány, lyány (N., Ehrenf. C.) 'Mädchen, Jungfer' ~ török *jerge, jarga* 'sógornő, néni'.

legelő 'Weide, Weideplatz' | **legel-** 'weiden, grasen' ~ török *jegülük* 'legelőhely, takarmány', vö. *jegü* 'étel, táplálék' < *ji-, je-* 'enni'. **legény** 'Bursche, Junggesell, tapfer, stark' ~ török *jegen* 'vő, unokaöccs' stb. | *jigit* 'legény, hős'.

lep 'überraschen, überfallen' ~ török *lap* 'hirtelen, egyszerre' | *lap kildim* 'hirtelen jöttem'.

lepedő 'Leintuch, Decke', l. **lappang-**.

ló, lov- 'Pferd' ~ török *lau, ulau* 'ló, előfogat' (kirg.). A szókezdőre vonatkozólag vö. **langyos**.

lóg 'herabhängen, schaukeln' ~ török *lov, lo* 'lefüggő, lecsüngő'.

lop 'stehlen', tkp. 'verschwinden lassen' ~ török *lop-*, *lup-*, *lopor-* 'mohón elnyelni, gyorsan felfalni'.
lusta 'träge, faul, nachlässig' ~ török *luş* 'lusta, gyenge' | *luş adam* 'lusta ember'.

M

madár 'Vogel' ~ török *ma-dar* 'egy kányafaj', l. a **ma-gas** szót.

mag 'Korn, Beere', tkp. 'kis, csomószerű test' ~ török *muk* 'bogyó' | *kara-muk* 'fekete bogyó, a vadszilva egy fajtája; vadszőlő' | *kizil-muk* 'vörös bogyó'.

maga 'er selbst, allein' | **mag** 'Kern, Samen' ~ török (alt.) *maka* 'ő maga, egyedül', pl. *maka sukarı tok bolpus* 'csupán cukorral nem lehet jóllakni'; *maka kadıttar* 'az asszonyok maguk, egyedül az asszonyok'. A fenti összevetésben megnyilvánuló jelentésfejlődés pompásan látszik a török *öz* szó történetén. Ennek eredeti jelentése 'mag, belső rész, velő' s ebből fejlődött ki a 'maga' jelentés, sőt egyes dialektusokban tovább is ment, az eredeti nyomatékoságot is elvesztette s csak mint 3. szem. névmás használatos.

magas 'hoch, erhaben' ~ török *mak* 'hír, dicsőség' | *makta-* 'dicsekedni, ma-

gasztalni, dicsőíteni' azaz 'emelni'. Vö. kirg. *adi magi čikti* 'névre és hírre emelkedett' | *magu-žar* 'magas síkság', egy hely neve a kirgiz pusztaságon. Csupán mint ötletet megjegyzem, hogy a **madár** esetleg valaha **magár**-nak hangozhatott s így a fent kifejtett **mag** gyökérrel lehetne összefüggésbe hozni; jelentése tehát: 'magasan mozgó, repülő lény' lenne.

magyar: a magyar nép neve. ~ török *majar* 'úr, parancsoló'. Innen vette eredetét az orosz *bajar* 'fejedelem, bojár'. A turkómánoknál még ma is dívik *majar-im* 'uram'-féle megszólítás. L. Moser, A travers l'Asie Centrale, Paris 1883, hol az illető szó többször előfordul. A Pannóniában talált törzserokonoknál szabályosan *gy-re* változott a *j*, de hogy az eredeti hang *j* volt, kétségkívül bizonyítják az arab írók, kik ezt a nevet a volgavidéki törököktől hallották és mindig *mažar*-nak írják. Ez az adat pedig nem tüntet fel semmi mást, mint a *j*-nek volgavidéki szokásos *ž* megfelelőjét. Hogy miért kapták a magyarok az 'úr, parancsoló' nevet, azt csak sejteni lehet.

manó 'böser Geist, Teufel' ~ perzsa *manu* 'Widerhall, der einem verborge-

- nen Geist zugeschrieben wird'.
- már-t** 'tauchen, tunken' ~ török *man-* 'bemártani'.
- más** 'andere, ander' | **másik** 'der Andere' | **másít-** 'verändern' ~ török *baş* 'kezdett' | *başda* 'újra' | *başka* 'más' | *başkalaş-* 'megváltoztatni, megváltozni' | *başak* 'idegen, másik'.
- mécs** 'Docht' ~ török *piç* 'mécs'.
- mell** 'Brust' ~ török (alt.) *mail* 'mell' | *imel* 'mell': *imeldaş* 'melltárs', azaz 'kebelbarát'.
- mellett** 'neben, bei, anbei' ~ török *belle* 'együtt' | *belleli* 'mellette' | *belen* 'együtt'. A *bel* alak többnyire az azerbajdzsániban használatos, a keleti törökben *bil*.
- men-** 'gehen' | **menés** 'Gang, das Gehen' ~ török *manğ*, *menğ* 'menni' | *mangış*, *menğış* 'menés'.
- mén, mín** 'Hengst' | **ménés** 'Gestüt', tkp. 'az a hely, ahol a ménnek vannak' ~ török *min* 'szállani, felszállani'. A magy. **mén**-ben a 'hágás' fogalma jut erősebben kifejezésre; vö. magy. **hág-** 'aufsteigen' és 'besteigen' (az utóbbit ménekre, bikákra és egyéb hím állatokra).
- menny** 'Himmel' | **mennyei** 'himmlisch' ~ török (ujg.) *mergü* 'örök, mennyei' | *mönkü* 'örök, isteni'. Taising Mahajana jelzője a turáni buddhista ujgur emlékekben. Hogy össze-
- függ-e a **menny** szó a **men-** 'aufsteigen' igével, mindenesetre kérdéses.
- mer** 'wagen' | **merész** 'tapfer' ~? török *mergen*, *merken* 'okos, bátor, vadász', amely eszerint praes. part. lenne; vö. továbbá *mergaul* 'bátor, vitéz'.
- met-, metsz, metél** 'schneiden, zerschneiden, abschneiden' ~ török *mede*, *mide* 'kis darab, szelet' | *midele-* 'szétvágni, szétdarabolni'.
- mez** 'Kleid, Hülle' ~ török *bez* 'vászon, mez, takaró', Számi bejszerintere-detileg arab szó, amely azonban az egész török nyelvterületen, még az altaji tatároknál is előfordul.
- mi** 'wir' | **mienk** 'unser' ~ török *miz* 'mi' | *mizirg* 'miénk'.
- mint, ment** 'als wie, gleichwie, sowie' | **mintá** 'Form, Muster' ~ török *mundai*, *muntai* 'mint, hasonlóan' < *mu* 'ez' + *dai* 'képpen' | *mingze-*, *mergze-* 'hasonlítani' | *menğiz* 'arc, hasonlóság'.
- moesok** 'Schmutz' ~ török *boşuk* 'bűz' | *boşuk-* 'bűzleni'. Jelentéstan tekintetben vö. magy. **bűz** 'Gestank' török *pis* 'piszkos'.
- mogor** 'düster, finster, mürisch' ~ török *morğ* 'bú, panasz, szomorúság' | *mongra-* 'panaszkodni, szomorkodni' | *mogol* (Abulgazi) 'bú, gond'.
- mond** 'sagen, erzählen' ~

török (kara-kirg.) *man-as* 'elbeszélés, monda, legenda' < *man-* 'beszélni, mondani', mely ebben a formában még a finn-ugor nyelvterületen is csupán a cseremiszből maradt meg.

monyoró 'oval, eiförmig' ~ török *jomorō* 'ovális, golyóalakú' (Radl., Wb. III. 463) | *jumruk* 'ököl', tkp. 'kerekség'; vö. magy. *ököl* 'Faust'.

mög 'der Raum hinter einem Dinge' | **mögé** 'hinter' ~ török *mög*, *mök* 'elrejtett, eldugott' | *mögedek* 'ernyő, fedő, kocsis teteje' (Közép-Ázsiában), azaz 'rejtekhely'.

N

nagy 'gross, stark, vornehm' török *naj*, *nai* 'igen, erős' (alt.) | *nan* 'nagy' (Radl. Wb. III. 629.).

nap 'Sonne' | **napos** 'hell, sonnig' ~ török *ap* 'nap' (perzsa): *ap-tab* 'napfény', vö. *mahtab* 'holdvilág' < *mah* 'hold'; vö. továbbá *nab*, *nap* 'világos, tiszta'. Az *ap* mint önálló szó 'nap' jelentésben csak az óperzsában fordul elő.

nász 'Hochzeit', l. **nő** 'Weib'. **négy**, **nígy** 'vier' ~ török

nyáj ez a határozottan finn-ugor számnév hogy ke-

rül török területre, igazán csodálatraméltó s csupán az érdekes volta kedvéért teszem a fenti összevetést.

nő 'wachsen' | **nővel-**, **nevel-** 'erziehen, aufziehen' ~ török *naj*, magy. **nagy** (l. ott). 'Nőni' és nagygyá lenni' azonos fogalmak, vö. tör. *ön*, *ön* 'előre', *ö*, *gen* 'magas' és *ön* 'nőni'.

nő 'Weib' | **-né**: nőnevek képzője ~ török *naji* 'barát, társ, segéd' | *najlaş-* 'barátságot kötni'. Ide tartozik a magy. **nász** 'Hochzeit', a tör. *nene* 'anya, nagynéni', a magy. **néne** 'ältere Schwester'. A magy.

nő és a tör. *naj* viszonya tükröződik a török *katun* 'asszony, nő' és *katas* 'társ, segéd' viszonyában. A nő alapjelentése a törökben 'élettárs'. Ide tartozik még a **nőstény** szó, eredeti jelentése szerint 'nős lény', a *nős* és a tör. *tin*, *ten* 'lélegzet, lélek, lény' összetétele. Ugyanazon szerkezetű szó az **aggastyán**: *agg*, *aggas* + *tin*, *tun*, *tyán*. A török *tin*, *ten*, *tan* mint igető szerepel a *tinmek* 'lélegzetet venni' igében.

Ny

nyáj 'Herde' ~ török *jaj-* 'elterjeszteni, kiterjeszteni, szétterjedni'; *töjeler jaj-*

ikmi, sürükmü ? 'szét van-
nak szórva a tevék, vagy
együtt vannak?' *jajik* je-
lenti a legelőn, a mezőn
szétszórt barmot, a *sürük*
ugyanazt, mikor együtt
van; *sürük* 'nyáj' < *sür-*
'összeterelni' | *jaj-* 'a nyáj;
szétszórva legel'.

nyáj-as 'höflich, freundlich,
wohlwollend' ~ török *jaj*,
jej 'nagyon jól, jobb, job-
ban' | *jao* 'szelíd, enyhe'
> *javaş* 'lassú, nyugodt,
szelíd'. Az 'udvariasság'
és a 'lassúság', ezzel szem-
ben 'sietség' és 'nevelet-
lenség' a nomádoknál azo-
nos fogalmak.

nyak 'Hals' ~ török *jaka*
'gallér' | *jakala-* 'megra-
gadni, nyakon csípni'. A
török *jaka* ezenkívül szé-
lesebb értelemben 'felső
rész, szél, határ' jelentés-
ben is használatos.

nyál 'Schleim, Speichel' |
nyal- 'lecken' | **nyálaz-**
'mit Speichel benetzen' ~
török *jala-* 'nyalni' | *jaltak*
'hízeltő'. Ide tartozik még
a magy. **nyelv** 'Zunge' <
nyal 'lecken'. A nyelv
tehát egyik jellemző tevé-
kenységéről kapta nevét,
épp úgy, mint a többi
testrészek.

nyaláb 'Bündel, Büschel' |
nyalából- 'einpacken, zu-
sammenbinden' ~ török
jalav 'kötés, öv' | *jalavla-*
'hozzákötni'.

nyár 'Sommer' | **nyaral-**
'übersommern' ~ török

jaj, *jaz* 'nyár' | *jajla-* 'nya-
ralni'. Mint *jajik* és *sürük*
a szétszórt és összeterelt
nyájra vonatkozik, épp-
úgy a *jaj*, *jaz* 'nyár', tkp.
a kiterjesztett, szabad, szé-
les lakást jelenti, ellentét-
ben a *kiş* 'tél' és *koş-*
'összejönni, társulni' szó-
kal.

nyel, **nyél** 'Stiel, Schaft' ~
török *jel* 'valamely tárgy-
nak vastag, megfogható
része; gyökér'. Ide tarto-
zik a régi török *jildiz*
'gyökér', t. i. 'a test alsó
része'.

nyer 'gewinnen, siegen, be-
siegen' ~ török *jer-*
'győzni, legyőzni' | *jenü*
'győzelem'.

nyereg 'Sattel' ~ török *eger*,
jeger 'nyereg'. Bővebben
l. ME. 323.

nyes 'beschneiden, behauen'
~ török *ješ-* 'gyalulni,
vakarni' | *ješki* 'forgács'.

nyikorog 'fort und fort wein-
en, knirren' ~ török
jaikur-, *jajgir-* 'panasz-
kodni, jajveszékelné, sírni'.

nyíl 'Pfeil' ~ török *jig-il-*,
jik-il- 'dobatni, löni';
vö. török *ok* 'nyíl', *okla-*
'dobni'.

nyíl- 'sich öffnen' | **nyit-**
'öffnen, aufmachen' ~
török *jajil-*, *jail-* 'kibő-
vülni, kiterjedni' < *jaj*
'kiterjeszteni'.

nyir 'scheren, beschneiden,
abschneiden' ~ török *jir-*
'ausgraben' | *jirt-* 'szét-
tépni'.

nyom 'drücken, pressen,

- drängen' ~ török *jom-*, *jum-* 'bezárni, lezárni'; | *göz jum-* 'a szemet lezárni' | *jomuk* 'zárt'. Jelentéstani tekintetben vö. török *iz* 'nyom' és *iz-*, *ez-* 'nyomni'. Ide tartozik a tör. *jumruk* 'ököl', tkp. 'csukott kéz', ellentéte: *aja* 'nyitott kéz'; vö. *ököl* 'Faust'.
- nyomor** 'Elend' < **nyom-** 'drücken' ~ török *jomrul-* 'elpusztulni, elveszni' | *jimrű* 'rom' | *jümri-* 'elpusztítani'.
- nyug** 'Ruhe' | **nyugod-** 'ruhen, untergehen' (von der Sonne) ~ török *jik-* 'ledobni' | *jikil-* 'leesni'; vö. még *juku* 'álom' | *jukla-* 'aludni'.
- nyújt** 'ausdehnen, ausstrecken, verlängern' | **nyúl-** 'sich dehnen' ~ török *jajit-* 'ausbreiten, ausdehnen' | *jajil-* 'sich dehnen'.
- nyurga** 'schmächtig, mager' ~ török *jorgun* 'fáradt'.
- nyuszt** 'Marder', ~ török *jus* 'a tigrishez vagy párduchoz hasonló kis állat' (Számi bej).
- nyúz-** 'schinden, häuten' ~ török *jüz-* 'nyúzni, megnyúzni', tkp. 'a felső részét leszedni'; vö. *jüz-* 'úszni', tkp. 'a felszínen maradni'.
- ¹**nyűg** 'Fessel, Fusseisen'; **nyűgbe vetni** 'in Fessel schlagen' ~ török *jügen*, *jüken* 'gyeplő'.
- ²**nyűg** 'Last, Beschwerde' ~ török *jük* 'teher'.

O

- ó, av-** 'alt, veraltet', tkp. 'használt, elhasznált'; ellentéte: 'új', ~ török *ob-*, *op-*: *obur*, *obruk* 'ócska, használt' | *oburlan-* 'megöregedni' | *obran-* id.
- ocsu** 'Afterkorn, Aftergetreide' | **ocsó** 'Spreu' ~ török *učuk*, *učav* 'könnyű mag, mely a szélben repül' < *uč-* 'repülni' | *uč* 'polyva, ocsó'.
- oda** 'hin, dahin' ~ török *orda* 'ott, oda' < *o + jerde* 'azon a helyen'. A magy. alak tehát rövidítése a töröknek.
- ódal, oldal** 'Seite, Flanke' ~ török *odan* 'oldal, szárny, határ' | *odanda-*, *odanla-* 'határt vonni'.
- odu** 'Höhle' | **odor** 'Bauschung, hohler Ort' | **odvas** 'hohl, löcherig' ~ török *odav* 'kunyhó, odú' | *otav* 'szoba, lakás' | *oda* 'szoba' | *odum* 'ház' | *oj-* 'kivájni, kiásni' | *oj* 'sátor' | *ojuk*, *otuk* 'lyuk' | *odag* 'sátor' | *øj*, *ev* 'ház'.
- ok** 'Ursache, Grund, Veranlassung' | **okul-** 'vernünftig werden' | **okos** 'vernünftig, klug' | **oktat-** 'lehren' ~ török *ok*, *uk* (ujg.) 'ész' | *okuš* 'okos, értelmes' | *ok-*, *oki-* 'megérteni' | *okut-* 'tanítani, oktatni'. Ide tartozik még a tör. *oku-* 'olvasni'; vö. **olvas-**.
- okád-** 'speien, sich erbrechen'

- tkp. 'eldobni, kidobni' ~ török *ok* 'nyíl, dobás' | *okla-* 'hajítani, dobni.'
- 61 'Stall, Kaue' ~ török *agıl, aıl, aul* 'istálló, udvar, majorság, sátorcsoport'.
- olesó, ócsó 'wohlfeil' | *ócs-ka* 'abgetragen, alt' | *ócsár* 'schmähend' | *ocsmány* 'garstig, niedrig' ~ török *użuz* 'olcsó' | *öç-* 'elrontani, gyengíteni' | *üç-* 'eltűnni' | *oçok* 'útálatos, ocsmány'.
- ¹olló 'Schere' (<orló) ~ török *orla-, ora-* 'vágni' | *orak, orlak* 'kés, sarló'.
- ²olló 'das Junge' (der Schafe, Ziegen und Hirsche) ~ török *oşlak, ôlak* 'gödölye' | *oglan, olan* 'ifjú'.
- olyan, ojan 'solcher, dergleichen' ~ török *alaj* 'így, ilyen, úgy, olyan' | *ôşle* 'úgy' | *uşla-* 'utánozni'.
- onnan 'von dort'; ellentéte: innen 'von hier'; ~ török *ondan, onnan* 'onnan' < *ol+dan* 'arról', azaz 'arról a helyről'; vö. *arra* és *oda*.
- or 'Dieb, Diebstahl' | *oroz-* 'stehlen' ~ török *oori, ogri* 'tolvaj; titokban' | *orıla-* 'lopni' | *uurla-* id. | *orın, ugrın* 'titkos'.
- óriás 'Riese' ~ török *ori* 'fel, magasra, magas'. Azt hiszem, az *óriás* olyanféle összetétel, mint az *Abiaş* 'a samán vallás legfőbb istensége' < *abi* 'atya' + *aş*.
- Ormánság: vidéknek és dia-

- lektusnak neve Magyarországon ~ török *orman* 'erdő'. A török szóból -ság magyar képzővel képezett főnév tehát eredetileg 'erdős vidéket' jelentett, aminthogy régebben az is volt ez a vidék; vö. még **Ormándlak**: egy falu neve azon a vidéken.
- orom, ormó 'Giebel' ~ török *urun* 'díszhely, magas ülés, csúcs' | *ori* 'fel, magas' | *orvi* (jak.) 'orom' | *or-, ur-* 'kelevény, emelkedés'.
- oroszlány 'Löwe' ~ török *arslan* 'oroszlán'.
- orr 'Nase' | *orrozat* 'Vorder-teil' ~ török *borun* 'orr, valamely test kiugró része, hegyfok; előbb'; vö. skand. *näs* 'orr' és 'hegyfok'.
- orsó 'Spindel, Spule' ~ török *urçuk* 'orsó', tkp. 'forgó, pergő'.
- ország 'Land, Reich' R.: *uruszág* < *úr* 'Herr'; vö. csagat. *şanlık* 'ország' < *şan* 'fejedelem, úr'.
- oszol 'sich trennen, sich teilen' | *oszt-* 'verteilen' ~ török *özül-* 'oszlani, szétválni' | *öz-* 'szétválasztani, letörni' | *özdür-* 'elvenni'.
- óta 'seit, von' ~ török *ôte* 'múlt, óta, ami régen volt vagy történt' | *ôt-* 'elmenni, elmulni'.
- ótal-maz 'schützen, beschützen' ~ török *kutat-* 'megmenteni, megszabadítani, védelmezni'. A *k* elesése után előállott **ot-* tőszó-

tagba anorganikus / került be, mint ezt több szónál is láthatjuk (**olesó** < **öcsö**); vö. még csagat. *oča* 'menedékhely, védelem' | *očala-* 'ővni, védelmezni'.

öv 'bewahren, beschützen, schützen' | **óvakod-** 'sich hüten, sich schützen' ~ török *op-*, *ob-* 'eldugni, elrejtteni, eltitkolni' | *oput-* 'vkit vagy vmit bezárni, elrejtteni' | *opun-* 'elrejtőzni, óvakodni'.

Ö

ő 'er' ~ török *o*, *ol* 'ő'.

öcs 'der jüngere Bruder; jüngere Schwester', egyáltalában nem annyira pontos megjelölés, mint inkább becéző szó. ~ török *eče* 'anya, nagymama, öreg asszony' | *ači*, *aži* 'nagyanya' | *aži* 'idősebb testvér'. Az *ač*, *eč* még különféle rokonsági fokok kifejezésére szolgál. Vö. *ini* 'kicsiny', *inag* 'öcs'.

ögyeleg 'herumschlendern, ziel- und zwecklos hin- und hergehen' ~ török *ojala-* 'játszadózni, az időt játékkal eltölteni'.

öklel 'stossen, stechen, schlagen' ~ török *ükle-* 'ütnei, vágni, csapni' | *üklüg*, *üklüge* 'pofon'. Ide tartozik még a magy. **ökrend-** 'rülpsen, aufstossen' ~ török *ikren-*, *igren-* 'undorodni'.

ököl 'Faust' ~ török *ököl-* 'felhalmozni, összehordani'; vö. török *jum-* 'nyomni' és *jumruk* 'ököl'.

ökör 'Ochs, Rind' ~ török *öküz* 'ökör' | (chivai) *höküz* id.

ökrend l. **öklel**.

öl 'Klafter, Höhenmass' ~ török *el* 'kéz'; vö. török *kari* 'kar', *kariş* 'arasz'; *kol* 'kar', *kolač* 'róf, hosszúságmérték'.

öl 'Schoss' | **ölel** 'umarmen, umfassen, umfassen' ~ török *elle-* 'fogni, megfogni' < *el* 'kéz'; vö. tör. *kočagla-* 'megölelni' < *kočak* 'mell, kebel, öl'. Ugyanez a viszony a magy. **öl** 'Klafter' és a tör. *kulač* 'róf, egy hosszúságmérték' < *kol*, *kul* 'kar, kéz' között.

öl 'töten, umbringen' ~ török *öl-* 'meghalni' | *öldür-* 'megölni', tkp. 'meghalatni'.

öldök: **szemöldök** 'Augenbraue' ~ török *öltük* 'felső haj' < *öl* 'fent' + *tük* 'haj'; vö. *üstök*.

ölt, **öt** 'Stiche machen, einfädeln, hinausstrecken (die Zunge)' | **öltés**, **ötés** 'Stich, Naht' ~ török *öt-* 'áthatolni, átfúrni, áthúzni' | *ötkür* 'éles, átható'.

ölyü, **ölyv** 'Bussard' ~ török *ögü*, *öjü* 'egy bagolyfaj'.

ör R.: **eür**, **evür** 'Wache, Warte' | **öriz** 'hüten, bewachen' ~ török *evür-*, *evir-* (ujg.) 'keringeni, körüljárni, megfordítani' |

oszm. *evir-* 'megfordítani' | *evril-* 'körülfordulni'; vö. **kerülő** 'Hüter, Bewacher' < **kerül** 'umkreisen, herumgehen', amiből azt következtethetjük, hogy a nomád népeknél az őr nem egy helyen állt, hanem a tábort körüljárta.

ördög 'Teufel' ~ török *örtük* 'elrejtett, eldugott' | *erteng* 'földalatti szellem' (a samánvallásuaknál); vö. magy. **ördögös** 'dämonisch'.

őreg 'gross', mellékjelentése 'alt'; **őreg Duna** 'die grosse Donau' ~ török *irek, irik* 'nagy, durva, kövér'. Az **őreg** szóval függ össze az ősrégi török **örök** 'ewig', amely tkp. a 'hosszú, sok' (t. i. idő) fogalmát fejezi ki, vö. **örököd** 'wachsen, sich vermehren'. Ide tartozik az ótörök *örke, ürke* 'hosszú idő', *örük* 'állandó'. (Müller: *Uigurica*, p. 26.)

őrjül 'wahnsinnig werden' | **őrült** 'wahnsinnig' ~ török *örök* 'szilaj, bolond; a holt szelleme'.

örle 'mahlen', tkp. 'herumdrehen' s ebből: 'zerreiben' ~ török *ofür-, öür-* 'forgatni, szétmorzsolni, őrlöni' (az *og-, ov-* 'szétdörzsölni' causativuma; ugyanebből származik az *ovum, um, un* 'liszt', tkp. 'a szétdörzsölt' szó).

örök 'beständig', l. **őreg**.

öröm 'Freude' | **örül** 'sich freuen' ~ török *ürün-örülni* | *üründir-* 'meg-

örvendeztetni'. (Radl. I. 1834.)

örvény 'Wirbel, Wasserstrudel' ~ török *irvan* 'fürgesség, gyors mozgás'.

ős 'Ahn, Stammvater' (R.: *ise, ese*) ~ ótörök *ečiu 'ős'* | török *es-ki, ős-ki* 'régí' | *aži, eži* 'nagyanya'. Bizonyára idetartozik az **ősz** 'grau' szó is; vö. **agg** 'alt, grau' ~ török *ak* 'fehér' | *aga, aka* 'az öreg'. Ugyanilyen jelentésváltozást látunk a német *Graf* szónál, vö. *grau*, továbbá török *aksakal* 'elöljáró', tkp. 'ősz szakál', perzsa *Riś sefid* 'ősz szakál'.

ösvény 'Pfad, Fusssteig' ~ török *eşken* 'kitaposott' < *aş-, eş-* 'áthaladni, menni' | *eşken yol* 'ösvény', tkp. 'kitaposott út'.

ősz 'Herbst' ~ török *göz 'ősz'*.

össze, özsze 'zusammen, ganz, völlig' ~ török *özgü* 'hozzátartozó, együtt' < *öz* 'maga, tulajdon, saját' | *östü-* 'hozzáfűzni' | *özgen, öşken* 'felhalmozott'. Ide tartozik a csagatáj *özge* 'más, a többi', amennyiben a visszamaradó rész az elkülönítettel szemben újra egésznek fogható fel.

öt-le 'durchdringen, hineindringen' ~ török *öt-* 'áthalolni, behatni, befolyásolni' | *ötle-, ötkele-* 'lassanként behatolni, áthalolni'. Ide tartozik még a török *öt-kür* 'éles', tkp. 'áthataló'.

ötlet 'Gedanke, Einfall' ~ török *olla-, ojla-* 'gondolni, gondolkozni'. Az *öt*, *ot*-nak alakváltozata az *oj* 'gondolat, ész'; vö. ótörök *ötçe* 'ész szerint', (Chuastuanit) *ötčā-biligčā* 'ész és tudás szerint'.

ötvös 'Goldarbeiter' a régi **ötteni** 'giessen' igéből; vö. török *kujumži* 'ötvös, aranyműves' < *kuj-* 'önteni'.

öv 'Gürtel, Binde, Schärpe' ~ török *jip, jöb, jüp* 'kötél, kötelék' | *ip* id.

özön 'Flut, Strömung' ~ török *özgün* 'özön, áradás' < *öz-, üz-, ös-* 'nőni, áthaladni' | kirg. *özön* 'folyó, folyam'. Különösen tekintetbe veendő a **víz-özön** 'Sintflut' kifejezés.

özvegy 'Wittwe' ~ török *öz* 'maga' + *bej* 'fő', vö. tör. *tul-kari* 'özvegy', tkp. 'elhagyott, egyedül maradt nő'.

P

pajtás 'Kamerad, Geselle' ~ török *bej-daš, beg-daš* 'társ', tulajdonnévképpen is használatos. A *daš* 'társ' szóval az egyes testrészek nevéből képezett 'barát, társ' jelentésű szavakhoz tartozik; vö. *kol-daš, gö-rül-daš, arka-daš, karn-daš, imel-daš* stb.

pallós 'Schlachtschwert'. Ugy

látszik, oszmánli jövevényszó < *pala* 'lapos, széles kard'; Számi *bej* szerint albán jövevényszó.

pamuk 'Baumwolle' ~ török *pamuk, pambuk* id.

para, parányi 'Atom, klein' ~ török (< perzsa) *para, parča* 'aprópénz; darab; kevés'.

párduc 'Panter' ~ török *pars* 'párduc'.

párta 'Jungfernkranz, Kopfzierde ungarischer Mädchen, eine Art Haube' ~ török (< perzsa) *perde* 'fátyol', mely a törökben *perla, parta* alakban is járatos.

pata 'Huf der Pferde' ~ török *pača* 'a juh, kecske, marha és egyéb állatok lába'. Számi *bej* szerint perzsa eredetű, ez azonban nincs bebizonyítva.

pattan 'knallen, prallen' | **pattog** 'knallen, knastern' ~ török *patla-* 'pattanni' | *patirdi* 'zaj'.

pazarol, pázáról 'vergeuden, verschwenden' ~ török *pazarla-, bazarla-* 'vásárolni, pénzt költeni'.

péllda, pilda 'Beispiel, Symbol' ~ török *pildi* 'jel, példa' < *pil-* 'tudni, észrevenni, ismerni' (alt.) | *pildi* 'jel, jegy' (Radl. Wb. IV. 1342). A magyar **péllda** szónak a német *Bilde, Pilde* szóhoz való hasonlósága bizonyára véletlen, mert az altaji törökök a távoli Szibériában valószínűleg nagyon keve-

set érintkeztek németekkel, hogy ezt a szót tőlük kölcsönvehessék.

peszmege, peszmet 'Zwieback' ~ török *peksimet* 'kétszersült'.

pezseg, pözsög 'sieden, kochen' ~ török *piş-* 'főni'.

pici, picike 'klein, winzig' ~ török *piçi, piçike* 'kicsi, pici' (L. C.).

pille 'Schmetterling, Nachtfalter' ~ török *pille* 'seleylemlepké'. (L. C.)

piszok 'Schmutz, Unreinlichkeit' | **piszkol** 'beschmutzen' | **piszkos** 'schmutzig' ~ török *pis* 'piszkos, tisztátalan' | *pislik* 'piszok' | *pisle-* 'bepiszkolni'.

pocsék 'wertlos, nichtig'; **pocsékká tenni** 'zugrunde richten' ~ török *poč* 'értéktelen, jelentéktelen, buta, együgyű'. Perzsa eredetűnek tartják, ez azonban tévedés, mert a *poč* nem egyéb, mint a *buč, bučuk* 'fél, kicsi' alakváltozata; vö. oszm. *bužur* 'kicsi, kevés'.

porcika 'klein, Krümchen' ~ török *polčok* 'darab, rész'. (Radl. Wb. IV. p. 1282.)

pót-ol 'ergänzen, hinzugeben' ~ török *püt-* 'bevégezni, elkészíteni' | *püdü* 'egész, teljes'.

pödör, peder 'drehen, winden, kräuseln' ~ török *bedrü-, bödrü-* 'görbe, hajlott'.

pöt, pety 'Tüpfel, Punkt' ~ török *put, pöt* 'csomó'; ösz-

szezsugorodott, összebonnyolodott'.

púp 'Buckel, Höcker' l. **bób. pücsök** 'Grille' ~ török *pöcek, böžek* 'bogár'.

R

rak 'legen, niederlegen' ~ török *brak-* 'elhagyni, letenni, helyezni'. Ez a sajátosságos szó, amelyben a szókezdő *br-* szinte hangtani lehetetlenség, csak az oszmánliban fordul elő. A *b* egyébként sohasem vokalizált, hogy hogyan csatlakozott az *r*-hez, nem tudni. Lehet, hogy mint segédhang került a török hangtan szabályai-val ellenkező *r* szókezdő elé. (?)

regg 'Morgen' ~ török *erk, erek* 'korán', többnyire adverbális alakban: *erk-en* 'korán, kora reggel'.

remény 'Hoffnung' ~ török *irim* 'omen, jó vagy rossz előjel' | *rim* 'jóslás, varázslás' (Radl. Wb. III. 719). Az *irim* szó *i-*je a törökben *r* és *l* szókezdő előtt gyakran használt segédhangzó, mint *iraki* < *raki* 'pálinka', *ilimun* < *limun* 'citrom'.

rokon 'Anverwandt', egy *rok, ruk* tőszó adverbális alakja. ~ török *urug, uruk* 'rokon' | *uruku* id. | *rug, ru, uru* 'nem, család, törzs'.

S

saját 'eigen, eigentümlich' ~ török *şaj* 'hatalom, vagyon' | *şajak* 'vagyonos'.
sajnál 'bedauern, bemitleiden' ~ török *saja-*, *sajga-*, *sajina-* 'figyelembe venni, méltatni'.

sakál 'Schakal, Schneewolf' ~ török *çakal* 'sakál'.

sallang 'Franse, Riemenfranse' ~ török *sallanž*, *sallanžik* 'mindaz, amit ékesség vagy játékszerképpen felakasztanak; hinta' < *sallan-* 'ide-oda mozogni'.

sánta 'lahm, krummbeinig' | **sántikál** 'hinken' ~ török *santıra-* 'részeg módjára dülöngőzni' (Radl. Wb. IV. 949).

sark 'Haspe, Angel an den Türpfosten, Pol' ~ török *çark*, *çarka* 'kerék, malomkerék, csiga' < perzsa

چرخ. Hogy milyen viszonyban van ezzel a magyar **sarok**, nem világos, mert ez 'Ecke, Winkel' jelentésben is használatos. Nehéz feltenni, hogy a magyarban e fogalmak kifejezésére perzsa kölcsön szó szolgálna.

sarló 'Sichel', régebbi alakja:

csalló ~ török *çal-*, *şal-* 'vágni, hasítani' | *çalçı* 'kasza'.

sár 'Kot' ~ török *çamur* 'sár' | *şar* 'a gabonában levő piszok'.

sárcsa, szárcsa 'Blässlings, das schwarze Blasshuhn' ~ török *sarıçe* 'kisebb-fajta ragadozó madár' | oszm. *serçe*, *sırçe* 'veréb'.

sárga 'gelb' ~ török *sarığ* 'sárga'; eredeti jelentése szerint: 'elhervadt, elszáradt', vö. magy. **szár-ad** 'trocknen', török *sargai-* 'megsárgulni'.

sárkány 'Drache' ~ török *çarg* (< perzsa) 'sárkány' | *çargan* plur.

sárma 'Sternlauch, Ackerzwiebel' ~ török *sarmasak* 'hagyma, fokhagyma'.

saru 'Schuh, Bundschuh' ~ török *çaruk*, *çarig* 'saru'. Eredeti jelentése szerint talán azt az anyagot jelentette, amivel a lábat begöngyölték, vö. *sar-* 'göngyölni'.

sás 'Riedgras' ~ török *saz* 'nád'.

sáska 'Heuschrecke, Grashüpfer' ~ török *çaurtka*, *çekirge* 'sáska'.

sassad 'ermatten, verkümmern' ~ török *çarça-*, *şarşa-* 'elfáradni, kidőlni'.

satnya 'verkümmert, verkommen, verkrüppelt' ~ török *şatan* (kürg.) 'mindkét lábára sánta'.

sátor 'Zelt' ~ török *çadır*, *çatır* 'sátor'. A nomád törököknél van a 'sátor' kifejezésére egy másik szó: *çatma*, tkp. 'összerakható' < *çat-* 'összetalálkozni'.

savanyú 'sauer', l. **só** 'Salz'.
savó 'Molke' ~ török *savun*, *saun* 'savó, kumis'. Ide

tartozik a tör. *savun*, *sa-vun* 'lakodalom, ünnepély a nomádoknál'. (Az ilyen t. i. a nomádoknál rendszeren kumiszt átadásával történik.) A *savun* egyébként a *sag-* 'fejni' ige származéka.

sám 'Modell, Leisten, Richt-holz' | **sámfa** 'Stiefelholz' ~ török *čama*, *šama* 'mérték, arány'.

sé, sio 'Bach' ~ török *čaj* 'patak' | kirg. *šej* id.

seb 'Wunde, Eile' | **sebes** 'verwundet, eilig' ~ török *čapi* 'csapás, vágás, ütés' < *čap-* 'ütni, vágni'. Ebbe a szócsaládba tartozik a *čap-* 'galoppozni, vágatni' | *čapiš* 'vágatás' | *čapao* 'sebes lovaglás, betörés, becsapás'. A török *čapi* 'ütés' és *čapao* 'sebes lovaglás' tehát úgy viszonylanak egymáshoz, mint a magy. **seb** 'Wunde' a **sebes** 'eilig, schnell' szóhoz.

sebes 'eilig, hurtig, geschwind' ~ török *šap-* 'vágatni, galoppozni' | *šabul* 'vágatás'.

segít 'helfen' | **segéd** 'Gehilfe, Helfer' ~ török *žeki!* *žeki!* 'segítség! segítség!' (L. Č.) | *ček-* 'húzni', ezenkívül 'nyerni, meghódítani, megerősíteni' stb., stb. Figyelemreméltó a kínai-tatár *šaga* 'a bíró segédje' szó (Radl. Wb. IV. 937), továbbá az ótörök *čög-* 'segíteni' ebben a mondatban: *taŋgri čög*

bizge 'isten, segíts rajtunk'.

sejt, sejd 'ahmen, gewahren' ~ török *sez-* 'érezni, megérezni'. [A *d~z* váltakozásra vonatkozólag vö. magy. **id-es**, **íz-es**, török *edkü*, *ezkü* 'jó', *adak*, *azak* 'láb'] | *sajda-*, *sajga-* 'tekintetbe venni, gyanítani, sejteni'.

sekély 'Wate, Düne, der seichte Grund, Untiefe' ~ török *sığ* 'sekély'.

seper, söpör 'kehren, fegen' | **seprő** 'Besen' ~ török *söbür-* 'seperni' | *söbürge* 'seprő' | *söprünti* 'szemét'.

seprő 'Hefe, Satz' ~ török *šeprik* 'seprő'.

sereg 'Heer, Armee' ~ török *čerig*, *čeri* 'sereg'.

serény 'flink, emsig' ~ török *šeren* 'fürgé, gyors, serény (Š. S.) | *serin* 'szilárd' | *serin* 'friss'.

serke 'Kopfnuss, Niss' ~ török *sirke*, *bit sirkesi* 'serke'.

serken 'aufwachen' | **serked** 'aufquellen, aufsprossen' | **serkent** 'aufmuntern, aufwecken' ~ török *serkek* 'éber' | *serken-* 'hirtelen felébredni, az alvásból felugrani' | *čerken-* 'gyors mozdulatot csinálni'.

serte 'Borste' ~ török *sirt* 'serte' (Radl. Wb. IV. 1075) | *sert*, *širt* (csuvas) 'durva, éles, kemény'.

sík 'flach, eben, glatt' ~ török *čik*, *čike* (alt.) 'egyes, sík', pl. *čike ajt* 'be-

- szélj egyenesen'. Ugyanez a tőszótag található a következő szókban: magy. **sikár**, **sikál** 'glätten, reiben', **sikos** 'schlupfrig, glatt', oszm. *šij-dam* 'sikos, síma', *čik* 'vonat, egyenes'.
- siker** 'Erfolg, Gedeihen' ~ török *čikar* 'eredmény, haszon', pl. *kendi čikarına bakar* 'csak a maga hasznát lesi', *bunuñ čikari ne dir* 'mi haszna van ennek?'
- sikít** 'heulen, schreien' ~ török *sigit*, *sikta* 'sírni, ordítani, jajveszékelní'.
- sikolt** 'aufschreien, stark schreien' ~ török *čik* 'kiáltás, ordítás' | *šikirt* 'felordítani'.
- silány** 'gering, geringfügig' ~ török *šil* 'gyarló, silány' | *šiltak* 'valótlan állítás' | *šilkın* 'buta, szemtelen'.
- síma** 'glatt, poliert' ~ török *sima* 'glatt' | *šiba* id.
- síp** 'Pfeife, Pipe'. l. **szipka**.
- śír** 'Grab, Grabstätte' ~ török *čir*, *cigir* 'gödör, barázda, vonat, bevágás' | *čigir aç* 'barázdát húzni'. A török jelentések bizonyossága szerint ide tartozik a magy. **sér** 'verletzen' szó is.
- śír** 'weinen, jammern' ~ török *čig* 'sírás, kiabálás' | *ciir*, *čigir* 'kiáltani, ordítani, felkiáltani'. Jelentés-tani tekintetben vö. angol *cry* 'sírni' és *cry* 'kiabálni'. A 'sírás' és 'kiabálás' fogalmának azonossága több nyelvben bebizonyítható;

- vö. magy. **sív**, **sí** 'üvölteni, ordítani', mely a **sír**-szóval egyeredetű.
- só**, **sav** 'Salz' (tévesen perzsa eredetűnek magyarázzák) ~ török *šor* 'sós'. A 'só' fogalmának kifejezésére a perzsában a *nemek* szó szolgál és hogy a *šor* valóban török eredetű, bizonyítja a tör. *šorlak* 'sós fürdő', kirg. *sor* 'salétrom', mongol *šor* 'sós'. A *šor*, **sav**-val függ össze a magy. **savanyú** 'sauer'. Ugyanez a viszony mutatkozik más-hol is a török nyelvterületen, t. i. az elavult *tur* (ma: *tuz*) 'só' szónál; vö. *turšu* 'savanyú', *turši* 'saláta; savanyú', *turši* 'savanyodni'; *Torda* 'sóváros' (erdélyi városnév). A régi szomszédság következtében sok török szó került a perzsa nyelvbe, melyeket a szótárírók tévesen perzsa eredetűnek tartanak.
- sodor** 'drehen, wälzen, stossen' ~ török *südre* 'lökni, hengergetni'.
- sok** 'viel' ~ török *čok*, *šok* (kirg.) 'sok; nagyon' | *čok*-, *čuk*- 'gyűjteni, egyesíteni' | *čogal* 'növelni'.
- sólyom** 'Falke' ~ török *čailak*, *šalak*, *šailan* 'sólyom'. (A legutóbbi alak a kirgizben használatos) | *čoli*, *čaoli* 'sólyom'. (L.Č.)
- sor** 'Reihe, Zeile, Linie' ~ török *šira* 'sor'. Helyesen gondolja Számi bej, hogy a török szónak a

- görög *σειρά*-val való egyezése csupán véletlen, mert hiszen megtalálható a csagatájban és a kirgizben is. Még inkább kitűnik a szó eredeti volta, ha a magy. **szer** 'Reihe, Ordnung' szóval összehasonlítjuk. A **sor** és **szer** azonos voltát a régi magyar nyelvemlékek világosan bizonyítják.
- sovány** 'mager, hager, unfruchtbar' ~ török *žovan*, *žovan* 'sovány, zsírtalan'; *žovan et* 'sovány hús' | *čoman* 'gyenge, rest'. Ide tartozik még a magy. **sovár** 'schmachtend, sehn-süchtig', csagatáj *čoga* 'gyenge'.
- sömörög** 'runzelig werden, sich zusammenziehen, sich verdichten' ~ török *čomür*- 'megsűrűsödni' | *čomük* 'sűrű'.
- söpör, seper** 'fegen, kehren' | **söprű, seprű** 'Besen' ~ török *söpür*- 'seperni' | *söpürge* 'seprő'. A *söb*-, *söv*-, *süv*-, *siv*- 'ken, simít, simogat' családjába tartozik.
- sör, ser** 'Bier' ~ török *sıra* 'sör' (alt.) | *sırala*- 'vendégeket meghívni sörözésre'.
- sőre** 'Hornvieh, Mastvieh' ~ török *siir*, *sigir* 'marha, barom'.
- sőreg** 'Schörgel' ~ török *čaragai* (alt.) 'egy lazacfaj' | kaz. *čoragai* 'csuka'. A német *Schörgel* kétségkívül kölcsönzés a magyarból.
- sövény** 'Zaun', tkp. 'das Geflechte' < **szöv** (R.: *söv*) 'flechten, weben' ~ török *čibin*, *čubin* 'hálószerű szövet, melyet szúnyogok ellen használnak védőtakarónak', tkp. 'szövtött'; vö. **szöv**-.
- sudar** 'Wipfel, Schwippe' ~ török *čutur* 'sudar'.
- suj-, sujt-** 'schlagen, hauen, treffen' ~ török *sug-*, *sog-* 'ütni, levágni' | *sugil-* pass.
- súrol** 'reiben, wischen' ~ török *süj-* 'dörzsölni, súrolni' | *süjil-* pass.
- süket, siket** 'taub' ~ török *šük* 'hallgatag, hangtalan'.
- sül** 'Stacheltier, Igel' | **sül-disznó** 'Schweinigel' ~ török *süleb* 'Hundsigel' | *sülük* 'pióca', továbbá *ešek sülügü* 'szamáрпиóca'.
- süly, sül** 'Warze, feigenförmiger Auswuchs' ~ török *süjäl*, *süäl* 'szemölcs, bibircsó' (Radl. Wb. IV. 802).
- sülyed** 'sinken, einsinken, untergehen' ~ török *sogul-*, *soul-* 'sülyedni, elsülyedni', ebből: *sogulža* 'féreg', azaz 'ami mélyen behatol'.
- sürög** 'sich regen, sich um etwas umtun' ~ török *sürükle*- 'sürögni, mozogni'
- sűrű** 'dicht, kompakt, fest' török *čirik* 'összehúzott, ráncos' | *čiri-* 'megsűrűsödni, megráncosodni' | *čökürü* 'sűrű' < *čökür*-, *čögür*- 'leülni (folyadékról), megsűrűsödni'. Ide tartozik még a tör. *čürük* 'rot-

hadt, poshadt', tkp. 'ami megsűrűsödött'.
süt 'backen, braten', l. **szít**.
süveg (N.: **sljek**) 'Hut, Mütze'
 ~ török *şög-kele* 'asszonykalap' (a kirgizeknél).

Sz

szab 'schneiden, zuschneiden, richten' | **szabály** 'Regel, Richtung, Zuschnitt' ~ török *sab-*, *sap* 'szántani' | *saban* 'eke' | *sap-* '(vmely útra) térni'. Tulajdonképpen mind a magyar, mind a török szó a *čap-*, **csap** 'ütni, vágni' igével függ össze s a fenti alakok csak másodlagos fejlemények. | *saba* 'rész' | *saba-* 'erősen verni'.

szágul-, **száguld** 'schnell reiten, eilends umherziehen, in ein Gebiet einfallen' ~ török *sagul-*, *saul-* 'elmenekülni, valamely helyről sietve eltávozni' | *saul!* *sagul!* 'tovább innen!'

sajjkó 'Papagei, Plauscher, Plapperer' ~ török *sajihla-* 'badarságokat beszélni' | *sajgak*, *sajak* 'fecsegő; aki badarságot beszél' | *sakizla-* 'badarságot beszélni' | *sakizgan* 'fecsegő, papagáj'.

szak 'Abschnitt, Teil' | **szakad** 'reissen, zerreißen, geteilt werden' | **szakít** 'reissen, zerreißen' ~ török *sak-* 'szúrni, vágni' | *čak* 'szakadék, repedés; az

egésznek egy része, időszak', pl. *tün čagi* 'éj, éji idő', vö. magy. **éjszaka** 'Nacht, Nachtabschnitt' | *jaka* 'oldal, part, szél, vég, határ' | *jak*, *žak* 'oldal, rész, fejezet, párt'. Magy. *éj-szak* 'Nacht, Nachtabschnitt, Nord'. tör. *tün-jak* 'észak', tkp. 'éj-rész'. [A *čak* szót a szótárírók perzsa eredetűnek magyarázzák, ez azonban tévedés, mert a *čak* a perzsában török jövevényszó.]

szaka 'Doppelkinn, Kinngehänge der Hühner' ~ török *sakah* 'toka'.

szakács 'Koch' ~ török *sakuči* 'pohárnok, az ételek és italok felügyelője', azaz 'felszeletelő'; ez még ma is megtisztelő hivatal a nomádoknál, mert csak az idősebbek és egyéb tekintélyes személyek véggezhetik a levágott állat szétosztását; vö. **tálto**.

szakál 'Bart' ~ török *sakal* 'szakál'.

¹**szál** 'ein dünn und lang gedehnter Körper: Faden, Faser, Halm, Haar, Kerze etc.' | **szálas** 'faserig' | **szálka** 'Splitter, Gräte' ~ török *sal* 'fatörzs, oszlop' | *salik* 'jel, cölöp' | *tal* 'ág, egyes fa'. A magy. **szál**-nak változata a **szár**, mely szintén hosszú, csőalakú testekre vonatkozik.

²**szál** 'Floss, Flösse' ~ török *sal* 'tutaj'. Nem lehetetlen, hogy ez a szó újabb,

tehát oszmánli eredetű, mert a magyarban egy másik szó is van ugyanerre: a **tutaj** (l. ott).

szálla- 'steigen, fliegen, sich niederlassen oder setzen, sich begeben, einkehren, absteigen' etc., ~ török *salla-* 'hintázni, ringatni' | *sal-* 'dobni, helyezni, üzni, kiterjeszteni, elengedni, szállani, felszállani, feldobni'. Az ige jelentése a törökben sokkal jobban kiszélesedett, mint a magyarban.

szállás 'Quartier, Niederlassung, Unterkunft' ~ török *salaş* 'félszer, kunyhó'. Közönségesen magyar jövevényszónak magyarázzák, de ez nagyon valószínűtlen, mert a szó egész Közép-Ázsiában el van terjedve, egész a kínai törökségig; tkp. nomen verbale < **szál** + -*ás*-, *es* = -*ás*, -*és*.

szállingóz- 'flattern, einzeln fliegen' ~ török *sallın-* 'hintázni, ide s oda járni, ringatózni' | *sallınžak* 'hinta'.

szalma (N.: **szóma**) 'Stroh' ~ török *saman* 'szalma'. A szó az egész török nyelvterületen egész Közép-Ázsiáig el van terjedve, lehetetlen tehát, hogy a szláv *slama* 'szalma' átvétele lenne. Azt hiszem, ellenkezőleg van a dolog, különben nem nevezték volna a törökök a tejutat *saman-ogrisi* 'szalma-tol-

vaj'-nak, mely a perzsa *kahkešan* törökösítése.

szám 'Zahl' | **számlál** 'zählen, rechnen' ~ török *san* 'szám' | *sanla-* 'számolni, védeni, tisztelni'.

¹szán 'bedauern, bestimmen, sich entschliessen; in Betracht ziehen, überlegen, d. h. berechnen': vö. **szám**, *san* ~ török *sana-* 'kímélni, számbavenni, figyelembe venni' | *san-* 'említeni, gondolni, tisztelni' (vö. magy. **szándék** 'Sinn, Gedanke') | *sana*, *sanag* 'gondolat, részvét' | *sagin-* 'gondolni, gondoskodni, sajnálni, aggodalmaskodni'.

²szán 'Schlitten' | **szánkáz-** 'Schlittenfahren' ~ török *sanak* 'szán' | kirg. *šan* id., *šanal-* 'szánkázni'.

szana: **szana-szét** 'zerstreut, hin und her' ~ török *son-* 'nyújtani, kinyújtani, odaadni', tkp. 'széjjelnyújtani', vö. **szerte-szét**. Mindkét szó a tör. *ser-* és *son-* 'nyújtani' igékből magyarázandó.

szapora 'schnell, eilig, behend' ~ török *sabuk*, *sapuk* 'sietve': *abuk-sabuk* 'søjler' 'nagyon gyorsan beszél' | *čabuk* 'gyors' | *čapukrak* 'gyorsabb'. A 'gyors mozgás' alapgalmából kiindulva a magy. **szapora** második jelentése: 'fruchtbar, ausgiebig, vermehrt' könnyen megérthető, mert a növés a mozgás (vö. német *wachsen* és

- vermehren*) növekedésével függ össze.
- száraz** 'trocken' ~ török *sarig-*, *sargaj-* 'sárgulni, megérni, megszáradni' | *sarar-* 'megsárgulni, megszáradni' | *sarî* 'száraz'. A **száraz** a magy. **sárga** 'gelb', török *sarig* id. szókkal függ össze s eredetileg a naptól megszáraitott növények színére vonatkozik. A **száraz** és **sárga** közti viszonynak mása a török *jaş* 'nedves' és *jaşıl* 'zöld'ben található.
- szárcsa** 'Blässling' ~ török *sarıca* 'bizonyos vadászmadár' (L. Č.) | *sarıce* 'sápadt'.
- származ-** 'abstammen, abzweigen' ~ török *tarmak* 'ág, származás'. A **szár** igető a **szál**, *tal*, *dal* 'ág' szóval azonos. A hangmegfelelésre vonatkozólag vö. **szül-** 'gebären' ~ *tül-*; **szál** ~ *tal* (l. fent); **szel-** 'schneiden' ~ *del*.
- szaru-fa** 'Guerbalken, Sparren' ~ török *soruk*, *sırığ* (oszm.) 'gerenda, hosszú pózna'.
- szarv**, **szaru** 'Horn, Geweih, Gewinde' ~ török *sar-* 'tekerni, csavarni'; vö. tör. *bojnuz* 'szarv' < *bog-*, *bög-* 'tekerni, csavarni'; *saruk* 'tekerics, fonadék, turbán', tkp. 'a fej körül csavart kendő'.
- szatócs** 'Kaufmann, Verkäufer' ~ török *satıcı*, *satugçı*. Valószínűleg újabb eredetű, különben a közép-ázsiai *satugçı*-ból kellene származnia.
- szátyár** 'unzüchtig, unflätig': **szószátyár** 'Faselhans, Wortkrämer' ~ török *sao-saçar* < *sao* 'szó' + *saçar* 'szóró'.
- szatying** 'Band, Quaste' ~ török *saçak*, *saçag* 'rojt, lecsüngő szalagok'.
- szatyma** 'kleine Bleistücke, Schrot' ~ török *saçma* 'apróság' | *saçma-kurşun* 'sörét, kis ólomdarabok'. [Esetleg oszmánli eredetű.]
- szed-** 'sammeln, klauben', tkp. 'ausklauben' ~ török *seç-* 'válogatni, szedni, kiválogatni'.
- ¹**szeg** 'schneiden, hacken, brechen, einschlagen (ein Kleid, d. h. einsäumen)' ~ török *sök-* 'elfejteni, felvágni, letépní'.
- ²**szeg**, **szög** 'Nagel, Zweck' ~ török *çögi*, *çügi*, *çivi* 'szeg' | *şegā* id. | *şegāle-* 'szegelni'.
- szegély**, **szegélj** 'Saum, Bräme, Rand, Grenzlinie' ~ török *çeki* 'szél, határ', tkp. 'vonás, vonal' < *çek-* 'húzni, rajzolni'.
- szegény** 'arm, bedürftig' ~ török *sög* 'kifosztott, szomorú' | *sögül* 'gyenge, tehetetlen' | *şöğürlü* 'szegény, nyomorúságos' | *sagun*, *sagin* 'bús, szomorú' | *çigan* 'szegény' | *çikaj* (ujg.) 'szegény'.
- szegül** 'sich stämmen (sich annageln, d. h. fest widerspenstig sein)' ~ török *şegin-* 'ellenkezni'.

szégyen, szígyen 'Schande, Schmach' | **szégyel** 'sich schämen' ~ török *sög-, süg-* 'szidni, ócsárolni' | *sögüş* 'ócsárlás, gúnyolás'.

szék 'Stuhl, Sessel, Bank' ~ török *seki* 'kis-szék alakú emelvény, melynek segítségével lóra szállnak; pad, szék'.

székely, szikely (lat. *siculi*) 'Szekler'. (Az Erdélyben lakó, valószínűleg a hún maradékokból tisztábban megmaradt magyarok.) ~ török *sikil* 'nemes, tiszta származású'.

szekér 'Wagen, Leiterwagen', tkp. 'Lastwagen', ellentéte **kocsi** 'leichter, laufender Wagen' ~ török *čeki* 'egy kocsirakomány fa, kő vagy egyéb teher' < *ček-* 'húzni' | *žekki* 'szekérbe fogott ló'; vö. **kocsi**.

szel 'schneiden, schnitzeln' | **szelet** 'Abschnitt, Spalte' ~ török *del-* 'letörni, ki-ásni, átlyukasztani' | *delük* 'lyuk' | *delim, tilim* 'darab, az egésznek egy része'.

szél 'Rand, äusserste Grenze, Saum, Breite, Fläche, Blatt' ~ török *jal* 'szél, part' | *jalpak* 'sík, széles'.

szél 'Wind' | **szeles** 'windig' ~ török *jel*, csuv. *sil* 'szél' | *serin, selin* 'hűvös, szelős' | *salkın* 'hűvös, szeles'.

szeleverdi (szeleburdi) 'leicht-sinnig, Windbeutel' ~ török *salıverdi* 'szabadjára hagyott, elengedett' < *salı-ver-* 'elengedni'. Olyan-

féle összetétellel van itt dolgunk, mint a tör. *xoş-geldi* ('Isten hozott') üdvözlő formulánál.

szén 'Kohle', tkp. 'kialudt, elégett' ~ török *sün-* 'ki-aludni' | *sünük* 'kioltott', pl. *bu ateş sünik-tür* 'a tűz megszenesedett', azaz 'elaludt'. Ugyanez a gondolatmenet nyilatkozik a tör. *kömür* 'szén' szóban, mely a *küj-* 'égni' igéből származik (t. i. *küj-mür* 'ami nem ég').

szenderül, szendereg 'schlummern, in Halbschlaf sich befinden' ~ török *sendele-* 'ingadozni, nem bírni magát tartani'.

szenny 'Schmutz, Fleck' | **szennyes** 'schmutzig' ~ török *žang, čang* 'por, piszok' | kurg. *sang* id.

szép, szíp 'schön, passend' ~ török *söb, süb* (ujg.) 'szép, alkalmas, illő'; vö. török *jakşı* 'szép' és *ja-kışlı* 'alkalmas, illő'.

szeplő 'Sommerfleck, Sommersprosse, Fleck' ~ török *seple-* 'csepegtetni' | *sepken* 'csepp' | *seplük* 'csepp, folt'. A **szeplő**-szélesebb értelemben rokon a **csepp** szóval.

szer 'Reihe, Ordnung, Mal', l. **sor**.

szeret 'lieben, lieb haben, gerne haben', l. **szív** 'Herz'.

szerint, szerént 'gemäss, laut, nach, in der Richtung' ~ török *sari, seri* 'szerint, irányban'.

szerte 'zerstreut, ausgebrei-

- tet', pl. **város-szerte** 'in der ganzen Stadt' ~ török *ser-* 'kiterjesztteni, kinyújtani' | *serki* 'az áruk kiterítése, kiállítása' | *sertek* 'széles, kiterjesztett'.
- szerte-szét** 'überall herum, zerstreut' < **szerte** (l. ott) + **szét**, **szélt** 'zu Ende, bis zum Ende'.
- szérü** 'Tenne, Tretplatz, Ebene' ~ török *ser-* 'kiterjesztteni, kitenni, kiállítani' | *sergi*, *sergü* 'kiállítás; az a hely, ahol az árukat eladásra kiteszik'; l. még **szerte**.
- szesz** 'der geistige Geruch, Geist, Spiritus', R.: 'Dunst' ~ török *sıs*, *süs* 'köd, pára, gőz'.
- szíd** 'schmähen, schelten' (a **szégyen**, **szígyen** 'Schande, Schimpf' alakváltozata) ~ török *sög-*, *süg-*, *süj-* 'átkozni, szidni'.
- sziget** 'Insel' ~ török *sig* 'sekély' | *siglik* 'sekély hely a vízben, hol a szilárd talaj látható'. A magyar **sziget** tehát a török *sig* szónak -*et* képzős alakja s eredeti jelentése: 'sekély' ('Untiefe').
- szigorú** 'eng, streng, arm' ~ török *sik* 'szűk, silány' | *sikar-* 'szűkíteni' > *sikarık*, mely a magy. **szigorú** pontos megfelelője. Ide tartozik még a magy. **szikár** 'schmächtig, hager, mager'.
- szíj** 'Riemen, Lederband' ~ török *sigi* 'kötélék'; mint adverbium 'szűkön, gyakran' jelentésben használatos.
- szilag** 'Stück, Fetzen' | **szilánk** 'Hobelspan' | **szillál**, **zilál** 'zerstreuen, auseinanderwerfen' ~ török *silik-*, *silk-* 'lerázni, ledobni' | *silkinti* 'ledobás, a lerázott'.
- szilaj** 'wild, unbändig, feuerig' ~ török *jıl-*, *ıl-*, *sjıl-* 'felrezzenni, megijedni' | *sälenik* 'vad, félős (Radl. Wb. IV. 479.) | *jılg* 'tüzes, szilaj'. A hangtani megfelelésre nézve vö. **szél** 'Wind' és 'Rand', tör. *jıl* 'szél' és *jal* 'part, szél'.
- szín** 'Schuppen, Remise, Hütte', tkp. 'az a hely, ahol az ember rossz időben védelmet keres' ~ török *sigin-* 'menekülni, védekezni' | *siginjak* 'menedékhely'.
- szín** 'Farbe' ~ török *şin* 'szín' (Babernél; P. d. Courteille Dict. 381.) | *şin* 'külső, alak' | *sır* 'szín' (oszm.).
- szirony** 'ein schmaler Lederstreifen' ~ török *sirim* 'szirony', Számi bej körülírása szerint: 'vékony, puha bőrszalag'.
- szirt** 'Genick' ~ török *sirt* 'hát, a hát felső része'.
- szirt**, **szurt** 'Schmutz' ~ török *sürtük* 'piszkos' < *sürt-*, 'hozzádörzsölni', *sürtin-* 'vmihez hozzádörzsölni, bepiszkolni'.
- szít** 'aneifern, anfeuern', pl. **tüzet szítani** 'das Feuer schüren' Ami e szónak

másik jelentését, t. i. **vala-kihez szítani** 'für jmdn sich ereifern' illeti, nagyon valószínű, hogy ez a török *sig, sigin, sigit* 'alkalmazni, csatlakozni' igetővel rokon; a magy. *süt* 'backen, braten' szintén a török *isít*-ből keletkezett.

¹**szív, szip, szop** 'saugen, ziehen' | **szip-óka** 'Saugrüssel, Mundstück der Pfeife' | **szippant-** 'schnupfen' ~ török *sipka* 'szipóka' | *sipkar-* 'színi' | *sipala-* 'szürcsölni'.

²**szív**, R.: **szű, szűv** 'Herz, Gemüt, Liebstes' ~ török *süj-* 'szeretni' | *süjüm* 'szeretet' | *sijle-, sijla-* 'szeretni'. A magy. **szív** és tör. *süj-* viszonya máshol is mutatkozik: tör. *dil* 'szív' és *dile-* 'szeretni', míg az újabb *sev-* ('szeretni') alak a magy. **szere**-re utal. A törökségben a 'szív' kifejezésére közönségesen a *jürek, ürek* szó használatos, amelynek tkp. 'üres, üresség, üreg' a jelentése. Ugyanezt a viszonyt látjuk a magy. **gyomor** 'Magen' és a tör. *damar* 'ér', tkp. 'üreg' szók között.

szó 'Wort, Rede' | **szól** 'sprechen, reden' ~ török *sau, sav* 'szó, beszéd' | *sauči* 'próféta, követ, közvetítő', pl. *sauči xatun* 'az az aszszony, akit a völegény elküld a menyasszony megtekintésére' | *saučilik* 'követség' | *sőjle-* 'szólani'.

A *sau* szó önállóan előfordul a régi török nyelvemlékekben, l. V. Thomsen, Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan, 302. o. | *saula-* 'beszédesnek lenni' | *saulat-* 'szépen beszélni' (Radl. Wb. 236.)

szok- 'pflegen, gewohnt sein, sich gewöhnen', tkp. 'sich an etwas anpassen oder anschmiegen' ~ török *sig, sikh-* 'illeni, beleilleni' | *sigin-, sikhin-* 'beletörödni, hozzászokni'. A magy. **szok-** absztrakt jelentése a tör. *sig-, sikh-* igében jut konkrét kifejezésre, mert utóbbival közel rokon a tör. *sok-* 'bedugni' ige.

szól 'sprechen, sagen, reden', l. **szó** 'Wort'.

szomj 'Durst' | **szomju** 'durstig' ~ török *susam, susun* 'szomjúság' | *susunla-* 'szomjazni'.

szomorú 'traurig, düster' | **szomorít-** 'betrüben' ~ török *somur-, somru-* 'duzzogni, szomorúnak lenni' | *sumrai (sumurai)* 'letört, szomorú' | *somruk, somru* 'duzzogó, szomorú'.

-szor, -szer, -ször: a szorzó számnév képzője ~ török *şer: ikişer* 'ketten, kettesen'.

szór 'streuen, wehen, umherwerfen' ~ török *saur-, sour-* 'szórni'.

szor-os 'eng, knapp' | **szor-ul** 'bedürftig, knapp, eng sein' | **szorít-** 'drücken,

- pressen' | **szorgalom** 'Fleiss, Anstrengung, Erciferung' ~ török *zor* 'kín, fáradtság; szoros; kényszer; erősség' | *zorla-* 'megerőltetni, kényszeríteni'. A szó egész Közép-Ázsiában el van terjedve s Számi bej tévesen magyarázza perzsa eredetűnek.
- szöcske** 'Baumhüpfer, Heupferd' ~ török *süçra-* 'ugráltni, ugrani' | *süçrak* 'ugrándozó'.
- ¹**szög, szeg** 'Nagel, Zweck' ~ török *çügi, çigi, çivi* 'szeg' | kirg. *šege* 'hegyes vas, szeg'.
- ²**szög** 'Ecke, Winkel' ~ török *çig, şig* 'szög, vég, határ'. Ide tartozik még a csagat. *çing* 'meredek', tkp. síkság sarka'.
- szök-, szökken** 'springen, entspringen, plötzlich aufsteigen, entfliehen, fliehen' ~ török *sek-* 'ugrani, szökni' | *segirt-* 'futni, gyors léptekben mozogni'.
- szőke** 'blond, gelblich'; valószínűleg: < ***szölke** ~ török *sölken* 'fakó, sárga' < *sol-, söl-* 'elhervadni'.
- szőlő** 'Weintraube, Weinbeere' ~ török *şülek, şilek* (kirg.) 'földi eper' | *çilek* id. | csuv. *şülek* id.
- szömöles, szömöres** 'Warze' ~ török *siviljim* 'szömölcs'.
- szömörög, szömöröd-** 'zusammenschlumpfen, runzelig werden' ~ török *sömür-* 'összefogni, felszíni, felszűröcsölni'.
- szörnyű** 'ungeheuer, schrecklich' ~ török *süreen* 'félelem, ijedtség' | *süreendij* 'szörnyű, borzasztó' | *süren*: jajkiáltás, csatakiáltás, amellyel a harcosok ijesztgetik egymást.
- szörpül** 'nippen, schlürfen' ~ török *sep-, serp-* 'szűröcsölni'.
- szöv-** 'flechten, weben, winden' | **szövet** 'Stoff, Zeug' ~ török *sevej* 'szövet' (Radl. Wb. IV. 504.) < **sev-* = magy. **szöv-** | *sogu, sovru* 'szövés'.
- szú** 'Holzwurm, Borkenkäfer' ~ török *sogul, suul, soul* 'féreg' | *sogul-žan* 'giliszta' < *sokul-, sogul-* 'befúrni magát'.
- szug, zug, zugoly** 'Winkel, Versteck, Ecke' ~ török *suk-* 'eldugni, elrejteni' | *sok-* 'bedugni' | *sugul* 'bedugott, betett' (Radl. Wb. IV. 759.)
- szunnyad** 'schlummern' ~ török *sönğ-, sön-* 'kialudni' (tüzről).
- szunyog** 'Mücke, Gelse, Stechschnecke' ~ török *sinek* 'légy' | *sivri-sinek* 'szúnyog' (tkp. 'hegyes légy').
- szúr** 'stechen, hineinstechen, hineinstecken' ~ török *sür-* 'bedugni, beverni' | *suz-* 'bedugni, beszúrni' | *şiz-* 'szúrni' | *şizi* 'szúrás' (fájdalomról) | *sürgü* 'retesz', tkp. 'a bedugott'.
- szurdik, surdék** 'Winkel, enger Platz, Hohlweg' ~

török *sürdik*, *sürdük* 'szük, szoros'.

szurok 'Pech', tkp. 'Schmiere' ~ török *sürkü*, *sürük* 'kenőcs' | *sür* 'kenni' | *sürme* 'kenőcs'.

szusz 'Schnauben, Schnaufen' helyesebben az ezáltal keletkezett hang ~ török *ses* 'hang'.

szuszi (-muszi): kettős szó, melynek első része határozottan a tör. *sus*- 'hallgatagnak, szendéneklenni' -vel azonos.

szűcs 'Kürschner, Pelzer' ~ török *sautči* 'páncélkészítő' < *saut* 'páncél' < *sau*-, *sev*- 'szőni' igéből, mint-hogy a páncél eredetileg drótfonatból állt.

szügy 'Brust der Tiere, Vorderbug' ~ török *çöge*, *çüge* 'a teve szügye'.

szűk 'eng, schmal, dürrtig' | **szűkség** 'Elend, Not' | **szűkül** 'eng werden' ~ török *sık* 'szűk, sűrű, gyakori' | *sıkı* 'szűk, keskeny, heves; nyomor, szűkség' | *sıkıl* 'szorongattatni, boszankodni'.

szül 'gebären' | **szület** 'geboren werden' ~ török *töl*, *tül* 'átültetés, termékenység, nem (állatoknál és embereknél)'. (Radl. Wb. III. 1260.)

szün 'aufhören, nachlassen' | **szünet** 'Pause' ~ török *sōn*-, *sün*- 'kialudni, megszűnni, végződni' | *son* 'vég' | *son-ra* 'azután'.

szűr 'seihen' | **szűrő** 'Seiher, Filter' ~ török *süz*- 'szűr-

ni' | *süzgü* 'szűrő'; vö. tör. *sür*- 'űzni'.

szür-esöl 'schlürfen, läppern' ~ török *sürç*- 'csúszni' | *sürçe*- 'lassan csúszni'. A szürcsolásban tehát a folyadék lassú ivása vagy lecsúszása jut kifejezésre. **szüret** 'Weinlese' | **babszüret** 'Bohnenlese' | **kukorica-szüret** 'Maislese' stb. ~ török *seir*-, *sejir*-, *sijir*- 'leszedni, elvenni' | *sijrem*, *sijram* 'szüret'.

szürke 'grau, aschgrau' ~ török *sülken* 'száraz, száradt'. Igen tanulságos a többi szint jelölő szók eredete is: *kızıl* 'vörös': *kız* 'tüzes'; *jaşıl* 'zöld': *jaş* 'nedves, fiatal'; *sarıg* 'sárga': *sarga*- 'elszáradni'; *kuru* 'száraz': *kara* 'fekete'.

szűz 'Jungfer' ~ török *kız* 'szűz'; vö. *kız olan kız* 'olyan lány, amely még szűz'.

T

-ta, -te: időhatározórag, pl. *naponta* 'täglich', *éjente* 'bei Nacht' ~ török *-da*, *-de* '-ban, -ben', pl. *göz-de* 'összel', *gün-de* 'nappal, naponként'. A magyar nyelvnek a törökkel egyező érdekes sajátága, hogy az évszakok neve közül csak a **tél** és **nyár** nevéből képez **-n**-ragos időhatározót: **télen**, **nyáron**; tör. *jazın* 'nyáron', *kışın* 'télen'

tábor 'Lager' ~ török *tabur* 'szekérvár'; l. a **takács** címszót.

tag 'Glied, Stück, Bestandteil eines Ganzen' | **ták** 'Fleck, Zwickel' | **tákoz** 'flicken' | **takar** 'drauflegen, zudecken, bedecken' ~ török *takao* 'patkó', helyesebben: 'az annak való széles vasdarab' | *tak* 'hozzáilleszteni' | *takım* 'több részből álló egész'.

Ide tartozik a magyar **takar** 'decken, verdecken; Sack, Hülle', eredetileg: 'rátenni, hozzáilleszteni'. | *takar* 'kis teknő' | *tekne*, magy. *teknő* 'Mulde', mind-egyik < *tak*-, *tek*- igetöből.

tág 'geräumig, weit, locker' | **tágul** 'sich erweitern' | **tágít** 'erweitern, nachgeben' ~ török *tagit* 'szét-szórni, tágítani' | *dagın* 'szétszórt, tág' | *tagıl* 'szétszóródni'.

tagad 'leugnen, abschlagen' ~ török *tag-* 'tagadni'.

táj, tájék 'Richtung, Gegend' ~ török *taj* 'oldal, irány', pl. *bu tajda* 'e tájon' | *tala* 'táj, irány', pl. *sñk talası* 'észak', azaz 'a hideg tája'. Alapjában véve a **táj** azonos a **tág** szóval. Ide tartozik továbbá a magy. **tárgy**, helyesebben **tágy** 'Gegenstand', a régiségben: 'cél, céltábla, irány'. A **gy** előtti *r* anorganikus.

takács 'Weber' ~ török *toku* 'fonni' | *tokuñ* 'takács'. Tévesen szláv eredetűnek

magyarázzák, azonban sokkal valószínűbb, hogy a szó a szlávoknál török jövevényszó, mint a szláv *tvaruk* 'sajt' < tör. *turak*; szláv *chmel* 'komló' < török *kumlak* (magy. *komló*), szláv *tabur* 'tábor' < tör. *tabur* id.

takar 'zudecken, verdecken, verhüllen' | **takaró** 'Decke, Hülle' ~ török *takar*, *dagar* 'bőrszak, zsák, takaró, melyben a paraszt-asszonyok a csecsemőt hordják' | *dagaržik* 'kis zsák'. A szó eredeti jelentése a törökben elveszett s ma már csupán az 'edény, zsák' fogalmak kifejezésére használatos.

tákol, tákoz 'ergänzen, hinzugeben, flicken'; l. **tag** 'Glied'.

tál 'Schüssel' | **tálal** 'anrichten, ausbreiten' ~ török *tala* 'sík, széles'. Ide tartozik még *talai, dalai* 'nagy vízfelület', azaz 'tenger' vagy 'tó', mellyel a magy. **tó, tav-** 'See' közel rokon.

talaj 'Boden, Erdboden' ~ török *tala, dala* 'síkság, mező, rét', pl. *Bedpak talası* 'a bedpaki steppe'. A *tal, dal* alapszó eredetileg a 'sík, széles' fogalmát fejezi ki s ezért idetartozik a magy. **tál** 'Schüssel, ein flaches Ding'; **tálas** 'geräumig, weit'; vö. **tál**. **talál** 'finden, herausfinden, erreichen, treffen, erraten', **tanál** id.; vö. **dalol, danol**.

Jelentései közül bizonyára az 'erraten', alakra a **tanál** az eredetibb, s így a **tanul** 'erlernen, erfahren' igével rokon; vö. tör. *talla-* 'választani, kitalálni' (Radl. Wb. III. 893.) < *tanla-* 'kitalálni'.

talp, (N.) **taap** 'Sohle, Fusssohle, Grundfläche' ~ török *taban* 'talp, valamely tárgy lapos, széles oldala'. Az *l* itt is, mint sok más esetben, anorganikus.

tályog 'Geschwür, Abscess' ~ török *talak, talag* 'valamely testrész daganata s az avval összefüggő betegség' | *talau* 'daganat lovaknál'.

tanács 'Rat, Ratschlag, Beratung' | **tanu** 'Zeuge' ~ török *taniş-, daniş-* 'egymás közt megbeszélni, tanácskozni' | *tani-* 'megismerni' | *tanuk* 'tanu'. Nem lehetetlen, hogy a *dan-, tan-* törszótag azonos a perzsa *dan* 'tudni' szóval, de inkább azt hiszem, hogy az utóbbi kölcsönzés a törökből; vö. **tanul** 'lernen'.

tántorog 'taumeln, wanken' ~ török *tinterekle-* 'tántorogni' | *tintereg* 'tántorogva'.

tanu 'Zeuge, Mitwisser' ~ török *tanuk* 'tanu' < *tani-*, *tanu-* 'ismerni, megismerni' vö. a **tanács** címszót.

tanul 'lernen' | **tanít** 'lehren' ~ török *tani-, tanu-* 'ismerni, tudni' | *tanít-, tanut-* 'tanítani, oktatni, is-

mertetni, tudatni, ajánlani'.

tapad 'kleben, anhängen, bleiben' | **tapasz** 'Kleberwerk, Pflaster' | **tapaszt** 'ankleben' ~ török *tapráakasztani* | *tapış-* 'összesetalálkozni, összejönni' | *tapta-* 'összeilleszteni'.

taplál 'nähren, pflegen, ernähren' ~ török *taplatisztelni*, becsülni, figyelembe venni', tkp. 'követni, langsam lépni'. A magyar szó alapjelentése inkább a törökkel azonos.

tapló 'Zündschwamm, Schwamm, Zunder' ~ török *tapla-* 'szétnyomni', széttaposni' > nom. verb. *taplak*.

tapos 'zertreten, zusammen-treten' ~ török *tepiş-* 'egymást rúgni, taposni' | *tapta-* 'taposni, eltaposni'. A *láb* 'Fuss' és *lép* 'schreiten' viszonya látszik a *tap, talp* 'Sohle' és *tapos* szókban.

tekinget 'wiederholt sehen' | **tekint** 'schauen, blicken'. A *néz* és *lát* igékkel szemben csupán 'futó pillantást' jelent (CzF.) ~ török *tekin-, tegin-, degin-* 'érinteni (szemmel)' | *tikeleş-* 'hirtelen pillantani' (Radl. Wb. III. 1349.)

tar 'kahl, glatzig' | **tarol** 'kahl machen' ~ török *taz* 'kopasz, tar' | *tarbaga* 'marmota' ('kopasz béka'). Ide tartozik a magy. **tarló** 'Stoppel', tkp. 'letarolt föld' ~ török *tarla* 'föld,

üres mező', ellentéte az *ekin* 'szántóföld' < *ek* 'művelni' (földet). Valószínűleg ide tartozik még a **tarkó** 'Genick', mert ennél kezdődik a fej kopasz része.

taraj 'Hahnenkamm' ~ török *tarak* 'fésű' (általában').

tarang, **trang**: ma ismeretlen növénynev, melyet Munkácsi helyesen egyeztetett a török *tarangu* 'tamariszkus, egy bokorfaj' szóval.

tárgy 'Gegenstand', l. **táj**.

tarka 'buntfarbig, scheckig' ~ török *tarka* 'szétdobálni, szétszórni'.

Tárkány: helységnév Magyarországon; **Tarján** alakban is előfordul, ~ török *tarxan* 'egy méltóság neve; nemesember, aki adót nem fizet'.

tarló 'Acker, Saat, Ackerfeld', ma: 'Stoppelfeld, Stoppel', l. **tar**.

társ 'Gefährte, Genosse, Geselle' ~ török *daş*, *taş*: *denği-daş* 'kedves barát'. A barátságnak és a rokonság fokának jelölésére szolgáló kifejezéseket a török többnyire testrészek neveivel való összetétel által szerkeszti, pl. *bejtaş*, *begtaş* 'társ', tkp. 'fejbarát', egy törökországi rend alapítójának neve; *arkadaş* 'társ', tkp. 'hátbarát'; *ev-daş* 'házastárs'; *karındaş* 'testvér', tkp. 'hastárs'; *vatan-daş* 'földi', tkp. 'hazatárs'; *koldaş*

'kísérő', tkp. 'kartárs'; *kurdaş* 'kortárs', vö. magy. **kortárs**; *imel-daş* 'kebelbarát'; *süt-daş* 'tejtestvér', *köngül-daş* 'szívtárs, bizalmas'; *at-daş* 'névtárs' stb. Akik ezt az ótörök *daş* szót a szláv *tovariş* 'társ' szótól származtaták, egész bizonyosan tévedtek.

tart 'halten', helyesebben: 'anhalten, dauern, in die Länge ziehen', pl. **napokig eltart** 'es dauert Tage lang' | **tartós** 'dauerhaft' ~ török *tart* 'húzni, tartani', pl. *jıllargaže tartadı* 'évekig tart' | *tartık* 'tartós'.

tát 'öffnen' | **tátong** 'sich öffnen', vö. **táj**, **tág**. A **tát** igező van meg továbbá a **tátos** (helyesebben **táltos**) szóban, amely a régi pogány magyarok papjának a neve volt; eredeti jelentése szerint: 'a kinyitó', mert az ő kötelessége volt az áldozatul levágott fehér ló felbontása. Azt hiszem a **szakács** (eredeti jelentése 'Tranchierer') szó is összefügg a samán vallási szertartásokkal, mert a **tátos** bontotta fel az áldozatot s a **szakács** darabolta szét; l. **szakács**.

távol 'fern, Ferne, Distanz', vö. **tág**, **táj** ~ turkom. *dav-oş* 'távol'. A szó egyéb középszerűi dialektusokban is előfordul, összevont alakban: *taş*, *daş* 'messze, kint' | *tavuş* 'eltávolzni' | *taşra* (*tauşra*) 'ki, messze.'

teg-nap 'gestern, der gestrige Tag' ~ török *tün, tün, dün* 'tegnap'; összetételben: *tüñe-gün*, mely éppoly összetétel, mint a magy. **tegnap**. Éppígy van a **ma** török kifejezésénél is: *bu gün* 'mai nap'.

tegesz 'Köcher' ~ török *tigiz, tegiz* 'tegez' < *tig-, tik-* 'bedugni'.

teke 'Kugel' | **teker** 'herumwinden, drehen' ~ török *teger, teker* 'csavarni, sordorni, hengergetni' | *tekerlik* 'kerék, kocsikerék, kekség' | *tögerek* 'tekercs, gyűrűalakú keret a sátor felső részén'.

teknő 'Trog, Mulde' ~ török *tekne* 'teknő' < *tek, tak* 'fedél, takaró, tányér, edény'; vö. **tag**.

tele 'voll' | **tel-** 'voll werden' | **tölt** 'füllen, anfüllen' ~ török *tolu, dolu* 'tele' | *tol-, dol-* 'megtelni' | *toldur-doldur-* 'megtölteni'.

telek 'Grundstück', helyesebben 'az a zsinór, melylyel egy darab földet ki-mérnek', vö. **ostor telke**: 'az a zsinór, amellyel az ostort megerősítik' ~ török *tel* 'zsinór, fonál, kötél, húr', általában 'vékony, hosszú test'.

temérdek, tömérdek, helyesebben **töménydek** 'ungeheuer, dick, massiv, enorm' ~ török *tümendek* 'tíz-ezernyi, nagyon sok, szörnyű'. Ide tartozik még a **töménytelen** 'zahllos'. Az

ótörök *tömen* szó eredeti jelentése '10.000'.

te, ten (-magad) 'du selbst' ~ török *sen* 'te'.

tehén (eredetibb alakja < ***tején**, mint **fehér** < **fejér**, vö. török *bejaz*) 'Kuh, Milchkuh' ~ török *döje, töje, deje* 'fiatal tehén'.

tengely 'Achse eines Wagens' ~ török *tiñgil, dñgil* 'tengely'. Alapszava megvan az oszm. *dön-* 'fordulni, megfordulni' igében; vö. kaz. *töñgelek* 'tengely'.

tenger 'Meer' ~ török *deñiz, tiñiz* 'tenger, tó'. A magyar szó elvont jelentésben is használatos: 'sehr gross, sehr viel', pl. **tengernyi adóssága van** 'er hat unendlich viel Schulden'. Ezel van összefüggésben a tör. *tañg-* 'bámulni, csodálkozni'.

tengőd l. **tönk**.

teper 'niederwerfen, niederreißen' ~ török *tepret-* 'mozgatni' | *tep-, dep-* 'rúgni, megvetni, eldobni'.

teprenked-, töprönked- 'sich beängstigen, Besorgnis haben' ~ török *depren-* 'igyekezni, iparkodni, töprenkedni'.

tepsi, tepszi 'Bratpfanne' ~ török *tepsi* 'kis tál, tányér'.

tér, ter 'Raum, Platz, Fläche, eben' ~ török *tere, dere* 'völgy, síkság'; ellentéte a **tag, dag** 'hegy, magaslat'. A **tér** egyrészt a *ser-* 'kiterjesztani, kinyújtani,

másrészt a *ter-ken* 'kibővíteni, növelni' szóval rokon.

térd, tírd 'Knie' ~ török *tiz* 'térd' | *tir-sek* 'könyök'. Mindegyik szónál a *tir-* 'törni' ige az alapszó s így ezek a szók a karnak és a lábnak azt a helyét jelölik, ahol a csont megtörik, meghajlik.

terem 'entstehen' | **teremt** 'schaffen, erzeugen' ~ török *töret-* 'létrehozni' | *töre-* 'előidézni, teremteni'.

tereng: **terengette** 'potztausend' = **tereng** 'unterirdischer Gott' + **ette** 'hat es aufgegessen'; vö. magy. **ördögadta, ebadta** stb.

terít 'ausbreiten' | **terül** 'sich ausbreiten' ~ török *ser-* 'kiterjeszteni' | *seril-* 'kiterjedni'; vö. **tér** 'Raum'.

tető 'Gipfel, Giebel' ~ török *tepe* 'csúcs, tető, domb'.

tetszik, tetik 'gefallen, lieben' ~ török *titszin-, tetszin-* 'vágyódni, tetszeni' (Számi bej, I. 4.) | *tat-* 'tetszeni, ízleni' | *tatan-, dadan-* 'tetszeni' | *tatma* 'íz, élvezet, tetszés' | *tatu-* 'ízlelni, kóstolni' | *tatlı* 'édes'.

teve 'Kameel' ~ török *deve, tõe* 'teve'.

til-, tilt 'verbieten, abwehren' ~ török *tij-, tıj-* 'megtiltani, visszatartani'. A magyar alak *l-*-je nem tartozik a tőhöz, éppúgy, mint pl. a **költöz** szóban. Ide tartozik még a magy. **titok** 'Geheimnis', mely

szó alapjelentésében a 'rejtett, tiltott' fogalma van.

tiló 'Hanfschwinge, Hanfbreche, Breche' ~ török *til-* 'törni, szétdarabolni' | *dilim* 'darab, töredék'. A *til-* a *tir-* és *kir-* 'törni, szétdarabolni' alakváltozata.

tinó 'der junge Ochs von zwei bis drei Jahren' ~ török *dana, tana* 'borjú'.

titok 'Geheimnis'; l. **til-, tilt**.

tó 'See'; l. **tál**.

toboroz 'werben, anwerben' ~ török *tobor-* 'összegyűjteni'.

toj- 'gebären, zur Welt bringen' | **tojás** 'Ei', tkp. 'Geburt' ~ török *toj-, tog-* 'szülni, tojni' | *toxum, tojum* 'tojás, mag'. Az utóbbi megvan a perzsában is, de török eredete kétségtelen. Ma a szó keleti Turkesztánban él.

***tok** 'Futteral, Scheide' | **tokla** 'Hülse' ~ török *tıka-* 'bedugni' | *tıkaç* 'dugó'; vö. **dug**.

***tok** 'Stör' ~ török *tog* 'Barsch'.

tokány 'kleingehacktes Schaf oder Rindfleisch' ~ török *talkan* 'apróra vágott vagy szétdörzsölt tézta Közép-Ázsiában' | *talgan* 'puha, szétdörzsölt'.

toklyó 'einjähriges Lamm' ~ török *toklu, tokli* 'bárány, gödölye'; ótörök *toklak, toklao*.

tol 'schieben, stossen' ~ török *tolon-* 'gördülni, elmozdulni' | *tolondır-* 'gör-

getve odább tolni, elgör-
getni' (Radl. III. 1195.)
told, **toldoz** 'ergänzen, an-
stückeln' ~ török *toldur-*
'kiegészíteni' | *toldul-* 'meg-
telni' | *tolguz-* 'tele lenni'.
A **told** szó a **tölt** változata ;
l. **tele** 'voll'.
toll 'Feder' | **tollaz-** 'fiedern'
~ török *tüj, tüg* 'toll, szőr'
| *tüjle-* 'tollazni'.
tolmács 'Dolmetscher' ~ tö-
rök *tilmač* 'tolmács'. A
szó első része nem más,
mint a *til* 'nyelv' szó.
Régebbi alakja *tilmanč*,
melynek második részében
alighanem a *man-*, *mana-*
'mondani' (vö. magyar
mond 'sagen') ige rejtőzik.
tolvaj 'Dieb, Räuber' ~ tö-
rök *tala-* 'rabolni' | *talagan*
'tolvaj, rabló, fosztogató'
| *talavi*, *talavi* 'fosztogatás,
lopás'. A **tőszótag**, mely-
ben az elvevés fogalma
van, a magy. **-tól**, **-től**
'von' raggal s a **dúl-** 'zer-
stören, verwüsten' szóval
rokon.
toppa 'dumpf, stumpf' ; ere-
deti jelentése szerint 'bun-
kóalakú, kerek, szeglet és
csúcs nélküli, összevont,
gömbölyű tárgy'. ~ török
tompalak 'kerek' | *topal*
'béna', tkp. 'toppa'.
topoly 'Silberpappel' ~ tö-
rök *topolga, dobolga* 'ke-
mény fa, melyből ostor-
nyelet készítenek ; tama-
riszkus'.
topor 'Breitaxt, Breitbeil'
~ török *topuz* 'buzogány'.
tor 'Gastmahl, Schmaus' ~

török *tor* 'lakoma, tor' |
toj 'lakoma' | *torla-*, *tojla-*
'lakomázni'.
torla- 'sich anhäufen, sich
ansammeln' | **torlasz** 'Bar-
rière' ~ török *torla-* 'gyűj-
teni, felhalmozni'.
torma 'Meerrettig, Kren' ~
török *turp, turma* 'torma'.
torz 'entstellt, fratzenhaft,
bizarr' ~ török *ters, terz*
'fordított, elcsúfított, bi-
zarr, torz' stb.
tosz- 'stossen' | **taszít** 'weg-
stossen' | **tuszkol** 'stossen,
hinausstossen' ~ török *tos-*
'döfni' | *toskala* 'döfölni'.
tót 'Slawe, Slowak' ~ török
tāt: így nevezték a régi
törökök a leigázott iránia-
kat és kundokat (Vö. ME.
406). Ugy látszik, hogy
ez a név a letelepült nép
békés jellemére vonatko-
zik, 'atyácska' jelentéssel.
Igy nevezi az örmény
műszülmán urát *tažik*-nak,
mely nem egyéb, mint a
tat diminutivuma.
tő, **töv** 'Stamm, Stock, un-
terer Teil eines Körpers'
| **tős** 'einen Stamm ha-
bend' ~ török *tüb, tüb,*
dip, dib 'alap, a test alsó
része' | *tübün* 'lent'. A
magy. **tő** szóval teljesen
egyezik az ótörök **tō** 'törzs,
eredet' ; vö. *tōsi jildizi*
'törzse és gyökere' (l.
Chuastuanit).
több 'mehr, plus' ~ török
tob, töb 'csomó, rakás' |
köb 'sok'.
tőke 'Stamm, Klotz', tkp.
'a test alsó vége', tehát

rokon a **tő**, **töv**- szóval, ~ török *tük* 'vég' | *tüken*- 'végződni, megszűnni' | *tükeniş* 'végződés, vég'.
tökélet 'Vollkommenheit' | **tökél** 'sich entschliessen', azaz 'vollständig sein' ~ török *tökel* 'tökéletes' | *tökel-* 'magát eltökélni' | *tökellik* 'tökéletesség'.
tölgy, **tőgy** 'das Euter' ~ török *tālin* 'tőgy'.
töm 'stopfen, anfüllen' ~ török *töm-* 'tömní, megtömní' | *tömen-*, *tümen-*, 'gazdagodni, meggazdagodni'.
tömlő 'Schlauch' ~ török *čömlək* 'víztartó edény, csésze, fazék' | *tulum* 'tömlő'.
tömör 'massiv, untersetzt, dicht' ~ török *tomruk* 'tuskó; vastag, szilárd test, csomó'.
tönk 'Stamm eines Baumes, Strunk' ~ török *tüngek* 'tönk' | *töng* 'fenék, mélység' (*töngiže* 'fenékig'). A magyarban még egy alakja van a szónak: **teng-** (**tengeni** 'kummerlich leben'), **tenk** (Ruin, Untergang, Bankrott): **tönkre menni**. 'zugrunde gehen'; **tör**, (oszm.) **deng-** 'végére járni, végződni'.
töpor tyű 'Griebe' | **töpöröd-** 'zusammenschrumpfen' ~ török *toporla-* 'összetöpörödni, kerekedni'.
tör 'brechen, zerbrechen' ~ török *tirim* 'töredék, darab' < **tir-* > *kır-* 'törni' | *dırım* 'darab' | *tirtük*,

dirtük 'töredék'. Ide tartozik még a magy. **törzs** 'Bruchteil eines Volkes, Volksstamm, Zweig' ~ tör. *tire* 'néptörzs'. A mai magyarban előforduló **törzs** 'Stamm, Stock', helyesebben **tős** (< **tő**)-nek hangzott.

tör 'Dolch, Schlinge, Falle' ~ török *tör*, *tür* 'háló, tör' | oszm. *tuzak* 'tör'; *örümžek töri* 'pókháló' (szóról-szóra mint a magyarban).

törköly 'Treber, Weintrester' ~ oszm. *törti*, *törtü* 'a sajtóban visszamaradt szőlőhaj és szár' | *törtülü* 'zaváros, seprő': *törtülü şarab* 'borseprő'.

törpe 'Zwerg, zwerghaft, krüppelhaft' ~ török *čörpe* 'a szelíd és vaddisznó kölyke'.

törvény (**töre-vény**) 'Gesetz, Recht' ~ török *töre*, *törü* 'törvény, erkölcs'. Alapjelentésére nézve vö. **te-remt**, *töre*.

törzs 'Stamm, Zweig eines Volkes' ~ török *tire*, *tere* 'néptörzs'.

tővis 'Dorn, Stachel' | **tüske** 'Stechdorn'. Eredetileg ***tögis-**, ***tügis-**-nek hangozhatott ~ török *tik-* 'szúrni, varrni' | *tiken* 'tővis, szúró, tű' | *dikim*, *dikiş* 'varrás'. Ebbe a szócsaládba tartozik még a török *tig-*, *dig-*, *dik-* 'felegyenesíteni, feltűzni', a magyar **tű** 'Nadel' és a csagat. *tüjür-* 'tűkkel feltűzni'; vö. még a régi

magy. **tövik** 'hineinste-
chen, eindringen' (Magy.
Nyelv VII. 369).

tőzeg 'Torf, Brennmaterial
in den holzlosen ungari-
schen Ebenen' ~ török
tezek 'tehenganéj', eredeti
jelentése 'tűzelőanyag'; a
tör. *tez-* a magy. *tűz-*zel
egyezik. A török *ot* 'tűz'
és *odun* 'tűzelőanyag, fa'
viszonya látszik a magyar-
ban is: **tűz** 'Feuer' és
tőzeg 'Brennmaterial.'

tud 'wissen, Kenntnis ha-
ben, denken, meinen, glau-
ben' ~ török *tuj-* (régii
alakja *tut-, tud-*) 'érezni,
tudni' | *tujgu* 'ézés, tud-
ás'. A szó eredeti konkrét
jelentése tehát: 'fogni'.
A magyar szó sokkal ré-
gibb alakot mutat, mint
a török.

tudun: az avarok papja <
tud 'wissen', tehát **tudós**
'aki a jövődőt előre tudja'.

túl 'drüben, hinaus, über'
< **távol** 'fern, entfernt';
l. **táv**.

tulaj-don 'eigen, eigentlich,
Eigentum, was jem. oder
zu jem. gehört', tehát
tkp. 'Zugehörigkeit, Be-
ziehung' ~ török *tolaj*,
dolaj 'kör, környezet, vo-
natkozás, saját', pl. *tola-
jimdan dir* 'az enyém,
körömből való'; vö. **saját**.

tulok 'ein junger Ochs' ~
török *turuk* 'kétéves ökör'.

tunya 'träge, faul, nachläs-
sig' ~ török *tuna-* 'zár-
kóztottnak, csendesnek len-
ni' | *tunak* 'csendes, zár-

kóztott'. A *tun-* törszótag-
gal rokon a *ton-* 'megmere-
vedni, megfagyni' ige. A
tunya szóhoz tartozik a
magy. **csúnya** 'garstig, un-
schön, abscheulich'.

turkál 'aufrühren, wühlen,
aufstöbern' ~ török *tur-
gaj-* 'felturkálni, felza-
varni, felállítani'.

túró 'Topfen, Quarg, Käse'
~ török *turak* 'túró', tkp.
'az az aludt tej, melyet
egy hegyes zsákban állni
hagynak, hogy a savó le-
csepegjen'. A szláv *tvarog*
'sajt' kölcsönzés a török-
ből.

turul 'eine Art Falke, der
mythologische Vogel der
alten Ungarn' ~ török
turul, *turgul* 'egy kis, fe-
kete sólyom'. A szó eredeti
alakja *tograul*, *tugraul* 'a
szétdaraboló, szétmarcan-
goló' < *togra-*, *tugra-*
'szétdarabolni, szétmar-
cangolni'; vö. oszm. *Er-
togrul* (tulajdonnév) 'az
embert-tépő'.

tusa 'Kampf' | **tusakod-**
'kämpfen'. Eredeti jelen-
tése: 'ellen, ellenfél' ~
török *tuş*, *duş* 'ellenfél', >
duşman, *düşmen*, *tuşman*
'ellenségeskedés, ellenség,
ellenfél'. Tévedés, hogy a
düşmen a törökben perzsa
kölcsönszó.

túsz 'Kriegsgeisel, Bürge, ein
entsprechender Gegenteil'
~ török *tus* 'szemben levő,
megfelelő' | *tüş*, *döş* 'szem-
ben' | *tuş* 'pótlás, ellen-
érték'.

tutu 'Pfeife' ~ török *düdük* 'síp'. Ide tartozik még a magy. **duda**.

túzok 'der Trappe' ~ török *tüdağ, tuğdağ* 'túzok'.

tükör 'Spiegel' ~ csuv. *tügör* 'tükör'. Az elnevezés tkp. a tükör kerekiségére vonatkozik, Keleten ugyanis ez a tükörnek állandó alakja; vö. **teke**.

¹tün- 'auffallen, scheinen' | **eltün-** 'verschwinden', tkp. 'wegscheinen' ~ török *tün-* 'látszani; tisztának, világosnak lenni' | *tünlük* 'fény; a sátor nyílása, melyen a világosság beömlik; ablak' | *tündi* 'feltűnő' | *tünük su* 'tisztavíz' | *aj-tün, aj-din* 'világosság, holdvilág'.

²tün- 'schwinden, verschwinden' ~ török *sün-, sön-* 'kialudni'; vö. magy. **szün-** 'aufhören' | tör. *tin-* 'nyugodni, megszűnni' | *tinç* 'nyugalom, nyugodt' | *tinik* 'nyugodt', pl. *tinik su* 'tisztavíz'.

tündér 'Fee' ~ török *tüngür, tingir* 'tündér, peri, gonosz szellem, boszorkánynyomás'. A török *tingir* szóval összefügg a *Tingri* 'isten, égi lény'.

tűr 'aufschürzen, aufschlagen' ~ török *tür-* 'tűrni, feltűrni'.

tűr 'dulden, ertragen' ~ török *tüz-* 'tűrni, eltűrni'.

tűz 'aufstecken, aufpflanzen' ~ török *tüz-, diz-* 'feltűzni' | *tüzlük* 'ékesség, cicoma'. Ebbe a szócsaládba tarto-

zik még a magy. **dísz** 'Zierde', tkp. 'das Aufgesteckte', minthogy a 'feltűzött, szemre való' fogalma a 'dísz' fogalmával azonos.

tyúk 'Henne, Huhn' ~ török *tauğ* 'tyúk'.

U

úgy 'so' | **ugyan** 'gerade, eben' ~ török *uj-* 'hasonlítani' | *ut-* 'követni, utánozni' | *ok* 'hasonló': *okša-*, *ukša-* 'hasonlítani'. A tör. *uj-*ből keletkezett az *uju-* 'illeni, hasonlítani'.

¹ujj 'Finger, Ärmel, länglicher Teil eines Gliedes oder Körpers' ~ török *üje* 'tag' | *uja* 'ízület, tag'.

²ujj 'Ärmel' ~ török *jen, jen* 'ujj'. Bár a hangzásbeli rokonság nagyon csekély, említésreméltó az az analógia, mely egyrészt a magy. **új** 'neu' és **ujj** 'Ärmel', másrészt a török *jen* 'Ärmel' és *jeni* 'új' közt fennáll, bár a két szó között semmiképpen sem lehet fogalmi összefüggést felfedezni.

uk, **ük** 'Grossmutter bei den Szeklern (mütterlicherseits)' ~ török *uk* 'ösök, elődök'.

Ukkon 'isten': **Ukkon pohara** 'az áldásnak, azaz istennek pohara' ~ török *ukan, oğan* 'isten' = ?

okkan 'a tudó, a mindentudó'. Számi bej megemlíti, hogy a szó véletlenül hasonlít a görög *ὄγῳ* szóhoz, mely egy régi görög templom neve.

ún 'überdrüssig werden, langweilig werden' | **undok** 'abscheulich, hässlich' ~ török *ogun-*, *oun-* 'undo-rodni, megúnni'. A tulajdonképpeni jelentés 'földörzsölődni' < *og-* 'szétörzsölődni'. Hangtani tekintetben a magy. **ún** úgy viszonylik a tör. *ogun-*, *oun-*hoz, mint a török *un* 'liszt', tkp. 'szétörzsölt' az *ogun*, *un*-hoz.

úr 'Herr, Gebieter, Protektor' ~ török *ogur*, *our*, *uur* 'védő, védelem'. Így pl. *uur ola* 'Glück auf!', *Allah uurlar versin* 'isten adjon védelmet'. Téves volna azt hinni, hogy az *ogur* (mert az arab írás [ع] ghainnal írja át, vö. *ogul* = *uul*, *agır* = *aır*) a latin *augur*-ból származnék; e török szó alapszava a tör. *ük*, *og* 'támasz'; vö. *öksüz* 'árva, gyámoltalan' | *ogurlu* 'szerecsés'.

úsz- 'schwimmen, auf der Oberfläche bleiben' ~ török *jüz-* 'úszni' < *jüz* 'felszín'.

uszít, huszít 'hetzen' ~ török *uş*, *us*: ezzel a kiáltással uszítják a kutyákat.

út 'Weg, Strasse, Gang,

Reise' | **utas** 'der Reisende' | **utaz-** 'reisen' ~ török *üt-*, *öt-* 'elmenni, átmenni, előtte elmenni' | *ütgöz-* 'elmenetni, átmenetni' | *ütöm* 'út, menés'.

utál 'scheuen, verabscheuen' ~ török *utan-* 'megszégyeníteni' | *utanıl-* 'szégyenkezni' | *utan* 'szégyen' | *usal* 'rosz, gonosz' | *usalla-* 'ócsárolni'.

után 'nach, hinterher' | **utó** 'nachfolgende, nachkommende' ~ török (ujg.) *ut* 'követni' | *uta* 'után, követve'; vö. *óta* 'seit'.

Ü

üdő, idő 'Zeit' ~ török *üt*, *üd*, *üdü* 'idő'.

üdv 'Heil, Seligkeit' | **üdül** 'heil werden, genesen' ~ török *idik*, *ide* 'áldott, szent, boldog, boldogság' < *id*, *üd* 'üdv, áldás' | *etkü*, *edgü* 'üdvös, jó' | *etkülük* 'jóság, jótétemény'. Az *üd*, *et*, *ed* tőszótag előfordul még az *ejgü* 'jó' szóban = oszm. *ejü*, *ejü* 'jó'. Ide tartozik a magy. **ünnep** 'Feiertag'; < **üd** + **nap**; vö. tör. *tüjün* 'ünnepnap' < *tüj*, *toj* 'ünnep' + *gün* 'nap', továbbá az *üdül* 'genesen, gut werden'.

ügy 'Angelegenheit, Geschäft, Arbeit' ~ török *iş*, *ış* 'munka, mű, ügy'; vö.

még tör. *ejle-*, továbbá a gyakran segédigeeképpen használt *et-*, *it-* 'tenni, csinálni'.

ügy (R.) 'Wasser, Fluss' ~ török *ügü* 'víz' (mint elem).

ül 'sitzen' ~ török *ol-*, *olur-* (ujg.) 'ülni'. Az oszm. és csagat. *oltur-* 'ülni' tkp. 'sitzend sein'.

ünnepe 'Feiertag'; l. **üdv.**

űr 'Leere, Raum' | **üreg** 'Höhle' | **üres** 'leer' ~ török *ir*, *jir* 'hely, tér' | *irikin* 'tágas' | *ürek* 'sír' (Radl. I. 1827.), tkp. 'üres hely, üreg'; vö. tör. *ürek* 'szív': l. **szív**.

ürge 'Zieselmaus' ~ török *örge* 'mormota'.

üröm 'Wermut' ~ török *irim*, *irüm* 'üröm'.

ürü 'ein verschnittener Widder' ~ török *irik* 'bárány' (turk.).

üstök 'Schopf, Stirnhaar' ~ török *üst-tüj* 'felső haj'.

üsző 'Kuhkalb, junge Kuh' ~ török *ösük* 'a nővő' | *ösüm* 'növés' | *üskirim* 'fiatal' (Radl. I. 1880).

üszög 'Brand, Kornbrand' | **üszök** 'das brennende Stück Holz, Glut' ~ török *issig* 'meleg' | *issü-* 'megmelegedni' | *izik*, *üzü* 'forró'; vö. **izzó**, **izzad**.

üt 'schlagen' | **ütköz-** 'sich schlagen, eine Schlacht liefern' ~ török *ütir-* 'agyonütni, megölni'; vö. még tör. *küt-* 'ütni, vágni'.

üvölt 'heulen' ~ török *öjür-*, *ögür-* 'bögni, üvöltetni'.

üz 'jagen, treiben, nach-

gehen, verfolgen' ~ török *izle-* 'üldözni, követni' < *iz* 'nyom'. Hogy a magyarban az ***iz** 'nyom' szó önállóan is megvolt, bizonyítja az **izibe** 'auf der Stelle, sogleich, bald' szó, mely a **nyomban** tökéletes megfeleltetője.

üz 'Geruch' | **üzöl** 'riecken' (székely N.) ~ török *is* 'szag' | *isle-* 'szagolni'.

V

vág 'schneiden, hauen' ~ török *bag* 'szelet, néptöredék'; l. még a **tör** cím-szót.

vágy 'das Sehnen; sich sehnen' ~ török *bakar-* 'kivánni, vágyani'; vö. jakut *bagar-* 'kivánni'. Jelentés-tani szempontból nem tart-hatjuk lehetetlenségnek, hogy ez a *bak-* fő azonos a tör. *bak-* 'nézni' igével. Ide tartozik az oszm. *be-gin-* 'tetszeni', tkp. 'vágyakozni'; vö. *bagin-* 'má-gát megadni, imádni'.

vaj 'Butter, Schmalz' ~ török *maj* 'zsír'.

váj 'graben, aushöhlen' ~ török *balga-* 'ásni, kivájni' | *oj* 'vájni' | *ojuk* 'üreg, mélyedés'. Ide tartozik még a magy. **vögy** 'Tal, Niederung', melyet hibá-san **völgy**-nek írnak.

vak 'blind' ~ ? török *bag*, *bak* 'kötélék'; vö. tatár

sokur 'vak', eredetileg 'szoros, zárt, szilárd'.
-val, -vel 'mit' ~ török *bile, ile* 'val, -vel' | *-la, -le* id.
vál 'sich scheiden, trennen' | **válás** 'Trennung' | **válasz** 'Erwiderung, Scheide, Grenze' ~ török *böl-* 'választani, szétválasztani' | *bölüş-* 'szétosztódni'.
vál- 'werden, sich gestalten oder verändern' ~ török *bol-* 'lenni'. Számi bej egészen helyesen jár el, midőn szótárában az *ol-* 'sein' és *ol-* 'werden' igéket különválasztja és külön címszó alatt tárgyalja.
válu, vályu 'Rinne, Trog' ~ török *ulug* 'vályu'.
van 'haben' | **vagyon** 'Vermögen, Habe, Gut' | **barom** 'Vieh, Vermögen' ~ török *bar, var* 'lenni, bírni' | *barım* 'vagyon, jószág, birtok'.
var 'Schorf, Grind' ~ török *or* 'kiütés, kelevény'.
vár 'Burg, Festung' ~ török *baru* 'menedékhely, erősség'. (A perzsa *bar* 'erősség', úgy látszik, a törökből származik.)
vás- 'sich abwetzen, sich abreiben' ~ török *aş-, aşın-* 'vásni, elkopni, le-dörzsölni'. Ide tartozik még a magy. **ás** 'graben', a tör. *eş-* 'kaparni, vakarni', továbbá a magy. **vés** 'gravieren, stechen, eingraben'.
vásár 'Markt' azonos a perzsa *bazar* 'vásár' szóval,

nem világos azonban, hogy honnan van a magy. **vasárnap** 'Sonntag', tkp. 'Marktag' és a tör. *bazargünü* 'vásárnap' azonossága. Az ótörök korszakból származó magyarok a régóta műszülmán oszmánliktól vallási vonatkozású kölcsönszót semmiképp sem vehettek. A 'vásárnap' neve a keleti törökségben *atina* vagy *jekşembe* (< perzsa).
vég 'Ende, Schluss, Letzte' ~ török *büñg* (ótör.) > újabb török *eng, ing, en* 'végső, utolsó', superlativusképző partikula, pl. *en-eji* 'a legjobb'. Más szó az *en* 'szélesség'.
vél 'meinen, mutmassen, vermuten' ~ török *bil-* 'tudni, ismerni'.
vén, vín 'alt, betagt, altersschwach', pl. **öreg ember** **nem vén ember** 'ein alter Mann ist noch kein altersschwacher Mann' ~ török *bön* 'elgyengült, vén' | *buna-* 'megvénülni, elgyengülni'.
ver 'schlagen, hauen' ~ török *ur-, vur-* 'ütni, vágni, verni' | *vuruş-* 'verekedni'.
verem 'Graben, Grube' ~ török *ur* 'verem'.
verseny 'Wettkampf' | **verseng** 'zanken, streiten, wetteifern' ~ török *varsagi, varsaki* 'dal, költemény', eredetileg 'v e r s e n y d a l', amely a szerelmes pároknál a tatárok, de leginkább a kirgi-

zek közt szokásban van; a legény mond egy versszakot, melyre a lánynak rímes versben kell felelnie, természetesen tréfás, gyakran meglehetősen goromba megjegyzésekkel. | *varsagla-* 'versenydalokat mondani'.

vért, vırt 'Panzer, Kürass' ~ török *bürti, bürümti* 'takaró, fedő' < *bür-* 'eltakarni, befedni' | *örtü* 'védőfödél'.

vés 'einschneiden, eingravieren' ~ török *eş-* 'ásni' | *biç-* 'vágni' | *biçak* 'kés'.

vesz 'zugrunde gehen' | **vész** 'Verderben, Sturm' ~ török *boz-* 'tönkremenni, elveszni'.

vet 'werfen, s ä e n' ~ török *at-*, 'dobni, vetni' | *it-* 'lökni'.

vétek vıtek 'Sünde, Vergehen' ~ török *üt* 'bűn, vétek' | *it-* 'elveszíteni' | *itkü* 'veszteség'.

vezet 'führen, leiten' ~ török *bözüü* 'vezetni' | *bözüüti* 'vezető'.

világ 'Welt' | **világos** 'hell, licht' | **villog** 'glänzen' ~ török *balki* 'világosnak lenni, látszani' | *julag, julao* 'fény, fáklya' | *jıllag* 'csillogó'. A **világ** két jelentésének 1. 'Welt', 2. 'hell', viszonyát mutatja a török *ažun* 'világ', *ačik* 'világos, tiszta, nyílt'; vö. még magy. **villám** 'Blitz', tör. *jıldırım* 'villám, jaldız' 'ragyogó'.

vol- 'sein' | **volt** 'gewesen' ~ török *bol-* 'lenni' | *boldi* 'volt'.

Z

¹zaj 'Lärm, Getöse' ~ török *şau, şai* 'zaj, lárma' | *şaula-* 'zajongani'.

²zaj (< **szej**) 'Treibeis, die dünne Eisfläche auf dem gefrierenden Wasser' | **zajlik** 'mit Treibeis gehen' ~ török *şang* 'az első vékony jégkéreg a vízen'.

zıp(-fog) 'Stock(-zahn)' ~ török *şap* 'törzs; a test alsó, vastag része'.

zavar 'verwirren, Wirrwarr, Unordnung' | **zúr-zavar** 'Unordnung' (l. **zúr**) ~ török *sobır-* 'összezavarni' | *sobırıl-* 'összezavarodni'.

zene 'Musik' | **zeng** 'tönen, schallen' ~ török *žengi* 'muzsikás, cigány, táncos' | *žerge* 'zene, dal'.

zerge 'Gemse' ~ török *serke* 'őzbak; a juhnyáját vezető kos'.

zokon 'schwer, hart, unlieb' ~ török *şık, sok* 'szűk' | *sokur* 'fősvény, szűkmarkú, vak'. Ide tartozik a magy. **zaklat** 'placken, antreiben, beengen'; vö. **szűk**.

zömök 'untersetzt, stark gebaut' ~ török *žom, žöm* 'erős, szilárd, egyesített, kerek' | *som* 'masszív, erős'.

zörög 'ein Geräusch machen' ~ török *zır* 'lárma, zaj' |

zirla- 'zajongani, zörögni'
| *zirilti* 'zaj, zörgés'.

Zs

zsenge 'halbreif, zart, erste
Frucht' ~ török *jenge*

'új, gyenge' | *žene* 'új'
(kaz.); l. **gyenge**.
zsiger 'Eingeweide' ~ török
žiger, ziger 'belső rész,
szív, tüdő, máj'. Perzsa
jövevényszó, mely a tö-
rökségben nagyon el van
terjedve.

√icij.

63 P 613

PH
2582
T8V3

Vambery, Ármín
A magyarság bölcsőjénél

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
